

(. . .)

XX

-2013

XX

- « » :
— , 1999.
— , 2000.
— , 2001.
IV. — , 2003.
V. : — , 2003.
VI. — 2004.
VII. « » — , 2005.
VIII. — , 2006.
IX. — , 2007.
X. *Gente Ruthenus – Natione Polonus. Symbolae in Honorum Rostyslav Radyshev kyj.* — , 2008.
— , 2009.
XI. — , 2009.
— , 2009.
XIV. : — , 2009.
XV. — , 2009.
XVI. — , 2010.
XVII. : — , 2010.
XVIII. — , 2011.
XIX. — , 2012.
XX. — , 2012.
— , 2012.
X I. — , 2013.

ЮЛІАН МАСЛЯНКА — ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ, ФОЛЬКЛОРИСТ, ІСТОРИК

Кожною хвилиною і думкою Юліан Маслянка пов'язаний з науковою творчістю та діяльністю, а все його життя є прикладом служіння улюбленій справі. Професора час-то можна побачити серед студентів, докто-рантів та колег за жвавою дискусією, яка нерідко продовжується і в неформальних умовах кав'ярні Ягеллонського університету на вулиці Голембій у Кракові.

У цьому колі бувають також і українці, які охоче звертаються за порадою до вченого, який доброзичливо надає свої кваліфіковані кон-сультації. Щирість, відкритість, готовність допомогти, широта наукових зацікавлень й енциклопедичний рівень знань — усе це забезпечило йому авторитет серед студентів і науковців не лише Польщі, а й багатьох країн, зокрема України та Франції.

* * *

Збагнути душу людини й проникнути у витoki її творчості можна, лише здійснивши подорож на її батьківщину, у ті потаємні місця, де було зроблено перші кроки. Юліан Маслянка народився 5 березня 1930 року в м. Лукавка Жешувського повіту, у підгірському краї, де поруч із поляками жили й українці. У 1943 році закінчив початкову школу та розпочав навчання на таємних гімназійних курсах. Юність, проведена в окупованій Польщі, минула у тяжкій праці, оскільки молодому Юліану потрібно було допомагати матері. У цей час саме йому випала роль старшого у родині, адже батько, солдат бригади полковника С. Мачка, впродовж двох років перебував у німецькій неволі. Більше того, брат матері Броніслав Шуберла, член національної армії, у 1943 році був арештований німцями на очах у 13-літнього Юліана та пізніше вивезений до концтабору Освенцім, а згодом до Бухенвальду. У 1944 році Юліан Маслянка став учнем Гімназії імені Станіслава Конарського у Жешуві, а через рік його перевели до Ліцею імені Генрика Сенкевича в Ланьцуті, який він закінчив із відзнакою в 1949 році. Одразу після закінчення ліцею Юліан Маслянка вступив до Ягеллонського університету на факультет полоністики. Його улюбленим викладачем від початку був професор Станіслав Пігонь, який справив величезний вплив на формування наукових уподобань майбутнього вченого. Ю. Маслянка і досі з великою повагою згадує всіх відомих науковців, що відіграли роль у його інтелектуальному і духовному розвитку: Юліуша Кляйнера, Казимира Вику, Казимира Нітша, Зенона Клеменсевича, Тадеуша

Лера-Сплавінського, Тадеуша Мілевського, Вацлава Кубацького, Генрика Маркевича, Станіслава Пігоня. Паралельно з полоністикою Маслянка студіював журналістику, однак через політичні обставини його виключили з лав студентів, незважаючи на успіхи в навчанні, не прийняли і до магістратури на факультеті полоністики. Відомо також, що в листопаді 1951 року було заарештовано чотирьох товаришів та однокурсників Юліана Маслянки за членство в конспіративній організації. Факт їхнього арешту негативно вплинув на подальшу долю і загальмував реалізацію планів молодого дослідника, особливо з огляду на подальше ставлення до нього влади й адміністрації вишу.

Завдяки керівнику літературної редакції краківського радіо Зигмунту Леснодорському, з жовтня 1952 по травень 1953 року Юліан Маслянка працював у літературній редакції польського радіо Кракова.

У жовтні 1953 року Юліан Маслянка отримав згоду Міністерства і, повернувшись на полоністику, зміг продовжити навчання, чим завдячував професорам Ю. Кляйнеру та С. Пігоню. У 1955 році успішно захистив магістерську працю *«Зоріан Доленга-Ходаковський. Польські листи»* та отримав ступінь магістра польської філології. Кількома місяцями пізніше він опублікував свою першу наукову студію *«Зоріан Доленга-Ходаковський (з нагоди 130 річниці смерті)»*. Наприкінці навчання, у 1954 році, Юліан Маслянка одружився з Барбарою Гардкульською, яка, між іншим, народилася на Україні, у м. Здолбунові. Міцність подружнього союзу скріплювали спільні наукові інтереси у галузі полоністики.

Після закінчення навчання Юліан Маслянка влаштувався в Будинок культури на посаду керівника бібліотеки, яку очолював до 1962 року. Попри те, що робота, яка давала основний дохід для сім'ї, не була пов'язана з академічною діяльністю, він постійно інтелектуально розвивався, не покидаючи наукової царини: публікував статті у Польщі та за кордоном (був активним дописувачем численних авторитетних видань), наполегливо працював над завершенням докторської дисертації, керівником якої був Станіслав Пігонь.

26 березня 1963 року відбувся захист докторської дисертації Юліана Маслянки *«Зоріан Доленга-Ходаковський, його місце в польській культурі і вплив на романтичне письменство»*. Видання цієї роботи (а також творів Ходаковського) отримало в Польщі і за кордоном величезне визнання передусім серед фольклористів і літературознавців, сформувало наукову позицію автора в полоністичному, славістичному й історичному середовищі та, що найважливіше, сприяло популяризації постаті польського фольклориста-славіста кінця XVIII — початку XIX століть не тільки у Польщі, а й далеко за її межами.

Через п'ять років відбувся колоквиум з надання Юліану Маслянці звання доктора габілітованого. У цей же час було віддано до друку його моногра-

фію «Слов'янські історичні міфи в літературі польського Просвітництва». Працю, схвально оцінену рецензентами, було зараховано як публікацію до докторської дисертації.

Із жовтня 1968 року Юліан Маслянка став працювати в Ягеллонському університеті: спочатку був ад'юнктом в Інституті польської філології, а згодом отримав звання доцента. Одним із важливих досягнень цих років стала організація літніх курсів польської мови і культури для студентів зі Сполучених Штатів. У 1974 році він одержав наукову стипендію до Парижа, що дало йому можливість попрацювати з матеріалами бібліотечних архівів Франції, підсумком праці тоді стало відкриття поетичної спадщини сина Антонія Мальчевського — відомого романтика «української школи» Августа Антонія Якубовського. Архівні дослідження Маслянки повернули із забуття не тільки вірші Якубовського (1973), а й поповнили «золоту колекцію» польської літератури критичним виданням «Перші віки польської історії» Адама Міцкевича, підготовленим до друку на основі оригіналу, що вважався втраченим упродовж понад 100 років.

У 1979 році Юліан Маслянка отримав звання надзвичайного професора, а в 1986 — звичайного. Упродовж 1975–1978 рр. та згодом у 1979–1981 рр. він викладав історію польської літератури на кафедрі польської мови і літератури в Інституті полоністики при Університеті Нансі II (Institut de Polonias, Université de Nancy II)¹, а з 1976 року став її завідувачем.

У 1972–1975 рр. він працював заступником декана філологічного факультету Ягеллонського університету. Водночас займався редакторською роботою: упродовж першої половини 70-х років був редактором випусків «Історично-літературних праць» (“Prace historyczno-literackie”) серії «Наукові зошити Ягеллонського університету» (“Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”). Із 1969 року Ю. Маслянка — член редколегії «Літературного руху» (“Ruch literacki”), а в 1995–2000 рр. виконував обов'язки головного редактора.

У 1965 році він став членом Історично-літературної комісії Польської Академії Наук у Кракові, у 1969–1981 рр. був у складі комітету слов'янознавства Польської Академії Наук у Варшаві, а впродовж 1993–1997 рр. — членом комітету наук про літературу Польської Академії Наук. Із 1980 року Ю. Маслянка — активний учасник Товариства друзів Ламмене (Société des Amis de Lammenais) в Парижі, а з 1989 року — наукового товариства «Societas Jablonoviana» в Лейпцигу. Із 1991 року він — член Польської академії знань (Akademii Umiejętności). Багато разів його нагороджували за профільні досягнення та здобутки у галузі дидактики, а в 1976 р. відзначили Золотим

---

¹ Університет суспільно-гуманітарного спрямування у Франції (регіон — Лотарингія), який був заснований у 1532 році.

хрестом за заслуги. У 1990 р. польський дослідник став кавалером Ордена Відродження Польщі¹, однієї з найпочесніших нагород країни. З нагоди вісімдесятиріччя колеги й учні вшанували його збірником своїх наукових робіт «В світлі думок і цінностей. Праці на пошану професора Юліана Маслянки» («*W świetle myśli i wartości. Prace ofiarowane Profesorowi Julianowi Maślance*»², 2010), у якому міститься також повна бібліографія ювілянта. Професор і зараз продовжує плідну наукову працю, бере активну участь у суспільному житті, залишаючись великим Вченим і Вчителем.

У пропонованому українському читачеві збірнику вміщено статті різних років і тематики. Неоціненний внесок Юліан Маслянка зробив насамперед у дослідження спадщини Зоріана Доленги-Ходаковського та романтичної фольклористики в цілому, слов'янських історичних міфів, оприявлених у польській літературі й історіографії, звертаючись, таким чином, до скарбниці колективної пам'яті народу, яка становить осердя національної ідентичності, аксіології, символіки й міфотворчої ментальності. Праці вченого охоплюють значний період історії літератури і культури: від старопольської доби до періоду «Молодої Польщі». У зв'язку з різноплановістю та всебічністю його зацікавлень, за тематикою наукових робіт їх можна було б скласти у певну класифікацію, адже у доробку Маслянки поряд із класичним літературознавством, особливо такими його галузями як історія літератури, критичний аналіз творів, текстологія, компаративістика, поєднуються елементи інших наукових дисциплін — історії ідеї, фольклористики, славістики й історії науки. Та все ж стрижнем, що пов'язує різні грані наукового таланту Маслянки і засвідчує чіткість його дослідницької програми, є вивчення у літературі та культурі ідейного комплексу народності й спільнослов'янських джерел історії, літератури й міфології. Звідси походять два основні напрями історико-літературних досліджень, присвячених, по-перше, точкам дотику фольклору і літератури у різні епохи, а по-друге, літературним втіленням слов'янських історичних міфів.

---

¹ Орден Відродження Польщі — друга за авторитетністю (після Ордена Білого Орла) нагорода у цій країні, яку присуджують за видатні досягнення у галузях освіти, науки, спорту, культури, мистецтва, економіки, національної оборони, цивільної служби і розвитку міжнародних відносин. Започаткований на основі закону, прийнятого Сеймом 4 лютого 1921 року.

² *W świetle myśli i wartości. Prace ofiarowane Profesorowi Julianowi Maślance*. Pod red. Romana Dąbrowskiego i Andrzeja Waśko. — Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. — 485 s.

Мабуть, такий напрям наукових пошуків визначило на самому початку (у рамках магістерської роботи і докторської дисертації під керівництвом Станіслава Пігоня) вивчення і представлення спадщини Зоріана Доленги-Ходаковського (справжнє ім'я — Адам Чарноцький), якій було присвячено понад десять років копіткої праці. Маслянка практично увів його до широкого наукового обігу, заповнивши тим самим одну із порожніх сторінок польської фольклористики. Робота неабияк ускладнювалася тим, що всі рукописи Ходаковського були мало досліджені й розкидані по численних архівах СРСР. Але зусилля дослідника увінчалися успіхом: видання монографії «Зоріан Доленга-Ходаковський, його місце в польській культурі і вплив на романтичне письменство» (*Zorian Dołęga Chodakowski. Jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne*, 1963) та творів фольклориста «Про дохристиянське слов'янство та інші твори і листи» (*O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy*, 1965), «Слов'янські сніви, зібрані під сільською стріхою» (*Śpiewy słowiańskie pod strzechą wiejską zebrane*, 1973).

У представленому збірнику вміщено фрагменти із його монографії під назвою «Народознавчі дослідження Зоріана Доленги-Ходаковського». Вона має синтетичний характер, що дозволило науковцеві розглянути проблему в кількох аспектах одночасно й у такий спосіб усебічно висвітлити проблемно-тематичний комплекс, пов'язаний із творчістю фольклориста. Формально її можна поділити на три частини, перша з яких присвячена попередникам З. Доленги-Ходаковського. Основний матеріал цього розділу складають його народознавчі дослідження та літературні твори початку XIX ст., присвячені темі народності у романтизмі, наявності народних елементів у художніх творах митців цього періоду, слов'янській етнографії тощо.

У другій частині монографії автор звертається до наукових розвідок і праць, написаних про піонера фольклористики, його власних виступів, літературно-критичних праць про вплив на інших дослідників та значення для славістики в цілому, розвідок і студій щодо його спадщини загалом. Ця частина має назву «Повернення до минулого і до місцевої пісні» і складається з 5 підрозділів. Тут Маслянка розкриває проблему ідейно-історичного родоводу та основ усієї діяльності Чарноцького, подає аналіз і оцінку його перших публіцистичних виступів та фольклористичних досліджень, а також роздумів про найдавнішу історію та культуру слов'ян. Адже в основі концепції автора твору «Про дохристиянське слов'янство...» лежить теза про те, що хрещення слов'янських народів нівелювало їхні специфічні риси, знищило їхні куль-

турні надбання, а елементи цієї оригінальної дохристиянської релігії, історії й культури збереглися тільки у народному фольклорі. Більше того, він вважав неможливим відродження польського народу без широкомасштабних досліджень звичаїв і світогляду сільського населення. Доленга-Ходаковський фактично започаткував не тільки польські етнографічні студії, а справив значний вплив на процес збирання і видання народних сербських, українських, білоруських та інших слов'янських пісень, що беззаперечно було доведено Маслянкою. Значення збирача фольклору для української науки і культури стало настільки очевидним, що вітчизняні дослідники взагалі називають його «українським дослідником польського походження»¹.

Третя частина роботи присвячена з'ясуванню впливу доробку Доленги-Ходаковського на розвиток фольклористики і літературознавства у Польщі в добу романтизму. З-поміж інших проблем у монографії висвітлено також сутність слов'янознавчих поглядів Доленги-Ходаковського, а також його роль і досягнення у вивченні слов'янського етногенезу, фольклору, топоніміки і діалектології, у розробці теорії городищ. Ю. Маслянка аналізує його концепцію «народності» і підкреслює, що вона була сформульована Чарноцьким по-новому: він наполягав, що народним можна вважати все те, що відрізняє слов'ян від інших народів, радив шукати ці відмінності не в літературних творах, а в народній культурі та її проявах: піснях, переказах, приказках, бувальщинах тощо, які зберігають у собі релікти дохристиянської епохи. Єдиним носієм народності, за Ходаковським, є простий народ, а не інтелігенція.

Ю. Маслянка розглядає деякі наукові методи аналізу народнопоетичного матеріалу, започатковані цим найкращим збирачем слов'янського фольклору свого часу. Не применшуючи слави Доленги-Ходаковського як зачинателя слов'янської етнографії, Маслянка все ж зазначає неокресленість у його працях меж цієї науки. Багато місця в монографії відведено опису історичної концепції етнографа щодо етногенезу слов'ян, визначення меж їхнього початкового розселення, племінного ладу, світогляду, теорії городищ і курганів тощо.

Це дослідження Юліана Маслянки ввійшло до канону обов'язкових праць не тільки для польських чи слов'янських літературознавців, етнографів, фольклористів, а й посіло вагоме місце у творчій майстерні істориків культури періоду романтизму. Вийшло понад двадцять рецензій на цю книжку щонайменше сімома мовами (зокрема у Києві², Римі, Празі, Москві, Берліні, Нью-Йорку), а проблематика цих відгуків стосувалася різноманітних наукових дисциплін: полоністики, славістики, фольклористики, археології,

---

¹ Гримич М. З історії польових досліджень в Україні / Марина Гримич // Етнічна історія народів Європи. — 2008. — С. 15.

² Дей О.І. Слідами видатного збирача-фольклориста / Олександр Дей // Народна творчість та етнографія. — 1974. — № 6.

медієвістики. Попри те, що ще у 1905 р. В. Доманицький у Записках наукового товариства імені Тараса Шевченка опублікував статтю із промовистою назвою «Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський)», записи українських пісень тривалий час припадали пилком. Тож наважимося припустити, що саме дослідження Ю. Маслянки стимулювало зростання уваги до цього корпусу пісень. У результаті після видання польських пісень у 1974 році невдовзі було видано і повний збірник «Українських народних пісень в записках Зоріана Доленги-Ходаковського» зі вступною статтею О. І. Дея «Піонер слов'янської фольклористики і його українські записи».

Викладені Ю. Маслянкою висновки виявилися своєрідним творчим імпульсом для багатьох науковців і знайшли своїх послідовників у літературознавстві, ставши, зокрема, вихідним пунктом для поглибленого з'ясування впливу Доленги-Ходаковського на літературне життя України, про що йдеться у статті Володимира Мокрого¹. А ідею про поганське коріння польської історії та про культурні наслідки хрещення Польщі, звертаючись, зокрема, до ідей Доленги-Ходаковського, розвинула у своїй праці «Несамовите слов'янство: фантоми літератури» («Niesamowita słowiańszczyzna: fantazmaty literatury», 2006) відома польська дослідниця романтизму в літературі Марія Яньон.

Видання польських пісень вийшло на рік раніше від українських під назвою «Слов'янські пісні, зібрані під сільською стріхою» (1973). Воно, звичайно ж, було підготовлене Юліаном Маслянкою. Книжка також містить вступну статтю «Доля і недоля Зоріана Доленги-Ходаковського і його спадщини», переклад якої представлено у цьому збірнику. «Слов'янські пісні...» є по суті збіркою народнопоетичних творів різних жанрів. Тут зібрані ліричні, обрядові, жартівливі, військові пісні, балади тощо. На відміну від попередньої праці Ю. Маслянки про фольклориста, вступ у цій книжці починається із короткого, але вичерпного опису біографії Доленги-Ходаковського. Автор змальовує тяжкий шлях, яким ішов етнограф до своєї мети — зібрати якомога більше зразків усної народної творчості слов'ян. Оповідає, як важко було знайти кошти на експедиції, про сімейні трагедії фольклориста, які виникали на тлі труднощів у його піонерській діяльності. Маслянка представив «теорію фольклору» Доленги-Ходаковського, його погляди на народну творчість, акцентуючи, зокрема, що пісні як жанр цікавили його найбільше і до них він ставився з надзвичайним пієтетом. Збирання зразків народного фольклору, на думку Доленги-Ходаковського, мало не лише науково-пізнавальне значення, а й національно-суспільне, адже сільське населення він уважав невід'ємною формотворчою частиною нації. Дещо ідеалізуючи народні пісні, Чарноцький

¹ Mokry W., *Wkład Zoriana Dołęgi Chodakowskiego w życie naukowe i literackie Ukrainy i Rosji* w: R. Łużny (red.), *Polacy w życiu kulturalnym Rosji*, Prace Komisji Słowianoznawstwa, 45, Kraków, 1985.

наголошував на їхній простоті, але саме в цій простоті, на його думку, й крилася поезія. Відповідно до поглядів укладача «Слов'янських пісень...», цінність фольклору полягає не лише у його архаїці, а й у здатності до «живого впливу», естетичній привабливості. Маслянка аналізує і доробок попередників Доленги-Ходаковського — Хуго Коллонтая і Вавжинця Суворецького, а також його послідовників, зокрема Мауриція Мохнацького. Аналізована розвідка викликала великий резонанс у наукових колах та активізувала народознавчу діяльність багатьох ентузіастів-послідовників спадщини Доленги-Ходаковського. У завершальній частині передмови Маслянка аналізує власне публіковану вперше збірку пісень та розповідає про долю самих рукописів.

Зоріан Доленга-Ходаковський належав до вчених, творчі пошуки і наукові розвідки яких були популярними як за життя, так і після смерті автора. Однак періоди слави чергувалися із часами критичного сприйняття чи й деякого пригасання уваги. У шістдесяті роки ХХ століття творчість Доленги-Ходаковського була вкотре «відкрита» і представлена увазі читацької публіки на новому рівні рецепції саме завдяки працям Маслянки.

Проблематика наявності фольклору в літературі періоду романтизму, увійшовши до наукових зацікавлень Маслянки на ґрунті студій доробку Адама Чарноцького, знайшла своє продовження у роботах «*Польська романтична фольклористика*» і «*Міфологізація фольклору в першій половині ХІХ століття*». В останній, яку й подаємо в цьому збірнику, автор звернув увагу на досить широку, але на той час недостатньо вивчену проблему. Як відомо, література, особливо періоду романтизму, багато почерпнула із фольклорних джерел, особливо у сфері образності, мотивів і тем, які опрацьовувалися у поетичних і навіть прозових художніх творах. Ю. Маслянка розглядає процес переходу від доби класицизму до романтизму, який був головно спричинений ширим інтересом письменників до фольклорного матеріалу. У той час, коли класики пропагували і визнавали виключно універсальну модель культури й літератури, тобто вважали, що всі твори повинні будуватися на точно визначених, завжди ідентичних естетичних взірцях, що само собою нівелювало національні риси літератур, то романтики підтримували індивідуалізм, декларували відхід від зразків, норм і правил, толерантність до національних і регіональних особливостей культури, а відтак звертали увагу на самобутні цінності фольклору, зверталися до феномену «народності». Професор Маслянка солідарний із дослідниками у тому, що ця тенденція зародилася і поширилася з Німеччини. Біля фольклорних витоків європейської літератури стояли брати Грімм (особливо Якуб), Йоган Готфрід Гердер, а «*Пісні Осіяна*», хоч і були визнані фальсифікацією, та все-таки значною мірою спричинилися до «фольклоризації» літератури в Європі. Від самого свого зародження романтизм був невіддільним від народності. Зачаровані фольклором роман-

тики вірили в поетичні скарби народної культури; рідна прадавня поезія була для них джерелом пізнання найдавнішої історії, звичаєвого права, народної міфології тощо.

На польських теренах також відбувалися аналогічні процеси. Дослідник наводить думки Міхала Грабовського, який не раз звертав увагу на літературну цінність народних пісень. Едвард Дембовський шукав релікти драматичного мистецтва дохристиянського періоду в народних піснях і легендах слов'ян. Праісторичний бік народної культури цікавив романтиків найбільше. Олександр Тишинський, наприклад, уважав, що фольклорний матеріал спроможний розкрити таємниці етногенезу слов'янських племен. У статтях розглядається процес розвитку та занепаду цієї ідеї серед романтиків, а також наслідки її побутування, зокрема міфологізація фольклору, дозволяючи вплітати міфи, які апелюють до уяви, фантазії, безпосередньо в тканину літературних творів, що сприяло нечіткості розмежування і навіть цілеспрямованій плавності переходів у художніх творах від реалістичних картин до цілком фантастичних.

* * *

Юліан Маслянка належить до глибоких знавців процесів, які відбувалися з історичною свідомістю поляків упродовж багатьох століть. Він сприймає фольклор як специфічну форму народної ментальності, що варта окремого вивчення, але не менш цікавими є студії професора над історією побутування міфів, тенденціями щодо їхньої трансформації, видами і формами пізнавальної й міфологізуючої активності у сфері історії. Загалом, широке коло питань, що незмінно супроводжує пошуки відповідей на питання походження польського народу. Цей напрям дослідження був започаткований у книжці «Слов'янські історичні міфи у літературі польського Просвітництва» (*Słowiańskie mity historyczne w literaturze polskiego Oświecenia*, 1968), а продовжено у роботах «Література і казкова історія» («*Literatura a dzieje bajeczne*», 1984; друге, розширене видання в 1990), «Історичні міфи в епоху бароко і просвітництва» («*Mity historyczne w epoce baroku i oświecenia*», 1993), де представлено літературну історію легенд упродовж кількох сотень років — від бароко до кінця періоду романтизму. Дослідник простежує процеси динамічної зміни в історичному контексті їхніх ідейних, суспільних та політичних функцій, звертає увагу на рівень популярності. Вражає велика кількість джерел, використаних у книгах. Ю. Маслянка послуговується матеріалом, написаним різними мовами, серед якого і літературознавчі праці, і дослідження істориків та фольклористів.

Найбільшу увагу вчений приділяв періоду романтизму, бо власне ця епоха стимулювала і створила сприятливі умови для творчого використання фольклорних мотивів і образів тогочасними митцями. Автор зазначає, що зміни мали місце ще на схилі епохи Просвітництва, оскільки саме у цей час зароджується тенденція до реанімації слов'янських старожитностей та звернення до народу. Романтики розвинули цей напрям, наголошуючи на національних рисах характеру поляків. Деякі твори, написані до кінця XVIII ст., вважалися фольклорними, але Ю. Маслянці вдалося віднайти їхніх авторів. До найбільш відомих, у яких яскраво пульсує фольклорний слов'янський струмінь, автор зараховує п'єси «Балладина», «Лілля Венета», поему «Король Дух» Юліуша Словацького, драми «Ванда», «Кракус» Ципріана Каміля Норвіда, а також повість «Прадавня легенда» Юзефа Ігнація Крашевського.

У нашому збірнику ми представляємо статтю Ю. Маслянки «„Лілля Венета“ Юліуша Словацького: мотиви і образи», яка раніше вже була надрукована у «Київських полоністичних студіях» у 2000 р. У ній автор звертається до творчості одного з «віщів» польського романтизму. У п'єсі Юліуша Словацького професор Маслянка проводить детальний і ґрунтовний аналіз джерел й описує історію її написання. Вчений порівнює її з іншими творами подібної тематики, знаходить спільні мотиви, які могли мати вплив на ідею створення драми. Ю. Маслянка характеризує проблематику, виокремлює основні риси п'єси, зокрема трагізм героїв, проводить паралелі між ідеями та подіями Листопадового повстання і тими, що зображені у творі.

Виходячи із висновків таких видатних дослідників творчості Ю. Словацького, як Ігнацій Хшановський та Юліуш Кляйнер, Ю. Маслянка залучає багато несподіваних фактів і матеріалів, які раніше випадали з уваги літературних критиків, але які цілком по-новому реконструюють контекст твору. Іще він звертається до не менш цікавих, але маловідомих творів, зокрема драми «Попель і П'яст» М. Романовського. Більш детально Ю. Маслянка зупиняється на творчості Ц. К. Норвіда, зазначаючи, що він так само, як і Ю. Словацький, використовував народні легенди, але трактував їх по-іншому: як таємничу та казкову епоху. Останній розділ книжки присвячено Ю. Крашевському та його історичній повісті «Прадавня легенда».

У другому (розширеному) виданні цієї монографії (1990 р.) автор описує всі важливі полеміки істориків на тему міфології в окремі періоди, аналізує і зіставляє польську міфологію з європейською. У доповненому виданні Ю. Маслянка збагачує аналіз функціонування легендарної та міфічної тематики на ще більшій кількості літературного матеріалу.

У статті «Методіївські традиції в польській романтичній літературі» (раніше публікувалася в Польщі також під назвою «Tradycje Cyrylo-Methodiańskie w polskiej literaturze romantycznej») професор простежує розвиток у низці тво-

рів зв'язки ранньохристиянської кирило-мефодіївської традиції, особливо мефодіївської, з польською літописною легендою про П'яста. Ю. Маслянка розглядає відображення цієї легенди як в історичних джерелах, так і в художній літературі. Адам Нарушевич висунув гіпотезу, що прадід Мешка I, Семовіт, міг прийняти християнство або від апостолів слов'ян Кирила та Мефодія, або від їхніх учнів. Цю думку пізніше підтримав і Ю. М. Осолінський, спираючись на літопис Галла Аноніма, але він припускає, що дії апостолів мали політичне спрямування. Незважаючи на те, що гіпотеза Осолінського була розкритикована, вона все ж таки поширилась в окремих літературних творах епохи романтизму.

Особливого значення легенді про П'яста і Жепіху надає її наявність у першій польській хроніці, а відтак і належність до найдавніших у польській історіографії переказів. Ці постаті представлені в кожному наступному середньовічному документі (а також у пізніших літописах) без значних змін, хоча мотив про двох іноземних паломників зазнавав певних модифікацій. Найгостріша дискусія стосувалася питання, ким були ці апостоли. Існувало три версії: чи це були виняткові люди, які творили чудеса, чи ангели, чи Іоан і Павло з Риму. На художні обробки всіх цих версій можна натрапити в літературних творах Ф. С. Єгерського, Ю. У. Немцевича, А. Броніковського. Однак у жодній із названих праць не йдеться про поширення християнства серед надгоплянського народу. Лише у деяких творах, написаних у часи між національними повстаннями XIX ст., проблема зародження християнства на польських землях з'являється у більш конкретній формі, яка свідчить про переконання, що християнство поширилося на північ ще у IX ст. із карпатського регіону, з Моравії з ініціативи Кирила та Мефодія.

Повість Вінцентія Будзинського *«Лехія в IX ст.»*, з огляду на подібність низки мотивів, є своєрідною попередницею *«Прадавньої легенди»* Ю. Крашевського. До своєї повісті автор також увів постать посланця з Моравії, місіонера, який ефективно впроваджує християнську віру серед надгоплянського люду.

Зацікавлення початками або навіть прапочатками християнства на польських землях активізувалось близько 1860 року, що пов'язано з підготовкою до вшанування тисячоліття від панування П'яста, а отже, і тисячоліття від заснування польської держави, яке датується приблизно 860 роком. Зазначимо, що утворення держави в Польщі та прийняття нею християнства вважається одночасним процесом. Проект святкування річниці готував Йоахім Лелевель, який державну річницю пов'язував із річницею християнства і тому пропонував у богослужінні вшанувати святого Мефодія — сучасника П'яста, але урочистість усе ж перенесли на 1863 р. На початку 1863 року в Гнезно вийшла книга сьондза І. Кошутського *«Святі Кирило і Мефодій. Перші слов'янські*

апостоли. (З нагоди тисячолітньої річниці першого християнського апостольства у західнослов'янському світі та програма відповідних урочистостей)». Січневе повстання перекреслило всі плани щодо річниці. Залишилися тільки публікації та літературні твори, у яких збереглися наміри вшанувати Кирила і Мефодія як святих Польщі.

Відгомін річниці знайшов своє відображення і в колах еміграції, що Ю. Маслянка висвітлив у статті «*Мефодіївські традиції у польській романтичній літературі*». У 1861 році з'явилася в Парижі невелика збірка народних оповідань, видана Каролем Балінським, «*Голос польського народу. У тисячолітню річницю смерті П'яста*». Юзеф Богдан Залеський написав у цей час у Парижі драматичну поему «*Напередодні святкування тисячоліття*», що складалася з трьох частин: «Крушвиця», «П'ястова могила» та «Гопло». У цьому творі він згадує Кирила і Мефодія, які відсилали своїх учнів-місіонерів до братів на північний бік Карпат.

У 1862 році у Львові вийшла друком трагедія «*Попель і П'яст*» Мечислава Романовського. Автор до переліку персонажів драми ввів святого Мефодія та його дякона. Вони з'являються у п'єсі аж шість разів і досить аргументовано та послідовно переконують П'яста й інших селян приєднатися до нової віри. Мефодій, за сюжетом, також навернув у християнство матір Попеля у годину її смерті.

Найбільш переконливою у контексті моравської місії Кирила і Мефодія, на думку Ю. Маслянки, є «*Прадавня легенда*» Крашевського. Адже в епілозі «*Доповнення. Історичні легенди*» («*Dopisek. Dziejowe legendy*») романіст говорить про зародження християнства над Гоплом, започатковане двома невідомими приїжджими з Моравії.

* * *

Славістичні зацікавлення Юліана Маслянки йдуть у трьох географічних напрямках — українському, чеському і російському. Розробка цієї проблематики засвідчує його вміння зіставляти особливості польської культури з культурами сусідніх народів, адже актуалізація центрально- і східноєвропейського контексту забезпечує нові горизонти для глибокого пізнання історичної ролі, взаємозв'язків та унікальних рис кожної з них. Тут варто назвати такі праці вченого, як «*Поема глибокого песимізму ("Марія" Антонія Мальчевського)*» («*Poemat skrajnego pesymizmu — "Maria" Antoniego Malczewskiego*»), «*Постать Мазени в європейській літературі і мистецтві*» («*Postać Mazepy w europejskiej literaturze i sztuce*»), «*Слов'янські літератури в паризьких лекціях Міцкевича*» («*Literatury słowiańskie w wykładach paryskich Mickiewicza*»), «*Міцкевич і*

Карамзін про російський деспотизм» («Mickiewicz i Karamzin o despotyzmie rosyjskim»), «Кореспонденція Вацлава Ганки: сторінка з історії польсько-чеських культурних зв'язків» («Korespondencja Wacława Hanki: przyczynek do historii związków kulturalnych polsko-czeskich») та інші.

Зверненням до творчості письменників «української школи» є наведено на у цьому збірнику розвідка «Поема глибокого песимізму (“Марія” Антонія Мальчевського)», де розглядається українська романтична повість, видана у Варшаві 1825 року. У статті містяться цікаві припущення щодо генези сюжету «Марії», проаналізовано перегуки з історичним фактом убивства Гертруди Потоцької, наведено літературознавчий контекст дослідження цієї теми, а також підкреслено необхідність враховувати те, що А. Мальчевський все ж написав не історичний, а літературний твір. Ю. Маслянка описує песимістичну настроєву домінанту твору, трагізм його головних героїв, їхнє пригнічення, загадковість та психологічний стан загалом. Автор вказує на велику кількість персоніфікацій у творі, роль українського пейзажу, тиші, смерті, загадковості, аналізує також і жанрові особливості «Марії» як поетичної повісті романтизму. Ця розвідка, як і «“Лілля Венета” Юліуша Словацького: мотиви й образи», є зразком мистецтва інтерпретації конкретного літературного твору, за жанром відмінного від проведених на широкому історичному тлі досліджень тривалих циклічних процесів у польській культурі, долі легенд, що повторюються у різних стилістичних та тематичних варіаціях. Принагідно зазначимо, що у цьому жанрі написані й інші його праці, присвячені літературознавчому аналізу окремих шедеврів, як-от: «“Gorzkie dzieło” Juliusza Słowackiego — “Balladyna”» (1987), «Interpretacje “Myszeidy”; Dygresyjność poematu» (1992) тощо.

Своєрідним продовженням зацікавлень «українською школою» стало відкриття для історії літератури творчості сина А. Мальчевського — Августа Антонія Якубовського. У 1970 р. Маслянка знайшов у Польській бібліотеці в Парижі і згодом видав рукопис його «Поезій». Звичайно ж, ця важлива знахідка не могла залишитися без фахової уваги вченого — у результаті в 1972 році вийшло комплексне дослідження творчості сина А. Мальчевського: «Трагічний поет: доля і творчість А. А. Якубовського» (“Poeta tragiczny: losy i twórczość A. A. Jakubowskiego”).

Загальнослов'янська проблематика розглядається у контексті лекцій Адама Міцкевича на першій слов'янській кафедрі в Колеж де Франс, де певний час працював великий польський поет. У включеній до цього збірника статті «Слов'янські літератури в паризьких лекціях Міцкевича» Ю. Маслянка робить акцент на лекціях польського романтичного пророка, які відображають основні віхи становлення польської літератури, та підкреслює їхню популярність не лише серед французьких студентів, а й поляків-емігрантів та зацікавлення ними критиків. Маслянка описує процес підготовки Міцкевича

до лекцій, процес добору матеріалів та необхідних книг. Автор першим серед дослідників творчості автора «Дзядів» звернувся до центральної теми лекцій — слов'янських літератур, представивши весь спектр проблематики.

Перша з тем, якій Міцкевич приділяє багато уваги, стосується пам'яток слов'янської писемності. Ю. Маслянка наголошує, що цими лекціями письменник перш за все хотів показати, що слов'яни ще в середньовіччі мали свою власну, багату літературу. Він описав твори, про які розповідалося на лекціях, головні зауваження Міцкевича, зокрема щодо впливу «Слова про Ігорів похід», сербських пісень, староруського письменства на розвиток інших слов'янських літератур тощо. Також автор реконструює сприйняття Міцкевичем російського письменства, літератур балканських народів. Не дивно, що польська література займає найбільше місця в паризьких лекціях, а найважливішим, за Маслянкою, є те, що Міцкевич виводить її родовід ще від Галя Аноніма, влітає інформацію про історію та філософію Польщі, особливо наголошує на творах патріотичного характеру, деколи навіть другорядних з погляду літературознавства. Вчений детально описує тематичний принцип, яким керувався автор «Дзядів», розподіляючи матеріал усіх своїх 113 лекцій, характеризує всі згадані ним твори та наводить зауваження, приклади з опублікованих лекцій, а також додає коментарі щодо історії опрацювання та дослідження паризьких лекцій А. Міцкевича.

Розвідка Ю. Маслянки «Міцкевич і Карамзін про російський деспотизм», вперше перекладена тут українською мовою, частково стосується паризьких лекцій Адама Міцкевича, а саме тих, які присвячені російській історії. Професор, вказуючи на історичні факти і посилаючись на лекції Міцкевича та роботи Карамзіна, описує російський деспотизм, зокрема за часів панування Івана IV Грозного і Петра Великого, проводить також паралелі між подіями у творах автора «Пана Тадеуша» та тогочасною політичною системою. На думку вченого, Міцкевич дуже влучно описав жорстокість російської влади, а деякі герої «Дзядів» — це прототипи тогочасних чиновників. Як зазначає Ю. Маслянка, польський письменник у своїх паризьких лекціях багато уваги приділяв історії та розповідав про факти російського деспотизму, які були йому відомі з твору Миколи Карамзіна «Історія державства російського», а також додавав свій власний коментар щодо гіпотез його обумовленості, звертаючись для цього до більш давньої історії російського народу. Професор наводить точки зору інших науковців на цю тему, подає описи Карамзіна, дає характеристику царів Івана Грозного та Петра Великого, історичні факти їхнього деспотичного панування та коментарі вчених, а також роль царів-деспотів у російській літературі кінця XIX ст. і початку XX ст.

Уже тільки ці роботи дозволяють зарахувати Ю. Маслянку до грона видатних міцкевичезнавців. Але для вивчення творчості романтичного про-

рока польського народу цей учений зробив набагато більше. Він належав до Редакційного комітету двох видавничих проектів: незавершеного повного зібрання творів Міцкевича (*Dzieła wszystkie*) та Ювілейного видання, у рамках якого підготував 5 із 17 томів. Знайшов раніше невідомий рукопис доньки Міцкевича, болонський рукопис історіографічного твору самого поета «Автограф “Перші віки польської історії”» і присвятив йому окреме дослідження «*Autograf “Pierwszych wieków historii polskiej” Mickiewicza*» (1994). Данину генію великого поета віддав також у роботі «*Історичні погляди Міцкевича*» («*Historyczne poglądy Mickiewicza*», 1993).

Цінним внеском до скарбниці польського українознавства вважаються ґрунтовні студії Маслянки, присвячені постаті Мазепи в європейській культурі й мистецтві (книжка «*Mazepa*», 1992; стаття «*Postać Mazepy w europejskiej kulturze i sztuce*», 1993; статті в словниках літературних тем і мотивів). У цьому збірнику вміщено статтю польського вченого під назвою «*Іван Мазепа: від історії до літератури і мистецтва*». Ця робота належить до традиційного для Маслянки історико-літературного жанру, присвяченого розгляду мотивів чи образів, що мають історичне походження і функціонують упродовж тривалого періоду розвитку літератури та культури в цілому. Але тут учений не обмежується суто польським контекстом, а змальовує постать славетного гетьмана України на тлі європейського культурного ландшафту, до якого той міцно увійшов як літературний персонаж. Історія його життя і любові набули надзвичайної популярності в європейській літературі й мистецтві, передусім у період найвищого розвитку романтизму. Саме легенди про його приватне життя, а не політична роль чи військові звершення, були найкраще представлені в літературі. Автор статті подає також і біографію гетьмана, відкриваючи низку досі не відомих фактів.

Ю. Маслянка переповідає найвідомішу пригоду Мазепи з часів його молодості. Невідомо, чи було це насправді, але першими цю історію описали польські письменники Ян Хризостом Пасек, Еразм Отвіновський, французькі — Вольтер, Віктор Гюго, російські — Кіндрат Рилєєв, Олександр Пушкін, Фадей Булгарин. Поема «*Мазепа*» Байрона мала великий успіх, зокрема, серед європейських живописців, адже згодом сюжет, викладений англійським поетом, опинився на полотнах Ораса Верне, Жоржа Буланже, Теодора Жеріко, Ежена Делакруа. Образ Мазепи представлений і в польському малярстві на картинах Вацлава Павліщака і Максиміліана Геримського. З-поміж польських письменників увагу образу Мазепи приділили Юзеф Богдан Залеський, Францишек Равіта-Гавронський, серед німецьких митців — А. Май, Рудольф фон Готшаль, Адольф Мюцельбург, Бертольд Брехт, Вернер фон Хайденштам, однак несподівано нечисленими є твори в українській літературі — барокові панегірики П. Орлика, С. Яворського, І. Орновського та у ХХ столітті — роман Б. Лепкого.

Постать Мазепи була широко представлена також і в драматичних жанрах. Відомі опери Петра Чайковського, Людвіга Вільгельма Маурера та інших італійських, німецьких, французьких, російських, англійських композиторів. Слави зажила і 6-та симфонія Ференца Ліста під назвою «Мазепа». Серед театральних постановок у Західній Європі теж було багато варіацій на тему різноманітних історій з життя Мазепи. Одну із них показували у Лондоні, де виставу переглянув Ю. Словацький, а вже пізніше він і сам написав дві драми на цю тему. Мазепа став головним героєм і кількох кінофільмів, зокрема він представлений у роботах російських режисерів Василя Гончарова і Петра Чардиніна та американського — Джорджа Кукора. Ю. Маслянка, здійснивши вивчення історії образу Мазепи на такому широкому джерельному матеріалі, простежив його неймовірну світову кар'єру і зміг встановити знакові зміни в сюжетних лініях, реконструювати політичні та інші підтексти, представити прикметні відмінності та зв'язки між творами, що належали до різних видів мистецтва.

Збагачує польську україністику ще одна праця Маслянки, присвячена «Польській літературі і культурі на Русі у XVII і XVIII столітті». Тут здійснено спробу показати, яку роль відігравала Київська духовна академія в історії польської літератури і культури. Про місце зазначеного вище навчального закладу висловлювався також І. Франко. Яскравий культурний вплив Польщі на діяльність викладачів закладу вбачав і О. Брюкнер. Розвідка Маслянки насправді є розширеним відгуком на монографію Ришарда Лужного «Письменники кола Києво-Могилянської Академії і польська література» (*Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodnio-słowiańskich XVII–XVIII w.*., Kraków, 1966), у якій автор на основі нових архівних матеріалів представив факти про польськомовну літературну творчість київських письменників. Він показав, як польська культурна традиція проявилася в літературній і дидактичній практиці Києво-Могилянської академії на прикладі творчості І. Гізеля, Л. Барановича, І. Яворського, С. Полоцького, Т. Прокоповича та інших. Висновок Ю. Маслянки однозначний: ця праця відкрила багато нового про українську польськомовну літературу епохи бароко.

Доробок французького історика Данієля Бовуа, який у низці робіт описував польсько-українсько-російські стосунки у XIX ст., Ю. Маслянка також не оминув своєю увагою. Суттєві акценти до польського наукового дискурсу вносить його рецензія на книгу «Боротьба за землю. Польська шляхта на Правобережній Україні між царатом і українським населенням 1863–1914», де підкреслено вагомість дослідження, його ґрунтовну джерельну базу, солідне вивчення матеріалів російських та українських архівів, на противагу твердженням низки тих істориків, які виступали із критич-

ними закидами в упередженості французького науковця. Насправді коротка рецензія є голосом мужнього і чесного вченого у тій бурхливій дискусії, яка точилася в Польщі довкола робіт Данієля Бовуа. Адже останній на архівних матеріалах показав певні ганебні прояви у соціально-економічній поведінці представників польської шляхти, особливо у їхньому ставленні до українського населення протягом XIX ст. Тож пряме визнання міфологізованості цілого комплексу історичних уявлень поляків про польсько-українські стосунки того періоду вимагало неабиякої наукової відвертості. Ю. Маслянка як літературознавець наголошує на тому, що встановлена у результаті ретельних архівних пошуків картина взаємозв'язків між народами і класами, що населяли Україну в XIX ст., є «паралельною (...) до тієї, яка постає із багатьох творів “кресової” тематики, почавши щонайменше від Мальчевського, Гоцинського і Словацького, аж по Івашкевича і багатьох інших більш сучасних польських письменників»¹. При цьому французького славіста було вшановано званням «посла польської культури», зазначено, що його праці написані у дусі «доброзичливої критики» щодо польської історіографії. Ця рецензія була зовсім не випадковою, адже вчені познайомилися ще в 1978 році, коли Данієль Бовуа замінив Юліана Маслянку на посаді керівника кафедри полоністики в університеті Нансі. Ще через рік Маслянка знову очолив цю кафедру. Протягом багатьох років їх єднала міцна дружба, засвідчена, зокрема, і в 2010 році статтею Д. Бовуа «Націєтворча роль польської історіографії у XIX ст.» у збірнику на пошану Маслянки². Питання поглядів французького вченого на польську історіографію вимагала б окремого розгляду, тому зупинимось тут лише на перегуках наукових концепцій двох учених: філолога й історика. Можна наважитися ствердити, що для обох головним було розкриття цілого комплексу міфологічних історичних уявлень, притаманних як польській історіографії, так і красному письменству протягом століть. Користуючись кожен своїм інструментарієм, вони намагалися реконструювати оту «казкову історію», яка практикувалася і в епоху бароко, і в Просвітництві, і найбільш яскраво — в романтизмі. У названій вище статті Д. Бовуа зробив спробу реконструювати історіографічні й історіософські концепції, які формували національну свідомість поляків упродовж XIX ст. і дозволили

---

¹ Maślanka J. (rec.) D.Beauvois, Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie Prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914 / Julian Maślanka // Ruch literacki. — 1996. — S. 483.

² Beauvios D. Narodotwórcza rola historiografii polskiej XIX wieku / Daniel Beauvios // W świetle myśli i wartości. Prace z historii literatury i kultury oferowane Profesorowi Julianowi Maślance. Pod redakcją Romana Dąbrowskiego i Andrzeja Waśko. — Kraków: 2010. — S. 23–37.

відродити польську державність у 1919 р., представив переважно утилітарну роль тогочасної польської історіографії, спрямованої здебільшого не на пізнання історії, а на збереження і зміцнення національного духу.

Якщо Ю. Маслянка показував, у яких ідейних і художніх формах побутувала польська історична свідомість, створена переважно митцями, то Д. Бовуа не завагався свідомо відкинути всю літературну традицію про досліджуваний період на кресах як у праці «Поляки на Україні 1831–1863», так і в книжці «Боротьба за землю...» й зануритися у документально засвідчений світ стосунків між польським двором та українським селом, який був цілком чужим тогочасній польській літературі. Натомість повернуту із забуття Ю. Маслянкою постать Зоріана Доленги-Ходаковського можна було б, користуючись висловом Д. Бовуа, поставити в одну шеренгу з Ю. І. Крашевським та Т. Т. Єжем як «винаятками, що рятують честь поляків на Україні стосовно ставлення до селян»¹.

Серед наукових зацікавлень Юліана Маслянки помітним є інтерес до історії наукового вивчення польської літератури. Він був редактором монографій багатьох видатних істориків літератури: у 1979 р. збірника творів «Від античності до романтизму» Антонія Малецького (віце-куратора бібліотеки та відомого мовознавця, автора шкільної «Граматики польської мови», якого вважали Нестором польської філології), у 1984–1985 рр. збірника праць Станіслава Пігоня «Крізь століття. Студії з історії літератури і культури» («*Poprzez stulecia. Studia z dziejów literatury i kultury*»). Останнім часом Ю. Маслянка здійснив редакцію збірників робіт про Юліана Клячко (2006) і Вацлава Борового (2008).

Професор також докладно описав заснування та розвиток філологічних кафедр у Львівському університеті у статті «Львівська довоєнна полоністика», переклад якої наводимо у цьому збірнику. Однією з перших була кафедра, заснована ще в 1817 р. за сприяння М. Оссолінського. Дослідник описував непросту історію керівництва кафедрою: спочатку цю посаду займав куратор бібліотеки Оссолінських М. Міхалевич, пізніше — Я. К. Шляхтовський, якого через кілька років було звільнено. Відтак кафедра полоністики не мала завідувача упродовж наступних чотирьох років і лише у 1856 р. її очолив А. Малецький. Завдяки його старанням (часто виступав із національно-патріотичними доповідями на захист мови) австрійська влада навіть

---

¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Із фр. пер. Зоя Борисюк. — К.: Інтел, 1996. — С. 84.

дозволила викладати польською мовою; він був і першим ректором-поляком Львівського університету. Юліан Маслянка розглядає найбільші досягнення А. Малецького як історика польської літератури, зокрема виділяє праці «*Про Яна Анджея Морштина*», переклади «*Сіда*» Корнеля, а також «*Психе*» (під іменем Збігнева Морштина). У своїх лекціях Малецький висвітлював усю історію польської літератури, та найбільшу увагу присвячував романтикам, зокрема А. Міцкевичу, З. Красінському і — найбільше — Ю. Словацькому. Про його інтерес до творчості автора «*Срібного сну Саломеї*» свідчать згадки у роботах Ю. Калленбаха, Й. Кляйнера, М. Крідля, Я. Г. Павліковського.

Коло професорів Львівського університету вславилося видатними досягненнями у сфері досліджень доби польського романтизму. Підтвердженням цього стало створення літературного товариства імені Адама Міцкевича, ініційованого Р. Пілятом. Показовим є і той факт, що Львівський університет був головним осередком усіх заходів, присвячених сотій річниці від дня народження Міцкевича (варто також додати, що з цієї нагоди був виданий ювілейний том).

Ю. Маслянка описав доробок одного з теоретиків кафедри, наукового редактора Брухнальського, який став ініціатором видання низки збірок. Значну популярність серед працівників кафедри Львівського університету мала творчість комедіографа А. Фредро (найбільше представлена у працях Е. Кухарського). Тут також подоно характеристику наукових поглядів останнього, у такий спосіб віддаючи належне цьому видатному досліднику.

У 1924 році в Університеті Яна Казимира постала кафедра історії освіти та навчання, яку очолив С. Лемпицький — дослідник культурницької діяльності Я. Замоїського у галузі освіти в добу Ренесансу. Представив Ю. Маслянка і діяльність Я. Каспровича у стінах університету, його переклади грецьких, англійських, німецьких, норвезьких та італійських творів. Це дало поштовх до створення нової кафедри — англістики. Провідним професором цієї кафедри був учень Р. Дибоського і випускник Ягеллонського університету А. Тарнавський. Ю. Маслянка широко представив доробок відомого професора-англіста у міжвоєнний період. Історія кафедри романістики починається із перекладацького доробку Е. Порембовича та М. Кавчинського. Останній наблизив для поляків майже всі романські літератури, описуючи провансальську, каталонську, іспанську, португальську, а також французьку (до Першої світової війни) і латинську літератури середніх віків.

У цей же час у Львівському університеті виникла нова кафедра французької філології, яку очолив учень Порембовича З. Черни. Він в основному спеціалізувався на французькій літературі (Р. Шагобріан, Т. Готьє, А. Рембо, Ш. Моррас та ін.); писав про французьку поезію ХХ ст. і про-

вансальську літературу, став автором багатьох вступних статей до творів іспанських письменників.

Починаючи з 1888 року, у Львівському університеті існувала кафедра славістики, яку очолював мовознавець А. Каліна, а у 1895 році він створив Народознавче товариство.

Натомість кафедра германської філології уже в перші роки існування університету (1784–1805) була закрита через відсутність слухачів і аж до 1852 року не працювала. Лише через тридцять років з'явився перший видатний германіст. Вважається, що германська філологія активну діяльність починає тільки після появи в університеті Р. М. Вернера. Темою його наукового зацікавлення була творчість Лессінга, Гете, Кляйста, Ленау та Гебеля. Він мав видатних учнів, серед яких З. Лемпицький, З. Жигульський, Ю. Кляйнер і М. Крідль.

Ровесницею полоністики є кафедра класичної філології. У 1784 році її було приєднано до кафедри філософії, й лише у 1848 році вона стала самостійним відділенням. Тут працювало по черзі вісім професорів-класицистів. Завідували кафедрою також і поляки, зокрема З. Венцлевський, кафедру класичної філології очолювали Л. Цвіклінський, пізніше Б. Кручкевич та С. Вітковський, викладали Р. Гансінець, Є. Ковальський. Ю. Маслянка розглядав їхній вагомий внесок у розвиток світової елліністики. Залишається тільки пожалкувати, що у такому широкому дослідженні історії і досягнень львівської філології бракує окремого ґрунтового розділу, присвяченого кафедрі руської словесності, який доповнив би образ філологічних студій в Університеті Яна Казимира.

* * *

Специфіка культурної формації сарматизму також становила джерело наукових зацікавлень Ю. Маслянки. У включеній до українського збірника студії «*Парадокси сарматизму*» він розглядав особливості цього непростого явища в історії польської літератури. Формація, головні світоглядні принципи якої домінували в польській державі протягом більш ніж двох століть, відзначалася своєрідними традиціями і стилем матеріальної культури. Твори послідовників «сарматизму» мали велике значення для суспільного життя та формування національної свідомості. Дослідник розглянув суть явища, виокремлюючи його провідні елементи, розкрив історію виникнення назви «Сарматія», розпочинаючи хронологію її існування від періоду пізнього Середньовіччя. Згадував він і про «сарматський міф» і його місце у генеалогії поляків, розкриваючи правду про пересування давніх сарматів, їхню вза-

емодію зі скіфами. Зокрема, серед перших дослідників явища «сарматизму» Ю. Маслянка називає О. Брюкнера, Т. Маньковського і Т. Улевича.

У другій частині розвідки *«Парадокси сарматизму»* вчений розглядає позитивні й негативні риси сарматизму. Серед недоліків професор Маслянка виділяє нехтування правом, а до позитивних рис зараховує запал у боротьбі за батьківщину, глибокий патріотизм і надзвичайну відвагу. Маслянка щоразу наводить приклади з «сарматських» пісень і літературних творів для аргументації своїх тез. Численні війни, що вела Річ Посполита, як зазначав літературознавець у *«Парадоксах сарматизму»*, спровокували формування взірця позитивного героя, сармата-лицаря. Ю. Маслянка відтворив провідні риси його образу, наявного в літературних творах (наприклад, у М. Семпа-Шажинського в *«Пісні про Фридерика...»*, у С. Жолкевського в *«Пробудженні честі»* та ін). Дослідник переконаний, що однією з чільних ідей сарматизму було «зміцнення християнства», яке змушувало Польську державу вести оборонну боротьбу з турками, татарами тощо.

У підрозділі *«Сарматизм звичайний і деградований»* Маслянка подав яскравий зразок пересічного сармата з типовими для представників цього напрямку чеснотами й вадами: це був Ян Христом Пасек. Він зайняв важливе місце в літературі завдяки своїм *«Щоденникам»* (*«Pamiętniki»*), а його манера оповіді така сама, як і розмовна мова шляхти.

Згадані у *«Парадоксах сарматизму»* війни і внутрішні перипетії, що ганьбили Річ Посполиту, вплинули на формування почуття небезпеки в ментальності поляків, що знайшло своє відображення в літературі. В. Потоцький, неодноразово закликав до об'єднання національних сил, зокрема у поетичній збірці *«Моралії»*. Подібне відчуття загрози було характерним для сарматської культури, яка в цьому абсолютно відрізнялася від попереднього періоду Ренесансу із його радісною настроєвою домінантою. Доведений до крайнощів песимізм відчувається у творах Ієр. Морштина, В. Потоцького, С. Г. Любомирського, З. Морштина, Я. Д. Морольського та ін. Перебільшений критичний песимізм призвів до появи нової ідеології — месіанізму. Цей мотив професор Маслянка простежує у творах В. Коховського, Ш. Старовольського, Я. П. Воронича.

До парадоксів «сарматської» культури Ю. Маслянка зараховує також і паралельну в часі існування з песимістичним напрямком течію, протилежну за своїм характером. Вона засвідчена тогочасними жартівливими фразками й принагідними віршами на честь певної події, а також такими явищами, як непристойний гумор чи веселі жарти або анекдоти як атрибути товариського життя. Попри традиційне нехтування всім тим, що окреслювалося поняттям «марнота світу», змінилося ставлення шляхти до життєвої «суєти», наприклад, до родових клейнодів, зокрема гербу, культу

предків і шляхетських традицій. Для творів цього періоду були характерні пошуки першопочатків існування польського народу, щодо цієї теми найбільшу крайність проявив В. Демболецький у своїх стародруках, виводячи польський родовід від біблійних пророків. Подібний мотив є в літературі: це поема «*Lechus, carmen heroicum...*» Я. Скорського, який походження польського народу від сарматів вважав малопочесним, тому виводить міфологічний родовід від аргонавтів.

Основою шляхетської гордості, зазначає професор Маслянка в «*Парадоксах сарматизму*», була категорія так званої «золотої свободи», яка часто набувала форми яскравого індивідуалізму (за відсутності необхідного підпорядкування праву й суспільній необхідності) та численних міжусобиць і чвар, що часто засвідчували тільки нікчемність учасників. Зловживання «*liberum veto*» було піддано критиці, зокрема у вірші Потоцького «*Veto albo Nie pozwalam!*». Очевидно, що сарматизм був підданий нищівному осуду просвітницькою публіцистикою та літературою, передусім над цим працювали провідні письменники «станіславівських» часів (у сатиричній формі аналізоване явище критикували у своїй творчості А. Нарушевич, І. Красицький, Ф. Богомолець, Й. У. Немцевич, а особливо — Ф. Заблоцький у комедії «*Сарматизм*», де автор яскраво висміяв сарматські типи, після чого слово «сарматизм» часто вживалось з негативним семантичним відтінком).

Після втрати незалежності, особливо в добу романтизму, відбувається відродження сарматизму в літературі, підтвердженням чого є романи Г. Жевуського. Образи сарматів з'являлися також у творах інших письменників, таких як Фредро, Міцкевич, Словацький та ін. У цей час неабиякого успіху набуває «сарматський» літературний жанр — шляхетське оповідання у прозовій або віршованій формі, характерною рисою якого (здебільшого у прозі) є мова, наближена до розмовної, а оповідач стилізований під звичайного шляхетського оповідача, особливо в «*Pamiętkach Soplicy*» («Щоденник Соплиці»), хоча мали успіх твори І. Ходзьки, З. Качковського, віршовані оповідання В. Сирокомлі, В. Поля та інших. Улюбленою темою романтиків (Жевуського, Міцкевича, Словацького, Качковського та ін.), як зазначає професор Маслянка у студії «*Парадокси сарматизму*», була Барська конфедерація, визнана патріотичним збройним опором шляхти для захисту незалежності Речі Посполитої. Барську літературу (особливо пісні, здебільшого анонімні) було високо оцінено (наприклад, Міцкевичем у «*Паризьких лекціях*»).

Крім усього, Ю. Маслянка є ще й невтомним популяризатором наукових здобутків філології, культурології й історії ідей. Він став одним із співавторів науково-популярного видання «*Польща — республіка Сарматів*» («*Polska —*

Rzeczpospolita Sarmatów», 2005), науковим редактором низки енциклопедичних і словникових видань, як-от: «Енциклопедія знань про пресу» (1976), «Словник письменників світу» (2004), «Енциклопедія світової літератури» (2005).

Таким чином, у нашому виданні читач знайде ґрунтовно закорінені в традиціях філологічної науки праці як приклад цілковитого історико-філологічного професіоналізму, що дозволив ученому-гуманісту реалізуватися і в творчій свободі, і у служінні реальним цінностям. Завдяки своїй ерудиції, професор Маслянка вміло поєднує важливі питання з різних історичних епох польської та світової культури — від середньовіччя до початку двадцятого століття.

Ґрунтовність, ретельність, високий рівень філологічних знань є характерними рисами всіх його студій представлених на розсуд українського читача.

Ростислав РАДИШЕВСЬКИЙ

НАРОДОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ З.Д.ХОДАКОВСЬКОГО

Феномен Ходаковського почали науково досліджувати в сорокових роках ХІХ століття, перші серйозні статті про нього з'явилися після 1840 року. Передусім містили біографію, де наголошувалося, що Ходаковський був досить загадковою особистістю, а його безперечно багате, оригінальне й неймовірне, хоча й коротке, життя пробуджувало цікавість, особливо серед романтиків. Тому, скажімо, типовий представник цього покоління Едвард Дембовський у листі зазначає, що пізнання Ходаковського: «Такого могутнього, таємничого і маловідомого чоловіка є обов'язком для кожного слов'янина». Саме цьому питанню була присвячена ціла серія статей: Войниловича, Дембовського, Ходзька, Скімборовича, Лелевеля, а серед іноземних авторів — Запа й Старчевського¹.

Земляк Ходаковського Леслав Войнилович описував деякі деталі його молодості, він остаточно пояснив, яким було його справжнє прізвище², він же перший назвав його ім'я. Утім Войнилович не уник хибної інформації, вважаючи, що Чарноцький перебував на батьківщині аж до 1812 р.; він нічого не знав про його арешт. Домінік Ходзько також шукав відомості про Чарноцького в його рідних, у Лечешині, де знайшов кілька документів: портрет Ходаковського (копію він надіслав Адаму Гонорому Кіророву), мапу маєтку Чарноцьких, намальовану шестилітнім Адамом, його переклад роману Карамзіна під назвою: «Марфа Посадниця» і чернетку листа пізнішого періоду до Захара Карнеєва, з якої Ходзько почерпнув деякі деталі його біографії. Він висловив слушне припущення, що автобіографія Ходаковського, якою користувався Старчевський, є фальсифікатом. Натомість про доробок Ходаковського Ходзько не мав жодного уявлення; його трактат «Про дохристиянське слов'янство» у «Наукових студіях» і його передрук у «Львівському щоденнику» вважав двома різними працями.

---

¹ Усі згадані праці були представлені у бібліографії праць про Ходаковського, розміщеній у кінці цієї статті.

² Справжнє ім'я Ходаковського першим подав Е.Марильський у: *Wspomnienia zgonu zasłużonych w narodzie Polaków, Warszawa 1829, s. 245.*

Прогалини у біографії Ходаковського в значній мірі заповнили Лелевель і Скімборович, тому що обоє були ознайомлені з його щоденником під назвою «Моя небажана подорож» (який невдовзі зник), а отже, черпали інформацію з цього цінного джерела (пор. наступ. розділ).

Біографічний нарис Ходаковського двічі представив Олександр Н.Піпін. Зокрема, у розділі своєї «Історії російської етнографії». Піпін критично оцінював етнографічні дослідження Ходаковського і звертав увагу на те, що йому бракувало точного наукового методу, але визнавав, що Ходаковський був піонером у цій сфері, а завдяки його фантастичному ентузіазмові він мав серйозний вплив на розвиток слов'янської етнографії.

Під кінець минулого століття була опублікована монографія Францішка Равити Гавронського під назвою: «Зоріан Доленга Ходаковський, його життя і творчість» (Львів 1898). Вона складалася з двох частин. У першій, під назвою: «Біографія» автор досить скрупульозно зібрав результати досліджень своїх попередників, піддав їх критичному оцінюванню і доповнив новими деталями, які він отримав з опублікованого тоді листування Ходаковського. Попри недосконалість (автор не мав певного матеріалу), ця частина монографії є основним джерелом відомостей про життя Ходаковського.

Цікавішою для нас є друга частина праці Гавронського. У першому її розділі автор намагається дізнатися генезу діяльності Ходаковського. Тут він представляє досить загальний розвиток зацікавлення фольклором у європейській літературі: подає приклад народної сербської пісні, переробленої Гете, згадує про збірку казок братів Грімм, про пісні Оссіана, про діяльність Караджича в контексті проявів народознавчих інтересів у Росії, а також (вже після 1830 року) у Чехії. Дивно, ані слова він тут не згадує про Гердера. Врешті, він робить висновок, що в Ходаковського не знайдемо жодних польських впливів. На польському ґрунті він бачив двох попередників Ходаковського: Гуго Коллонтая і Яна Потоцького, але й тут не представив доказів чи прикладів.

У наступному розділі Гавронський намагається захистити Ходаковського від закиду Піпіна щодо дилетантства й доводить, що він мав серйозну історичну підготовку, «досконало» знав польські й слов'янські історичні джерела, а також давню польську літературу. Тут він називав ці праці так, ніби знав цілий доробок Ходаковського, і цей перелік значно збільшив. Він також переказав трактат «Про дохрис-

тиянське слов'янство». Два наступні розділи книги Гавронського містять різні зіставлення відомостей, які частково взяті з листування Ходаковського, а частково з попередніх праць. Тут можна знайти інформацію про етнографічні матеріали Зоріана, про його друковані праці та про долю рукописних матеріалів (останні досить солідні й цінні). Нарешті, автор робить достатньо загальний огляд археологічних досліджень, але без якої-небудь критичної оцінки, від якої явно ухилився. Взагалі, Гавронський часто уникає власної точки зору; наприклад, пише так: «Я не критикую поглядів Ходаковського, адже це не в моїй компетенції», в іншому місці, згадуючи про концепцію Ходаковського, яка стосується місцевого походження географічних назв, зазначає: «Не буду критикувати цю думку» і т.д.

В останньому розділі, під назвою: «Вплив Ходаковського на його сучасників», Гавронський зумів назвати прізвище тільки одного письменника — Кристина Ляха Ширми, і більше нікого.

На додаток треба сказати, що Гавронський не повністю використав уже тоді опублікований доробок Ходаковського, не говорячи вже про рукописи, до яких він не мав доступу. Наприклад, про трактат «Разыскания...» згадав лише в двох реченнях, коротко переказав «Проект наукової подорожі Росією», згадав замітку під назвою «Гуляйгород», а важливий і великий етимологічний трактат під назвою: «Спроба пояснення слів: «kniaź, ksiądz» мимоходом назвав «нотаткою». Книжка Гавронського вже давно не відповідає вимогам монографії; особливо її друга частина.

Зацікавлення постаттю Ходаковського і його науковою діяльністю зростає на межі XIX і XX ст. Після Пипіна і Гавронського в першому десятилітті XX століття практично одночасно з'являються дві публікації, які заслуговують на увагу: «Піонер української етнографії» Василя Доманицького (1905) і книжка «Польское славяноведение» А. Францева (1906), у якій цілий розділ був присвячений Ходаковському. Доманицький подає біографію, не додаючи нічого нового, опираючись, в основному, на Гавронського, до того ж робить дві грубі помилки. Цінною в його статті є інформація про збірку народних пісень Ходаковського; шкода тільки, що інформації зовсім мало, хоча Доманицький безпосередньо користувався цією збіркою.

Францев натомість віднайшов невідоме до того листування Ходаковського із царським міністром освіти, що дозволило значно

доповнити біографію періоду перебування в Росії, мало того — автор помістив у бібліографічних показниках своєї книжки цю кореспонденцію та інші документи, які стосуються діяльності Ходаковського.

У період міжвоєнного двадцятиліття була опублікована стаття Тадеуша Турковського в «Польському біографічному словнику» і стаття проф. Станіслава Пігоня під назвою «Особливий дилетант перед судом учених» («Dyletant osobliwy przed sądem uczonych» у книжці: «Z dawnego Wilna», Wilno, 1929, s. 1–16 — «З колишнього Вільна»), у якій — завдяки отриманню раніше незнаних матеріалів з архіву Віленського освітнього округу¹ — була пояснена історія невдалих спроб Ходаковського отримати постійну грошову допомогу у Віленському університеті. Ходаковського тут названо попередником нового напрямку, якого доля протиставила віленським ученими, очільником яких був відомий науковець, прибічник старого способу мислення Ян Снядецький.

У повоєнний період з'явилося ще кілька статей, присвячених Ходаковському. Образ нашого етнографа і археолога згадав Адам Фішер, публікуючи в журналі «Lud» (1946, т. XXXVI, ст. 89–106) короткий біографічний нарис, який, зрештою, не містить нічого нового. Треба зазначити, що Фішер називає Ходаковського «творцем науки про минуле слов'ян» (с. 102), але не обґрунтовує цього твердження.

Також Анджей Поппе в статті «U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu: Zorian Dołęga Chodakowski (1784–1895)» («Біля джерел прогресивної історіографії шляхетського революціонізму: Зоріан Доленга Ходаковський (1784–1825)» // «Kwartalnik Historyczny»; 1955, № 2, с. 13–35) найбільше уваги присвячує біографії. Із біографічних деталей подає дату (рік) арешту Ходаковського. Представляючи його суспільні погляди, підкреслює їх антифеодальний і антиклерикальний характер, а в загальній характеристиці досліджень Ходаковського про минуле слов'ян звертає увагу на питання генези державності Русі й слушно оцінює (попри відсутність вичерпних аргументів) погляди Ходаковського, які були протиставлені панівній тоді норманській концепції.

Як дослідника «Слова о полку Ігоревім» Ходаковського представив Ф.Й. Прийма у статті «Зориан Доленга Ходаковський и его наблю-

---

¹ Тут же містяться ще два документи: Уваги Яна Снядецького стосовно праці З.Д. Ходаковського, датовані листопадом 1818 (с. 17–19) та лист А.Є. Чарториського до Ш.Малевського від 4/16 березня 1819 (с. 19–22).

дення над «Словом о полку Игореве (Труды отдела древнерусской литературы. 1951, VIII, ст. 71–92), доводячи, що дослідник був єдиним і найкращим знавцем давньоруської пам'ятки.

У попередніх дослідженнях над Ходаковським практично повністю було пропущено питання сприйняття його ідеї в польській романтичній літературі. Ці прогалини повністю заповнила праця проф. Чеслава Згожельського «Z dziejów sławy Zoriana Dołęgi Chodakowskiego» («З історії слави Зоріана Доленги Ходаковського» // Pamiętnik Słowiański, 1955, с. 110–136). У ній в основному йдеться про постать самого Ходаковського (як свідчить назва), а якщо вжити влучний вислів автора — висвітлюється легенда, яка з плином часу розростається довкола Ходаковського; саме це цінне й нове в праці. Указуючи на те, як навколо постаті Ходаковського утворювався «міф освітлений блиском поезії», згадує автор і повністю забутий твір Домініка Магнушевського «Mistrz» («Майстер»), де Ходаковський був представлений як передвісник романтизму і як протилежність Яна Снядецького та грона класиків. Потім автор обговорює повість Люціана Семенського під назвою «Przygoda podróżnika» («Пригода мандрівника»), у якій героєм також є Ходаковський, і далі доводить, що літературна генеалогія постаті поета Юстина з повісті Крашевського «Два світи» має зв'язок із Ходаковським. А під кінець трактату стверджує, що між нашим Зоріаном і постаттю Зоріана з «Короля–Духа» Словацького є глибша спорідненість, не тільки на рівні імен, але й на ідейному рівні.

Останнім був виданий трактат Л.І. Ровнякової «Русско–польский этнограф и фольклорист З.Доленга–Ходаковский и его архив» (у колективній монографії: Из истории русско–славянских литературных связей XIX в. – Москва–Ленинград, 1963, с. 58–94), у якій авторка проаналізувала рукописну спадщину Ходаковського в Ленінграді, а, зокрема, листи, адресовані Ходаковському. Вона також зупиняється в короткому нарисі на біографії та діяльності Ходаковського.

* * *

Отже, можемо зробити висновок із попереднього огляду праць, присвячених Ходаковському: більша їх частина передусім стосується біографії. Саме тому в цій праці ми оминаємо біографію Ходаковського, представляючи тільки ті її деталі, які стосуються нашого питання.

Натомість нас цікавить інша проблема: яке місце Ходаковський займає в польській науці (з урахуванням, по можливості, слов'янського тла), а також у польській літературі.

Визначимо найважливіші питання, якими ми далі будемо займатися в нашій праці.

По–перше, спробуємо дати відповідь на питання: який родовід наукової діяльності і поглядів Ходаковського.

По–друге, звернемося питання національної ідентичності, які в попередніх дослідженнях практично оминали, однак воно в розумінні Ходаковського набуває нового змісту і займає важливе місце в польській літературі доби романтизму.

По–третє, ми приділимо більше уваги баченню Ходаковським народної творчості, передовсім на роль народної символіки в його інтерпретації. Ця проблема донині фактично не розглядалася: можливо тому, що Ходаковський іноді вдавався до дивних висновків і фантазій, які заходили занадто далеко.

По–четверте, значно ширше, ніж це робилося в попередніх працях, будуть обговорюватися історичні концепції: теорія походження слов'ян, питання про первинні кордони прабатьківщини слов'ян та інші.

І, нарешті, у другій частині праці буде представлено сприйняття як наукових, так і літературних ідей, гіпотез і поглядів Ходаковського на тлі літератури романтизму. На першому плані тут буде ідея народності й національності, а також питання збирання пісень, легенд та інших відображень народної культури.

Початок діяльності Ходаковського

У березні 1818 року Ходаковський, запрошений князем Адамом Єжи Чарториським та Людвіком Кропінським¹, під час перебування в Синаві написав невеликий трактат під назвою «O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem» («Про дохристиянське слов'янство»). Він є ніби синтезом його чотирирічних народознавчих і слов'янознавчих пошуків, а також проспектом програми майбутніх досліджень у цьому напрямі. Цей трактат був виданий того ж року в п'ятому (червнево-

---

¹ Лист Ходаковського до Кропінського від 22. III/3 IV 1818, «Biblioteka Warszawska» 1866, т. II, с. 175–177.

му) номері «Наукових студій», програмного видання групи молодих кременецьких літераторів, яке видавалося у Варшаві Глюксбергом. У наступному році він був передрукований у «Львівському щоденнику», що свідчить про його великий успіх.

Успіх такої «розвідочки», — як називав автор свою працю, — є абсолютно винятковим у нашій літературі. У цілому доробку Ходаковського ця праця, із погляду на її обсяг, є невеличкою частиною його спадщини, але можна сміливо стверджувати, що саме завдяки їй прізвище Ходаковського надовго вкоренилося в історії нашої літератури. Частково може й через те, що інші його праці, які друкувалися пізніше в Росії, були в Польщі практично невідомими. Тому, при оцінюванні досягнень Ходаковського, можна й нині говорити про нього виключно як про автора саме цієї роботи.

Леслав Лукашевич і Міхал Вишневський — перші з польських істориків літератури, які почали займатися його працями, власне так оцінювали заслуги Ходаковського¹, а їх наступники мали подібну або трохи відмінну точку зору. З пізніших істориків нашої літератури, варто процитувати думку Хмельовського, який писав, що: «Особистий приклад Чарноцького і його безмежний запал, який відчувається в трактаті «Про дохристиянське слов'янство», плідно вплинув на світогляд молоді, що взялася подорожувати країною й записувати пісні»². Подібно, але з більшим піднесенням, писав Станіслав Кшемінський, який уважав, що: «Робота написана прекрасно, ніби на одному подиху, сповнена віри в неодмінне здійснення мрій і результативність наукових ідей, відкриває широкі горизонти.., вона гаряча, ясна, молода за своїм духом, тому особливо подобалася молодим і багатьох із них запалила, але також знайшла визнання у старших»³. На думку Кшемінського, ці риси гарантують їй «цінність для нащадків».

Корбут присвятив Ходаковському й Бродзінському окремих розділ, де автора розвідки «Про дохристиянське слов'янство» назвав: «Батьком польського народознавства», додаючи в дужках, що: «Чарноцький видав також низку праць російською мовою»⁴.

---

¹ Поп.: L. Łukaszewicz. *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*. — Kraków, 1836, s. 6; M. Wiszniewski. *Historia literatury polskiej*. — T. I. — Kraków, 1840. — S. 191.

² *Historia literatury polskiej*. — T. III. — Warszawa, 1899. — S. 31

³ WIEK XIX. *Sto lat myśli polskiej*. — T. II. — Warszawa, 1907. — S. 383.

⁴ *Literatura polska*. — Warszawa, 1929. — T. II. — S. 384 nn.

У «Нарисі історії польської літератури» Юліуша Кляйнера Ходаковського було названо «апостолом, що звернувся до сільської пісні» (вид. Вроцлав, 1958, т. I, с. 221), натомість Юліан Кшижановський говорить про нього як про «автора відомої праці «Про дохристиянське слов'янство»¹.

Наведених цитат вистачає для того, щоб підтвердити сказане вище. Звісно, усі процитовані думки наголошували на новаторстві й сильному впливі вказаного дослідження на сучасне Ходаковському літературне покоління. У цьому й полягає його цінність. Не наукова аргументація, якої в роботі бракує, а ентузіазм, запал і віра, з якою висловив свої думки автор, представляють опоетизовану минавшину народу, а також новизну мислення — такі цінності цієї «розвідочки». Нарешті, великим плюсом дослідження є його мова, яка містить художні риси, досить оригінальні навіть на тлі тогочасної поетичної творчості (що вже говорити про важкі наукові трактати), у ній повно неочікуваних асоціацій і синтаксичних конструкцій, оригінальної метафорики і лексики, подих ліризму відчутний у ній майже в кожному реченні. Прочитуємо, наприклад, такий фрагмент:

«Пригляньмося тільки до нашої землі. Можливо слов'яни залишили її для нас як найдавнішу книгу, можливо її зачарували, аби вона ніколи не виходила зі спадку нащадків, і з такою метою нарекли її в тогочасний спосіб, аби вона могла служити свідченням споконвічних ознак онукам. Не заперечуймо турботливої передбачливості у наших зачинателів щодо збереження такої пам'ятки, бо хто пройшов з народом просторами між Індом і Балтійським морем, той напевно набрався багато досвіду й пильності щодо майбутнього, той може бути другим Мойсеєм, другим законодавцем».

Саме такі достоїнства вплинули на те, що: «Молодь читала цю цінну працю, — як розповідав один з її представників, — що була результатом довгих подорожей і проникливого уважного дослідження, не як трактат, а як захопливу поему!»².

Сама назва вказує на те, що предметом роздумів автора було давнє слов'янство, яке він уважав якоюсь ідеальною «будівлею, зведеною природнім натхненням» пращурів, але практично невідомою, адже

¹ Historia literatury polskiej. — Warszawa, 1953. — S. 530.

² K.Wł. Wójcicki & Warszawa, jej życie umysłowe i ruch literacki. — Warszawa 1880. — S. 127; Biblioteka Warszawska, 1879. — Т. II. — S. 80.

про неї не згадувалося в літописах. У такому разі треба звернутися до іншого джерела, а саме — до залишків давньої матеріальної культури, які лоно землі зберегло від загибелі і, які успадкували обрядові релікти. Детальне дослідження решток городищ і земних валів, курганів і географічних назв, може допомогти дізнатися найважливіші таємниці першого місця проживання слов'ян. Завдяки цьому вдасться, можливо, ідентифікувати межі давньої слов'янщини, чи навіть точно локалізувати поселення конкретних слов'янських племен. Тому Ходаковський був переконаний, що давні слов'яни створили своєрідну, властиву тільки їм, систему поселень, які становили рівномірно розсіяні на їх землі городища (конкретніше на цю тему в розділі під назвою: «Дослідження минулого слов'ян»), були центральними осередками суспільного, культурного, релігійного життя; у них відбувалися усі обряди й урочистості. Томі пізнання життя наших предків, їх культури, звичаїв, обрядів, уявлень, понять, тобто цілої сфери духовного і поняттєвого життя, є не менш важливим, ніж пояснення самої загадки поселення. До того ж, в усній народній творчості можна знайти єдине джерело праслов'янської культури, а тому пісні народу, його легенди, забобони, звичаї, обряди й т.п. потрібно з цього джерела черпати, відчищаючи народну культуру від усіх нашаровувань і чужих додатків, неслов'янських втручань; треба скрупульозно збирати ці витвори, сховані в народній культурі й повертати їм автентичний вигляд.

Отже, саме так, у загальних рисах, була представлена ця далекосяжна програма Ходаковського в праці «Про дохристиянське слов'янство».

* * *

Провідна ідея розвідки «Про дохристиянське слов'янство» — повернення до слов'янського минулого — не була новою, але розуміння Ходаковського було новим. Якщо його попередники трактували минуле занадто загально — як історію людського роду (Воронич, Альбертрандїй, Потоцький та інші), складовою частиною якого було минуле слов'янських народів¹, то Ходаковський наголошував на пле-

---

¹ Таке розуміння історії людства походить в основному від Гердера, який говорив про історію «людського роду» як цілого. Пор.: J.G. Herder. *Myśli o filozofii dziejów*. — Warszawa, 1962. T I. — S. 181 nn. — Розділ під заголовком: «Choć ród ludzki występuje na ziemi w tak różnych formach, jest on przecież wszędzie jednym i tym samym rodzajem ludzkim»; *ibidem*, s. 304, 332, 344; t. II, 249, 293 n., 297 та в інших місцях.

мінній відмінності слов'ян і протиставив її ідеї християнського універсализму як чужій, на його думку, слов'янському духові. Християнська уніфікація культури й цивілізації загальмувала розвиток рідної, слов'янської, індивідуальної культури і принесла їй практично повну загибель. «Осередки нової віри, — писав він, — неподібних нас приєднували до решти народів Європи», це: «стало підкопом під милу нам національність».

Поняття національної ідентичності набуває в Ходаковського нового й особливого значення, наповнюється новим змістом. Національним, на його думку, є не те, що спільне в слов'янських народів з іншими народами, а навпаки те, що їй вирізняє серед інших. Чинником, який їх уодноманітнює, була передовсім християнська релігія й освіта, поширювана представниками духовенства «скрізь на один взірець», до того ж, феодалний суспільний устрій, який відділив шляхту від народу, навчив її згідно із західними взірцями і зробив чужою для решти народу¹.

Де ж тоді потрібно шукати цю «завжди милу нам національну основу». Шукати її потрібно не в підручниках з історії, бо вона зазвичай тенденційно фальшувалася літописцями та істориками, адже: «накази завжди водили їхньою рукою і робили ущербним образ Батьківщини»; не знайдете її і в шляхти, яка зі своєю зверхністю гордувала усім рідним. Знайти її можна тільки в народі, у його культурі, піснях і легендах, які «попри недоліки письменників чи тогочасних пам'яток у стані відкрити багато речей». У них ще жевріють релікти національності, оскільки народ, хоч також перебуває під впливом духовенства і шляхти, все ж не розірвав повністю зв'язок із дохристиянською епохою, звідки походить слов'янська ідентичність.

Із такої точки зору можна зробити слушний висновок, що єдиним носієм національності є народ, і тому єдиною національною культурою є народна культура, у такому випадку народність є синонімом національного.

На все те, що Ходаковський цінував так високо, його попередники дивилися як на сукупність примітивних, народних вірувань, оповідань, байок, легенд і обрядів — сукупність, позбавлену глибшого, або й будь-якого, змісту. Народну культуру прагнули знищити (як це радив, наприклад, Червінський) або ставилися до неї з байдужістю й нехту-

¹ Ці думки перейняв і розвинув Єнджей Морачевський, пор.: J.Moraczewski. Chłopi // „Przyjaciel Ludu”, 1837. — Nr. 33, 35–7. — S. 291.

вали нею¹. Серйозно її сприймав Коллонтай і, здається, Суroveцький (хоча і з застереженнями), але вони були далекі від подібних висновків.

Під поняттям «народ» розумілася шляхта, а більш прогресивні письменники (Сташці, Коллонтай) додавали туди міщанство, натомість селяни були поза народом². І навіть у наступний період, коли народність у нашій літературі стала дуже вагомим елементом, а поезія розвивалася під впливом народної пісні, все ж простий люд не вважався власне частиною народу, готовою до дій, а навпаки – «мертвим» класом³.

Виступ Ходаковського з такою радикальною концепцією «етнічності» мав величезне, мабуть, найважливіше значення, передусім для літератури, у якій після цього формується прагнення до народності. Був підданий ревізії попередній доробок польської літератури і головним критерієм оцінювання була наявність в ній національного начала. Навіть література золотого віку на чолі з Яном Кохановським була оскаржена, і це власне під впливом Ходаковського, який перший⁴ ремствував у своїй праці, що: «в час Зигмунта, прихильного до науки й рідної мови, у часи, коли ще не настільки зруйноване було життя селянського обійстя, нікому не спало на думку збирати народні пісні». Таку ж претензію він адресував Яну Кохановському, який: «Багато прекрасної простоти переніс у свої вірші з–під сільської стріхи, але не здогадав-

¹ Пор.: J.St.Bystron. *Kultura ludowa*. — Warszawa, 1947. — S. 376

² Питанням встановлення народу як історичної категорії у процесі формування суспільної думки в польській культурі на початку XIX ст. (до 1831р.) займався Й.Шацький у праці: «Ojczyzna, naród rewolucja — problematyka narodowa polskiej myśli szlacheckorewolucyjnej». — Warszawa, 1962. Тут автор доводить на прикладі Мохнацького (с. 116–204), що ідея «народу» — як історично сформованої спільноти, пов'язаної всіма сферами життя і тяглістю традицій — сформувалася тільки в епоху романтизму. Ідея «народу» замінила, на його думку, попередню (з просвітництва) ідею «батьківщини».

³ Наприклад, один із найбільш прогресивних публіцистів доби романтизму Ян Людвік Жуковський доводив, що пасивність народу є результатом браку національного почуття, яке він просто не може мати, бо у феодальному устрої кріпак не мав батьківщини. Пор.: J.L.Żukowski. *O pańszczyźnie, z dołączeniem uwag nad moralnych i fizycznym stanem ludu naszego*. — Warszawa, 1830 (rozdz. II).

⁴ До 1818 року подібну оцінку нашої літератури часів короля Зигмунта дав Анджей Юстин Левицький, кандидат на кафедрі риторики та поезії Віленського університету, у своєму конкурсному (але не надрукованому) трактаті «O wymowie i poezji» (1816), головним джерелом якого був твір Й.Г. Сулзера під назвою: *Allgemeine Theorie der schönen Redenkünste*. — Lipsk, 1792. Пор.: St. Pigoń. *Historia jednego konkursu do katedry wymowy i poezji // Z ogniw życia i literatury*. — Wrocław, 1961. — S. 118.

ся про таку справу, хоч вона була зовсім поряд». Після Ходаковського питанням оцінювання нашої літератури із цієї точки зору займалися романтики¹.

Отже, Ходаковський започаткував повернення до народної культури як джерела національності, а особливо до народних пісень, які в добу романтизму були піднесені на вищий щабель і почали виконувати дві важливі функції: по–перше, стали матеріалом для поезії, по–друге, вирости до ролі творчості цінної самої по собі, відтак народні пісні вважатимуться — у розумінні багатьох романтиків — видом мистецтва. Ця творчість буде розумітися також, згідно з концепцією Ходаковського, як продовження рідної поезії попередніх віків, яку загальмували чужі впливи², але яка містила мотиви з далекого минулого і тому заслуговує на клопітку збирання і глибоке пізнання. Як той, хто першим указав дорогу до народної поезії, Ходаковський стане прикладом для наслідування всій плеяді збирачів фольклору серед молодого покоління.

Такий вплив праці Ходаковського визнавали навіть ті, кого дивував щирий демократизм і занадто прогресивний, як на ті часи, радикалізм його твору. Так, наприклад, Людвіг Дембицький писав: «Ходаковський впливає безпосередньо й на поезію, бо віленським і українським романтикам, які шукають рідні мотиви, збірки його регіональних пісень³ були золотою жилою поетичності народу, з якого до цього ніхто не черпав натхнення. Молодь піде його слідом далі збирати перекази, пісні, прислів'я і легенди, а в грудях молодих поетів розгоратиметься любов, скажімо так, етнографічна [...] Цей вплив був відчутний у Кременці серед його учнів, у поезіях Богдана Залеського, Гощинського; його зазнало також гроно молодих літераторів Львівського університету: Вінцент Поль, Вацлав з Олеська, Луціан Семенський і брати Борковські»⁴.

---

¹ Проблема оцінки творчості Кохановського романтиками висвітлив Ст. Пігонь у праці: Jan Kochanowski w sądach romantyków // *Studia literackie*. — Kraków, 1951. — S. 43–78.

² Головним чином це гальмування було спровоковане християнством. Таку думку стосовно старогерманської поезії висловив Сулзер: *Op. cit.*, t. I, s. 626. Подібної думки доримувався також Фредерик Шлегель: *Sämmtliche Werke*, Wien 1822, t. I: *Geschichte der althe und neueh Literatur. Vorlesungen zu Wien im Jahre 1812*, s. 49.

³ Ця збірка все ж не була (поза близьким колом приятелів Ходаковського) відома.

⁴ L. Dębicki. *Puławy*. Lwów, 1887–8. Т.III, 26–27.

Значення виступу Ходаковського підкреслювали передусім ті, хто безпосередньо перейнявся проголошуваними ним ідеями.

Генезис діяльності і наукових поглядів Ходаковського

Публічний виступ Ходаковського припадає на першу половину 1818 року, коли була опублікована його перша, найвідоміша, а також єдина написана польською мовою праця «Про дохристиянське слов'янство». У її висновках автор стверджує, що «виклав тільки деякі свої думки, які сформувалися під час чотирирічної мандрівки і праці». Із цього можна зробити висновок, що регіональні дослідження він розпочав десь на початку 1814 року, й тоді план цих досліджень був вже повністю сформований. Сам задум з'явився, безсумнівно, раніше, не пізніше 1813 року, і дуже вірогідно, що власне цього ж року розпочалася «подорож» країною¹. Конкретніше визначити дату нелегко, бо ж у біографії Ходаковського з того часу є багато прогалин, а єдине джерело, яке містить найбільшу кількість подробиць із його життя і початку діяльності, тобто щоденник під назвою «*Bez chęci podróz moja*» («Моя небажана подорож»), вже давно й безповоротно загинуло. Тому все, що знаємо про діяльність Ходаковського в цей період, відоме виключно від Скімборовича і Лелевеля², які саме з попереднього джерела брали інформацію для його біографії. Однак маємо клопіт, бо ці відомості непевні й між обома версіями є розбіжності. Тому встановлення певних деталей є дуже важливим для огляду наукових інтересів і характеристики Ходаковського. Спочатку кілька слів про сам щоденник.

Відповідно до слів Скімборовича наукова діяльність Ходаковського припадає на часовий відрізок із 1810 до 1818 чи навіть 1819 року, а, отже, від часу перебування в російському війську, а потім у польському, аж до моменту виїзду в Росію. Однак перед від'їздом він закрив свій щоденник, а біля печатки вивів слова: «Відкрити тільки після моєї смерті», і довірив його вчителеві з будинку Голембйовських, на

---

¹ Зі служби у війську Ходаковський звільнився 30 травня 1812 року, але й надалі продовжував бути в резерві армії аж до поразки Наполеона. Ці деталі описує (за Кімборовичем і Лелевелем) Равіта Гавронський. – *Op.cit.*, с. 19.)

² H.Skimborowicz. Jeszcze o Zorianie Chodakowskim czyli Adamie Czarnockim // „Teka Wileńska”, 1858. – Nr 6. – S. 243–253; J.Lelewel. Adam Czarnocki // „Dziennik Leteracki”, 1859. – Nr 79.

прізвище Чешея. Тільки в 1826–27 роках, коли вже було відомо, що Ходаковський помер, Лукаш Голембйовський намовив Чешею відкрити цей документ і зробити з нього виписки, які в 1840 році надав у копіях Скімборовичу. Після того як Голембйовський зробив виписки, він мусив умовити Чешею переслати оригінал Товариству приятелів наук. Скімборович уважав, що він невпевнений, чи справді той оригінал дійшов до Товариства.

Версія Лелевеля дещо інша. Він говорить, що Ходаковський сам переслав свій щоденник Товариству разом із проханням, аби його відкрили тільки після його смерті. Цим таємним листуванням зацікавився Лелевель (якого, зрештою, ще раніше цікавили дослідження Ходаковського, як на це вказують документи, збережені в Головному архіві актів давніх матеріалів)¹ і в тому ж 1826 році він зробив зі щоденника досить широкі виписки, однак всі вони пропали, адже пишучи про Ходаковського статтю через тридцять років, він був змушений був користуватися виключно своєю пам'яттю. Зі слів Лелевеля можна зробити висновок, що щоденник містив також деталі із часу подорожей Ходаковського по Росії, наприклад, інформацію про шлюб із Констанцією Флемінг і про смерть сина Олеся. «А після цього, — писав Лелевель, — Чарноцький розлучився з книжечкою, мабуть, тільки після 1821 року, не раніше. Дійшла вона до Товариства може через посередництво Лукаша Голембйовського»².

Равіта Гавронський більш вірогідною вважає думку Лелевеля, однак, здається, що ближчим до правди є Скімборович, про що свідчать дрібні деталі ненадрукованої до того часу кореспонденції Ходаковського. У листі від 4/16 XI 1817 року, який був написаний із Кракова до Голембйовського, читаємо таке: «Панові Чешицю переказую слова поваги. На всяк випадок нехай він віддасть у Ваші руки згорток паперів на звороті запечатаний, який я йому залишив до мого повер-

---

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, rkps TPN 64, s. 4–6 (протокол із засідання Відділу Наук від 20 грудня 1819 року).

² У листі до Леонарда Ходаковського, Лелевель з Брюсселю писав 28 II 1859: «Віленська течка сама по собі є відомістю про Чарновського Ходаковського; в ній багато вигадок». *Listy emigracyjne Joachina Lelewela. Wrocław-Kraków 1954, t. IV, s. 394.* До цього ж адресату писав 26 II 1859: „ У віленській течці про Ходаковського наговорено з лихвою; важливими є відомості про залишені ним праці. Колись, років 28 тому, написав тобі точну біографію Ходаковського і надіслав її з Варшави, але його загубив архітектор Жмудзін» *ibidem, s. 401; por. ibidem, s. 417, 424, 426.*

нення на Волинь. Не знаю, коли це станеться»¹. Йдеться тут напевно про щоденник, який містить деталі про примусову службу в російському війську (звідки назва («Моя небажана подорож») до втечі «із солдатів» і перехід до служби в польське військо. Таких паперів, остерігаючись повторного арешту, Ходаковський тримати при собі не міг, попри те, що ніколи не розлучався із цілою скринєю своїх нотаток. Але навіть у цей час, пишучи з Кракова, не підписався під листом, як завжди звик це робити, повним прізвищем, хоча воно було псевдонімом, а лише ім'ям: Зоріан. Про того Чесиця, чи Чешею, згадає Скімборович, але мовчить Лелевель. Чи Ходаковський після повернення на Волинь (до Порицька) продовжував робити записи в щоденнику — важко сказати. Із висловлювань Скімборовича, як і Лелевеля, цього не випливає. Якщо прийняти версію Лелевеля, що нотатки в щоденнику продовжувалися аж до 1821 року, то пересилка щоденника відбулася б з Росії, але таку можливість радше відкинемо, бо Ходаковський не посмів би надсилати звідти матеріали, які дуже легко могли б потрапити до рук царської влади. Це був би занадто ризикований крок, який легко виявив би минулого дезертира «із солдатів», що могло загрожувати йому повторним арештом. Ходаковський мусив про це пам'ятати, враховуючи те, що вже раз через подібну необережність потрапив до рук царської поліції². І ми також знаємо, що Голембйовський залишив у своєму доробкові працю про Ходаковського³, тому він повинен був користуватися щоденником. Усе це не виключає можливості того, що Скімборович тримав у руках виписки (або хоча б їх копії) Голембйовського, натомість Лелевель мав оригінал, який близько 1826 року міг бути пересланий Чешеєю або Голембйовським до Товариства приятелів наук. Лелевель, пишучи про Ходаковського після років «забуття», міг деякі деталі поплутати.

Дата арешту Ходаковського також мусить бути спростована. Лелевель подає 5 березня 1808 року; Скімборович натомість – 25 березня того самого року. Гавронський більш достовірною вважає першу, утім,

---

¹ AGAD krps TPN 86.

² Його лист, який був відповіддю на запрошення приятеля у справі вступу до польський формувань над Німаном, потрапив у руки царської влади і Ходаковського заарештували.

³ Поп.: Pamiętnik o życiu Łukasza Gołębiowskiego wydany przez syna jego [Seweryna]. — Warszawa, 1852. — S. 89. Ця праця невідома; можливо тут йдеться тільки про виписки зі щоденника.

обидві вони неправильні. Цю неточність знову дозволяє скорегувати листування. Саме в листі від 30 жовтня 1819 року Ходаковський пише з Петербурга до свого кузина, Кароля Чарноцького: «Вважаю себе щасливцем, що так можу почуватися й промовляти до Вас. Десять років тому, на цьому самому місці, доля мені відмовила в цій радості»¹. Гавронський подає, за Скімборовичем, що після арешту Ходаковського вивезли до Петербурга 30 квітня 1808 року. Оскільки Ходаковський пише «десять років тому», то треба прийняти дату 1809 рік. У підтвердження цієї версії можемо знайти ще один аргумент. У Бібліотеці Чарториських зберігся лист, адресований до Чацького, з датою: 8 лютого 1809, який загадково підписаний: *Безіменний*². Він був написаний у Новогрудку. Аналіз почерку без труднощів встановлює авторство Ходаковського, із чого випливає, що ще в лютому 1809 року він був на волі.

Цікавим є також зміст цього листа. З нього можна дізнатися, що в той час Ходаковський здійснював пошуки в архівах і надіслав Чацькому копії певних історичних документів, які можуть бути «корисними для другого видання» його праці «Про литовські і польські закони». Потім також додає: «О, коли б усі володарі берегли своїх маєтків архіви, в яких наші пращури часто вкладали пам'ять про їх історію, то багато скарбів могло б дійти до бібліотеки Тадеуша Чацького. Прийми від земляка, який тебе любить, честь належного Тобі невимовного захопленням і глибокою поваги, яку Твоя прихильність до краю буде до смерті викликати в його серці».

Процитований уривок має велике значення і дозволяє припустити, що наукові погляди та інтереси молодого Чарноцького формувалися не без впливу думок Чацького. Це також підтверджує його вже пізніше листування, коли до Ходаковський мав тісний зв'язок із Кременцем, «одухотвореним душею Чацького»³. У праці Чацького «Про литовські і польські закони» його точно зацікавив фрагмент, який торкався пісень, переказів і народних оповідань, які становили багатство рідної культури, що ніким ще не було досліджене раніше⁴. Власне, думка

---

¹ Автограф невідомий. Druk. «Athenaeum», 1842. – Т. III. — S. 213–215.

² Рук. 1181, с. 507–510. На листі є лакова печатка з візерунком герба Лис, яка служила також Чарноцьким.

³ Лист до Л. Кропінського від 3/15 III 1818 – „Biblioteka Warszawska”, 1866. – Т. II. – С. 174–5. Активно цікавився також працею А. Осінського: О życiu i pismach Tadeusza Czackiego (Krzemieniec, 1816) ще під час її писання, про що свідчить лист до Големб'ювського від 5 XII 1815, AGAD ktps TPN 86.

⁴ T.Czacki. O litewskich i polskich prawach. – Warszawa 1800–1801. – Т I. — S. 12.

Чацького як ученого, який мав загальне визнання, мусила привернути до себе увагу Ходаковського. Ця досить імовірною, бо для нього народна культура не була чимось чужим, адже він зустрівся з народом у часи свого дитинства й ранньої молодості, зокрема під час перебування в домі свого родича, Ксаверія Чарноцького, у Лечешіні біля Клецька, куди як напівсирота був відданий батьком на виховання. Він там почував себе чужим, отим із прислів'я — бідним родичем, серед заможних і зарозумілих людей, про що через багато років із гіркотою буде згадувати в листі до сина свого колишнього опікуна: «Так, коханий Каролію, щиро кажучи (тільки прошу не гніватися), моє листування значить для Вас стільки, скільки і той шмаркач Адаць, що у Вас виріс і не був гідний того, аби його хоча б раз узяли до Радзивілімонтів¹, аби показати його належно перед «вищими». Якесь панська пиха цього перешкоджала, бо на цього шмаркача мало поклали надії»².

Відчуття самотності і нерівності серед своїх обов'язково мусило наблизити його до простого люду, подібно до того, як пізніше недостатня кількість опіки і родинної атмосфери стали причиною подібного наближення його до мазовецьких селян³.

На такій основі легше могли розвиватися думки, висловлені іншими, і мати вплив на формування інтересів Ходаковського. Не переоцінюючи вагу цього впливу, не можна, однак, у жодному разі його оминути, ані знехтувати ним. Ходаковський був, без сумніву, із багатьох точок зору піонером й новатором як етнограф і дослідник слов'янства, але його піонерство й новаторство виросло на благодатному й раніше підготованому ґрунті.

У зв'язку із цим постає питання — хто ще, крім Чацького, міг надихати Ходаковського в його діяльності? Відповідь проста.

Відомо, що покровителем Ходаковського був князь, куратор, Адам Ежи Чарториський, який спочатку фінансував наукові починання свого підопічного, а потім піклувався про постійну дотацію для нього у

---

¹ Місцевість поблизу Клецька з резиденцією Радзивілів — клецьких магнатів. Алюзія Ходаковського стосується зібрань і забав, які там відбувалися.

² Лист до К. Чарноцького був надісланий із Москви, без дати (ймовірно вересень 1822 року); підпис у AGAD Teki Skimborowicza XXV/ 7, к. 3–4 (бракує закінчення), іншою рукою дописана дата: 30 жовтня 1819.

³ Пор. видану друком лмстівки у 1881 р. автобіографію Т. Ленартовича. Також: T. Lenartowicz. *Wybor poezji*. Biblioteka Narodowa. – Seria I. Nr. 5. – Wrocław–Kraków, 1956. – SVI, oprac. J. Nowakowski.

Віленському університеті. Він не тільки надавав матеріальну допомогу, а й виказував велике розуміння щодо необхідності подібних наукових досліджень, чому, зрештою, сприяла атмосфера, яка панувала в пулавському та сеняському дворах, сповнена турботою про національну культуру. До цього активно долучився очільник подільських земель Адам Казимир Чарториський, невтомний захисник культури й науки, який живо цікавився діяльністю Віленської академії і Кременецького ліцею, співпрацював із Товариством приятелів наук і майже з усіма видатними поляками своєї епохи, яким не було байдуже усе те, що могло зміцнити становище польського народу. Він був речником усіх важливих наукових починань, наприклад, словника Лінде. Він був, нарешті, одним із перших, хто вказав на потребу і важливість історичних та археологічних досліджень; отже, Ходаковський міг розраховувати на його підтримку в реалізації своїх наукових планів. Мало того, він міг черпати наукове натхнення з особистих контактів із князем та з його праць, які передовсім були сповнені вболіванням за справи вітчизни.

Адам Казимир Чарториський ще у 1810 році писав у своїй книжці «*Myśli o pismach polskich*» («Думки про польську літературу»): «Коли занепала столиця істинних наук у Польщі й істинного способу їх здобуття, то зразу ж було скинуто з прекрасного трону класичну літературу, грецьку повністю, а римську (у її найкращих взірцях) занедбали разом з археологією, тобто наукою про давнину, без якої ніхто не може похвалитися належним розумінням класиків — це поважне місце зайняв Алвар, який почав керувати д школьництві, підкорив собі добрий смак, який до цього плинув класичною течією, і оголосив себе, як кожний деспот, єдиною метою занять»¹.

Звернення уваги на археологію (хоч і не слов'янську), яку Чарториський окреслює в примітці як «пояснення та інформація про давні закони, обряди, звичаї та мало відомі події тощо», могло зацікавити Ходаковського. Пропускаємо вже ту дрібницю, що Ходаковський також в одному з листів до Людвіка Кропінського критикував шкільну програму і вивчення латини за граматикую колись знеславленого Емануеля Альвареса. В іншому місці цитованої праці (с. 165) Чарториський писав, що: «Вироджується, чи радше убожіє, рідна мова, зникають ознаки давніх звичаїв, і мало хто переймається любов'ю до

¹ A. Dantiuscus [A.:S.K.Czartoryski]. *Myśli o pismach polskich. Z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materiach.* — Wilno, 1810. — S. 66 n.

рідного, мало хто соромиться своєї байдужості, натомість важливою справою кожного мало б стати поширення світла серед своїх». Хіба Ходаковський, який усе своє життя присвятив справі збереження і відкриття цих «ознак племінних звичаїв», не був найпалкішим прихильником саме такої ідеї?

Існує думка, що одним з ініціаторів діяльності автора праці «Про дохристиянське слов'янство» міг бути сам творець програми етнографічних досліджень, Гуго Коллонтай¹. Не можна заперечити, що Ходаковський міг знати лист Коллонтая, який був написаний 1802 року до Яна Мая і містив цю програму, але водночас не можна цього стверджувати напевно. Цей лист був надрукований у «Pamiętniku Warszawskim» 1810 року (т. II, с. 27–42), а отже тоді, коли Ходаковський перебував в російській глибинці. Після втечі з російського війська (1811 року) він відразу ж вступив до польських підрозділів і був зайнятий активною військовою і політичною діяльністю, що точно не дозволяло йому гортати журнали 1810 року. Отже, залишається можливість, що він міг ознайомитися з листом Коллонтая тільки в 1813–1814 роках, під час перебування на Волині, у кременецькій чи порицькій (у Чацького) бібліотеці, до якої мав доступ завдяки знайомству з бібліотекарем Лукашем Голембйовським, або в пулавській бібліотеці. Сам Ходаковський, однак, ніколи не згадував ані про Коллонтая, ані про його програму, попри те, що в його працях і листуваннях можемо знайти згадки про багатьох польських письменників і вчених, давніх і його сучасників, про Яна Кохановського, Миколая Рея, Вацлава Потоцького, Анджея Максиміліана Фредро, Соломона Русинського, Ігнація Красицького, Адама Нарушевича, Станіслава Потоцького, Яна Альбертрадима, Тадеуша Чацького, Станіслава Сташиця та інших. Отже, висловлювати припущення, що Ходаковський користувався вказівками Коллонтая, можна тільки з огляду на деяку схожість між програмою Коллонтая і практичним виконанням Ходаковського. На це вказував Гавронський, але не конкретизував, на чому полягає ця подібність. Досить яскрава схожість є саме у двох пунктах:

1. Коллонтай радив, аби той, хто вирішить написати «важливу» працю про народні польські звичаї і культуру, насамперед зібрав весь

---

¹ Поп.: Rawita Gawroński, op. cit., s. 106; після нього — A. Poppe у statті: U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu: Zorian Dołęga Chodakowski (1784–1825) // „Kwartalnik Historyczny”, 1955, nr. 2, s. 17.

можливий матеріал та з цією ціллю «охопив листуванням усі частини Польщі для отримання найдокладнішої інформації про актуальні звичаї всього народу країни». Коллонтай перший подумав зібрати матеріали, а Ходаковський застосував це на практиці, пишучи листи з конкретними питаннями, адресовані до знайомих осіб, і навіть до тих, із ким не був знайомий близько, як у Польщі, так і в Росії¹. Ці питання стосувалися не тільки народної культури, але й праісторії слов'ян. На такий спосіб збирання матеріалів і потрібної інформації Ходаковський покладав багато надій, хоч результати були досить незначними. Він часто скаржився у своїх листах на кореспондентів та інформаторів, які через непокірливість (як він писав в одному з листів) або від нерозуміння його ідеї подавали недокладну інформацію або навіть взагалі не відповідали. Відтак Ходаковський дивився на цю форму отримання інформації як на додаткову, довіряючи найбільше тим матеріалам, які сам зібрав і записав власноручно.

2. Коллонтай, до попередньої вказівки додав ще одну. Він уважав, що читачеві праці про звичаї народу треба певні предмети й об'єкти народної культури показати візуально: «представити в гравюрах». У зв'язку із цим Ходаковський значною мірою відповідає порадам Коллонтая. Ми знаємо з його листування і збережених рукописних матеріалів, що він сам робив такі ескізи і малюнки цікавих йому предметів або запитував про них у знайомих осіб, а іноді навіть замовляв їх виконання за оплату, незважаючи на те, що грошей йому завжди бракувало навіть на найбільш потрібні і життєво необхідні речі. Так, наприклад, краківський пейзажист Ян Непомуцен Данельський, намалював для Ходаковського картину, яка представляє слов'янський обряд «собутки (купала)», використовуючи в деталях усі вказівки, які надавав Ходаковський².

---

¹ У постскрипті до трактату «Разыскания...», пересланого до Міністерства Освіти Голіцину згадує, наприклад, що вислав листи з питаннями до псковського архієпископа, куратора Казанського університету А. Магніцького, лист, написаний польською мовою, до куратора Харківського університету З.Й Карнеєва; перші два невідомі, третій у російському перекладі в: «Киевская Старина» (1891), т. 33, ст. 469–75. Писав також до багатьох інших осіб.

² Лист до Данельського від 10. XII. 1817, Бібл. Ягел. — у зібраннях Вл. Гурського (без підпису); також лист до Я.С. Бандтке 3. XII. 1817, Бібл. Ягел. rkps 1874, k. 95–6; druk. „Pamiętnik Naukowy” 1837, t. III, s. 14.

Коллонтай, нарешті, міг переконати Ходаковського, що дослідження фольклору потрібні й важливі для повнішого висвітлення історії батьківщини і для спростування тенденційних суджень закордонних авторів. Однак нагадаємо, що Коллонтай радив також збирати інформацію про народний одяг, музичні інструменти, антропологічні типи людей, їжу, споруди та способи їх будівництва, про природно-декоративне мистецтво, але всім цим Ходаковський не займався. Отже немає переконливих доказів того, що Ходаковський знав програму Коллонтая.

Стосовно польської епістолярії можна припустити іншу можливість теоретичного впливу на Ходаковського. Тут маємо на увазі листи Вавжинця Суroveцького, надруковані у згаданій вище збірці під назвою «*Korespondencja w materiach obraz kraju i narodu rozjaśniających*» («Листування, яке представляє образ країни і народу» (1807)), які практично нині забули і не згадують в етнографічній і слов'янознавчій літературі¹. У цій збірці містяться листи кількох десятків письменників, серед них два листи Суroveцького (XXVII с. 181–190 і XXIX с. 199–206), які для нас є дуже важливими. Адже між їхнім змістом і деякими висловлюваннями Ходаковського, що можемо знайти в його працях і листуванні, є очевидна подібність, з чого можна зробити висновок, що згадану збірку він міг читати. У 1807 році Ходаковський перебував на території Польщі й активно розширював свої знання, особливо в галузі історії, тож сама назва цієї збірки мусила звернути його увагу. І хоча пізніше Ходаковський вдається лише до ущипливих і докірливих алюзій, адресованих Суroveцькому як рецензенту його праці «Про дохристиянське слов'янство»², не можна виключити того, що згадані листи Суroveцького могли стати однією з ланок у генезі інтересів і діяльності Ходаковського. На підтвердження цьому можна подати кілька прикладів, які свідчать також про те, що Суroveцький у деяких питаннях пішов далі, ніж Коллонтай. Це стосується оцінювання вартості праслов'янської культури, а саме питання впливу християнства на цю культуру. В цьому питанні Суroveцький дещо випередив Ходаковського, бо, по-перше, він

---

¹ Не згадує їх К.Я. Тировський у виданні «Dzieł» В. Суroveцького» (1861); забуто їх теж у бібліографії праць Суroveцького, надрукованій у його «Wyborze Pism», Варшава 1957 (с. LVI–LVII). Згадував про неї К.В. Вуйціцький у книжці Warszawa, jej życie umysłowe i ruch literacki w ciągu lat trzydziestu (1800–1830). — Варшава, 1880, с. 33, і А. Гелла в монографії: *Wawrzyniec Surowiecki*. — Wrocław – Warszawa, 1958, s. 25.

² Рецензія була надрукована у «Dziennik Warszawski», 1819, номер 5.

підніс вагу досліджень давньої історії слов'ян, по-друге, не знецінював вартості слов'янської культури періоду поганства, і нарешті, по-третє, визнавав, що народна культура є джерелом для досліджень минулого слов'ян. На цю тему писав: «Потрібно не уникати також нудних казок з їх образами, замислюватися над дивовижними обрядами, які досі збереглися у спільнотах різних поколінь слов'ян, я часто в них знаходив давні залишки поганства, які мені допомогли пояснити мету релігійних обрядів або характер божества»¹.

Схожі висловлювання можна знайти також у Ходаковського в праці «Про дохристиянське слов'янство», а також в інших його працях.

У нашій літературі вже склалося переконання, що Ходаковський перший висунув досить поширену і модну в епоху романтизму тезу про деструктивний вплив християнства на рідну слов'янську культуру. Це переконання потім підтримали романтики, які, борючись за народну літературу, що спиралася на рідні, тож переважно народні мотиви, постійно згадували про Ходаковського. Прихильники народності літератури визнали автора праці «Про дохристиянське слов'янство» навіть «світанком нашої літератури»² і, як пише Марія Яніон: «Батьком прогресивного напрямку польського слов'янофільства, який показує прадавні народні джерела національної культури, її оригінальність»³ занедбану західною цивілізацією, принесену християнством. Ходаковський звичайно був палким прихильником слов'янської національної ідеї. Він протиставляв її всьому, що несло слов'янське, чуже, а незламна віра, з якою він висловлював свої переконання, відіграла важливу роль у формуванні мислення тогочасної літературної молоді⁴. Мало того, він ніколи не змінив своєї точки зору, завжди був послідовний, навіть тоді, коли його атакували за «напади на християнство» і надмірну похвалу язичництва. Він був твердо переконаний у слушності своїх поглядів, про що висловився так: «Поганство описав поганським

---

¹ Koresponencja w materiach obraz kraju..., list XXIX z 18 września 1807 do J. Worownicza pt. Obraz dzieła o początkach, obyczajach, religii dawnych Słowian, s. 202.

² E. Dembowski. Zorian Dołęga Chodakowski czyli (właściwie) Adam Czarnocki // „Przegląd Naukowy”, 1842. — T. III. — Nr. 26. — S. 1017.

³ M. Janion. Lucjan Siemieński, poeta romantyczny. — Warszawa 1955. — S. 36.

⁴ Поп.: Wójcicki, op. cit., s. 59.

способом, принаймні ретельно!»¹. Такими поглядами він протиставив себе навіть своєму опікуну, князю–куратору². Чарториському не дуже подобалися антихристиянські погляди його протеже, але все ж він дивився на це з толерантною поблажливістю і, коли виникала потреба, особисто ставав на його захист³.

Не можна також забувати той факт, що подібну точку зору на стосунок християнства до слов'янської культури до Ходаковського висловлював Суroveцький, який писав: «Отож нам, як нащадкам цього шанованого народу, належить боронити і розгрібати у землі його славу, сховану там протягом віків [...] Приймавши християнство від римлян і греків, ми прийняли разом і їхній дух гордині й ненависті до всього, що було старим або чужим для них, з огидою навчено нас дивитися на даний стан, показувати його завжди в непривабливих образах. При такому упередженому ставленні слов'яни у язичництві мусили нам здаватися дикою масою, яка не знала жодних правил моралі й порядку»⁴.

Порівняймо попередні слова з таким реченням Ходаковського, взятим із праці «Про дохристиянське слов'янство»: «Тож не дивно, що вони [літописці] дохристиянську епоху, якщо не оминули цілковито і не засмітили вигадками, то представляли її нам лише в грубих звичаях, дикості і сліпоті наших батьків».

Подібність цих двох висловлювань разюча. Мало того, вона породжує припущення, що погляд Ходаковського стосовно цієї проблеми сформувався не без впливу Суroveцького. Це здається дивним, адже ніхто інший, як Суroveцький, перший закидав Ходаковському надмірне захоплення язичницькою культурою і необґрунтованість його

---

¹ Лист до Чарноцького від 28. XI. 1818, AGAD Teki Skimborowicza XXV/7, k. 1–2; druk. „Athenaeum”, 1842. – Т. III. – S. 216–18.

² У листі до Кропінського 28. V. 1818 він писав: «Вельможний Князь, Куратор закидає мені, що я у своїх працях нападаю на християнство. Я не виступаю проти теперішньої віри і нікого не намовляю не шанувати її, але при історичному підході не можна приховати, що кожна світова віра, кожне її ретельне поширення, що має на меті «полірувати» народи, доводити до однакових кшталтів, вже тим самим знищують національні риси інших країн. Де є поклоніння чужим взірцям, там рідні зазнають руйнування». // «Biblioteka Warszawska», 1866. – Т. II. С. 177–9

³ Пор. лист А.Є. Чарториського до Ш. Малевського від 4/16 III 1819 у книжці: St. Pigoń. Z dawnego Wilna. — Wilno, 1929. — S. 19–22; пор. теж: J. Kallenbach. Czasy i ludzie. — Warszawa, 1905. – S. 58 і 71.

⁴ Оп. cit., s. 203.

нападів на християнське духовенство, оскільки дякуючи саме йому ми могли дізнатися про давні забобони, описані у літописах Гельмонда, Саксо Граматика, у листах Марціна з Ужендова (опис собутки у його травнику під назвою «Herbarz polski...»), Іннокентія Гізеля (у його книзі під назвою «Синопис...») та інших. Без них ми знали б ще менше¹.

Політичний занепад Речі Посполитої й похмура реальність під владою інших країн, скерували увагу Суroveцького на минуле, на історичні дослідження, де він бачив, як, наприклад, Воронич, можливість корисного служіння народові. Бачив у цьому «прихований корабель, який, через те, що завжди був укритий іржею, не міг викликати ані підозри, ані заздрощів з боку злісних переслідувачів»². «У залишках слави поляків, — як він хотів — увічнити пам'ять про цей народ»³. Важливим фактом є те, що Ходаковський у подібний спосіб виявляв своє ставлення, і це у службовій автобіографії, яка була запропонована царському Міністерству освіти, де написав: «Я, будучи свідком великих подій і живучи у непевності, що станеться з моєю вітчизною, шукав утіхи в книжках»⁴. Ходаковський, як дезертир російського війська, мусив сфальшувати цю автобіографію. Польовий додав, що вона була надрукована на його прохання; це хибна інформація і до сьогоднішнього дня залишається під питанням. На автобіографії стоїть дата 18. VI. 1820 — Санкт-Петербург, а починається вона словами: «Згідно з проханням отримати від мене формальну автобіографію, роблю її переклад...». Отже, це був поданий до міністерства документ на надання стипендії, написаний 12. IV. 1820 (автограф у тому ж місці, к. 70). Польовий, мабуть, мав проект, який разом з іншими паперами Ходаковського потрапили в його розпорядження після 1825 року.

Якщо говорити про його дослідження, то Суroveцький дійшов висновку, що бажаючи пізнати найдавнішу історію польського народу, потрібно зайти на терени досліджень, які стосуються цілого слов'янства. Інакше не можна зробити правильні висновки.

---

¹ Por. recenzję W. Surowieckiego w «Pamiętniku Warszawskim» 1819, nr. 5.

² Korespondencja w materiałach..., s. 200.

³ Там само.

⁴ Автограф у Ленінграді: CGIA f. 733 DNP op. 2. 1, k. 74; druk Franczew: Polskoje sławianowiedienije. — Praga, 1906, s. CXXII. Вперше цю автобіографію надрукував Н.А. Польовий у журналі «Сын Отечества». — 1839. — Т. VIII. — Розд. VI. — С. 89–90, а передрукував її у невдалому перекладі «Dziennik Warszawski» 1855 року, № 101.

«Щоразу нові спостереження, — писав він, — нові зауваження, ведуть мене в незмірний простір, який з усіх боків відкриває незмірно багаті простори для збирацької діяльності. Я був упевнений, що слава поляків мала тісний зв'язок зі славою решти братських народів»¹.

Ідентичне ставлення до цієї проблеми мав Ходаковський. Коли князь-куратор Чарториський радив йому обмежитися польською пра-історією, Ходаковський явно з цим не погоджувався і шукав спосіб переконати свого наставника у тому, що історія Польщі давнього періоду — це складова частина історії слов'янства. Він просив Кропінського, аби він вплинув у цьому плані на Чарториського².

Ця ж сама думка допомагала як Ходаковському, так і Суворецькому, якщо йдеться про боротьбу з тенденційними, чи іноді зовсім наклепницькими, точками зору, які були поширені іноземними істориками. Вони обидва підкреслювали обов'язковість прийняття рішення вченими, аби впевнено їх протиставити таким точкам зору, що були не часом не просто деклараціями, а й ретельно підготованими працями про слов'янську історію. Адже тільки в такий спосіб можна отримати бажаний результат. Тому Суворецький писав: «Бажано, щоб декілька освічених і незаангажованих земляків зайнялися цією працею, обсяг якої ще не вдалось відповідно зміряти; її важливість ніколи належно не могла бути оціненою чужинцем. У той же час раніше лунала не одна хибна думка, не одна брехня й гидота, з допомогою недостатньої кількості розсудливої критики, яку поширювали іноземці в історії слов'янських народів»³.

Багато подібних висловлювань можна знайти і в Ходаковського. Прочитуємо одне з них, узятє з праці «Про дохристиянське слов'янство»: «Коли почнемо менше чекати від іноземних письменників, менше на них покладатися, а візьмемося серед своїх, на власному просторі, у гнізді своїх батьків шукати усіляку інформацію, тоді можемо знайти більше, ніж до того коли-небудь було написано».

Тут принагідно згадано лист Коллонтая, у якому йде мова про потребу створення праці, з багатьох точок зору корисної, а між іншим:

---

¹ Koresponencja w materiach..., s. 200.

² Пор. лист до Кропінського від 27. VIII. 1817. — «Biblioteka Warszawska». — 1866. — II. — S.163.

³ Op. cit., s. 202.

«для того, аби дати відсіч багатотисячній колоні і чорнилам іноземних письменників»¹.

Із представлених розповідей можна зробити висновок, що за змістом вони фактично однакові. Тому виникає питання: чи ця подібність випадкова? Це не виключено, але більш імовірно, що між ними є залежність. Важко ствердити, чи Суrowsецький був ознайомлений з листом Коллонтая². Якщо слова Хмельовського були правдиві про: «лист пересланий Чацькому, а потім ним надісланий Товариству приятелів наук у Варшаві й відтак відомий тогочасним ученим і літературознавцям»³, — то Суrowsецький, який у 1807 році став членом того ж Товариства, міг знати його зміст, хоча б завдяки контактам з іншими варшавськими вченими. У збережених архівних документах Товариства приятелів наук (особливо в протоколах засідань) немає жодної згадки про те, що над програмою Коллонтая дискутували на загальних засіданнях чи засіданнях конкретних відділів. Натомість, впевнено можна стверджувати, що Ходаковський знав збірку і вже процитоване «Листування» 1807 року прийняв з визнанням: «antiquam exquirite matrem» («найдіть ви стару свою матір»), Вергілій «Енеїда», книга III, рядок 96), скерованим власне до таких як він — повних запалу і бажання долучитися до пізнання країни і минулого народу. Напря́м його інтересів указував на те, що глибоко в його пам'яті жевріли вказівки Суrowsецького і вони в родоводі його діяльності можуть бути важливим елементом. Ходаковський також високо цінував Суrowsецького як історика, про що може свідчити згадка в листі від 12/24 XI 1818 року, написаному

---

¹ Коллонтай хотів «написати проти Рулхера зауваження щодо політичного стану уряду в Польщі від найдавніших початків аж до 1791 року»; пор. його лист до Я.Снядецького від 4. I. 1810: J. Śniadecki. Pisma rozmaite. — Wilno — Warszawa, 1814. — Т. I. — S. 142. Дуже характерно, що самого історика критикував і Ходаковський у праці «Про слав'янство».

² Op. cit., s. 44. Гелла звертає увагу на подібність промови Суrowsецького зі змістом листа Коллонтая, але вважає, що цей лист не був відомий Коллонтаю.

³ P. Chmielowski. Metodyka historii literatury polskiej. — Warszawa, 1900. — S. 40, а також у монографії «Adam Mickiewicz». — Warszawa, 1886. — Т. I. — S. 154. З Хмельовським також погоджуються Wr. Dropiowski: Pierwsze ślady zajęcia się twórczością ludową w literaturze polskiej XIX w. Sprawdzone gimnazium w Rzeszowie za rok 1900. — Rzeszów, 1900. — S. 27; B. Janusz. Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego. — Lwów, 1919. — S. 5; J. Kostrzewski. Dzieje polskich badań przedhistorycznych. — Poznań, 1949. — S. 11; A. Kutrzebianka. Rozwój etnografii i etnologii w Polsce. — Kraków, 1949. — S. 7. Твердження Хмельовського піддає сумнівам Я. Міхальський: «Kołątaj a Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk // Pamiętnik Literacki, 1951. — S. 1014.

до Сташиця ще перед виданням рецензії Суroveцького. Тут він звертається до прем'єра Товариства з проханням про арбітраж у справі неприхильного суду над його працею¹ у Вільні і пише: «Раджу, Ясновельможний Пане, покликати до себе кілька істориків, які працюють на славу нашого минулого, як, наприклад: пп. Суroveцького, Маєвського, Веселовського, Лелевеля та інших — нехай дарують хвилю Волинцеві, розглянуть мою промову і дадуть їй, під Вашим керівництвом, правильний вирок»².

Прізвище Суroveцького не випадково подано на першому місці. Ходаковський мав надію, здається, що цей історик не може погано оцінювати його дослідження, бо вони були значною мірою реалізацією його концепції, висунутої одинадцять років тому.

Представлені вище приклади дозволяють стверджувати, що думки, озвучені Чацьким, Адамом Казимиром Чарториським, Коллонтаєм, Суroveцьким та іншими могли в значній мірі вплинути на прийняття Ходаковським рішення у справі народознавчих і слов'язнавчих досліджень, що точно не зменшує значення його праць і оригінальності низки його концепцій, інколи дуже новаторських.

Однак треба пам'ятати, що це повернення до національного минулого було важливим явищем, наявним як в історичних дослідженнях, так і в художній літературі вже на схилі Речі Посполитої і процвітаючим в епоху романтизму. Цей історизм залишив значний слід в епіці, драмі й романі, що, за словами професора Вацлава Кубацького, має глибоке ідеологічне значення на тлі тогочасних політичних і суспільних змін³ через актуалізацію легенди про селянина Пяста, що став королем, його народ називав «символом національного відродження, морального відновлення і джерелом державної сили»⁴. Цей факт об'єднання історичних досліджень із народознавчими й пошук національних джерел передусім у народній творчості, що виразно можемо побачити

---

¹ Цю справу висвітлив Ст. Пігонь, *op. cit.*, s. 4.

² Автор невідомий, друк.: А. Kraushar. *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk.* — Warszawa, 1900–1906. — Т. III. — Cz. I. — S. 373–5 (неправильно датований: 24 XI 1819).

³ J. Słowacki. *Balladyna / Opracował i wstępem poprzedził W. Kubacki.* — Warszawa, 1955. — S. 40. У літературній творчості історичне «вбрання» часто служило для підкреслення актуальних і важливих суспільних і політичних проблем. Наприклад, уже Францишек Селезій Єзерський у своєму анонімно виданому творі під назвою «Жепіха — мати королів...». — Варшава, 1790

⁴ Там само, с 44.

в Чацького, Коллонтая, Суровського, а особливо в Ходаковського — також не є випадковим; це має глибинний ідейний сенс.

Постає також питання: чи можна в Ходаковського знайти іноземні, польські впливи?

Його вже ставив собі Гавронський і дав на нього негативну відповідь. Він дійшов висновку, що західноєвропейська література не могла мати жодного впливу на Ходаковського, бо він не знав західних мов, а праці, які могли б його зацікавити, не були тоді перекладені польською мовою. Гавронський писав: «Не зможемо знайти в доступних нам матеріалах жодного сліду, щоб він цитував праці французьких чи німецьких письменників. [Ходаковський], користувався ними, або згадував їх, за винятком Рюльєра» (с. 103).

Французьку мову Ходаковський, мабуть, не знав, хоча тоді вона була в Польщі дуже поширеною, а якщо він навіть і робив ремінісценції до Рюльєра (один раз), то нічого дивного, бо саме тоді вийшов перший том цього письменника «Історія анархії Польщі» (Claude-Carloman de Rulhière «Histoire de l'anarchie de Pologne», 1808 р.) у Варшаві під назвою: «Розуміння французькою історією відсутності уряду в Польщі». А саме про цей том ідеться у в'їдливій алюзії Ходаковського. Зрештою, французьку літературу того часу взагалі не варто брати до уваги, коли мова йде про слов'язнознавство чи народознавство. У крайньому випадку, могли б мати вплив написані французькою мовою праці Яна Потоцького.

Інша справа була з німецькою літературою, у якій уже за кілька десятків років до цього з'явилося зацікавлення народом, пов'язане з перемогою романтизму. Уже Лессінг у своїх листах на тему літератури високо оцінював цінність народних пісень¹. На найвищий же п'єдестал підніс народну пісню Гердер. Цей видатний філософ, також і в галузі народознавства і слов'язнознавства (про що говорилося раніше), відіграв виняткову роль у європейському масштабі. Натомість Гавронський про Гердера мовчить.

Вплив Гердера яскраво виявився в Польщі перед 1818 р., що виразно можна побачити у Крулікowsького², а особливо у Бродзинського, який

---

¹ Поп.: G.E.Lessing. Briefe die neuste Literatur betreffend (1759), лист 23 від 19 IV 1759 // J. Petersena & Lessing Werke. – Berlin–Leipzig, 1929. — Т. IV. — S. 86–88. Лессінг наводить тут дві литовські дайни у німецькому перекладі.

² Поп.: J.Fr.Królikowski. Rozprawa o śpiewach z muzyką i o zastosowaniu poezji dla muzyki // Pamiętnik Warszawski, 1817. — Т. IX. — S. 399.

був, як відомо, палким прихильником німецького філософа¹. Перш за все тут ідеться про збірку «Голоси народів у піснях» («*Stimmen der Völker in Liedern*»), яка мала розголос, у ній «хоч скромно, але репрезентовано і слов'янські народні пісні (а саме чотири південнослов'янські пісні: сербські і хорватські), а також литовські пісні (вісім). Гердер, сам будучи поетом, особливу увагу звертав на поетичну цінність народних пісень і у вступі до своєї збірки доводив, що вони виражають прості й чисті почуття і є близькими до природи. Використовуючи у своєму оцінюванні критерій наближення до природи, водночас доводить, що сучасна йому поезія, будучи занадто далекою від природи, перестала бути справжньою поезією; природа натомість відображена у повній мірі в народних піснях і тому поети повинні брати з нього приклад.

Ця точка зору є дуже близькою до тієї, що проголосив Ходаковський. Чи можна після цього говорити про вплив Гердера на нашого етнографа? Перш, ніж почнемо відповідати на це питання, подумаємо, чи Ходаковський міг бути знайомим з працею Гердера?

Це не правда, як стверджує Гавронський, що Ходаковський не знав німецької мови і не користувався його німецькими працями. Загалом, користувався. У листах до Єжи Самуеля Бандтке кілька разів згадує про те, що йому надсилали праці Леонарда Давида Германа під назвою: «*Maslographia oder Beschreibung des schlesischen Massel*» (Бжег над Одрою, 1711); з того ж листування, опублікованого ще в 1837 році, також знаємо, що Бандтке виконав прохання Ходаковського. Надіслану йому працю, у якій подається аналіз народних обрядів й археологічних знахідок місцевості Маслув у Нижній Сілезії, яку він використовував у своїх працях, наприклад, у «Проекті наукових подорожей по Росії».

А тому знання мови могло дозволити йому ознайомитися з працею Гердера, але ніде, ані в його працях, ані також у його листуваннях немає жодної згадки про німецького філософа. Водночас варто зауважити, що він уникав піднесення заслуг неслов'янських письменників, а якщо вже згадував про них (найчастіше поверхово), зазвичай це були в'їдливі алюзії (з рідкими винятками, наприклад, щодо Макферсона). Одна з таких ремінісценцій уже була процитована, де Ходаковський говорить, що не треба в дослідженнях культури і минулого слов'ян

---

¹ Поп.: С. Pęcherski. Brodziński a Herder. — Kraków, 1916 (Prace historyczno-literackie, № 7).

занадто багато покладати надій «на закордонних письменників». Здається, що ця алюзія може бути адресована до Гердера, який як поет міг, мабуть, презентувати цих «зарубіжних письменників». Що дозволяє так інтерпретувати процитовані слова? Пояснення треба шукати в різниці поглядів на цінність і значення народних пісень; адже схожість поглядів Гердера і Ходаковського в цьому питанні є оманливою.

Ходаковський, подібно до його польських попередників, бачив у народних піснях в основному історичну вартість, трактував їх як дуже важливе джерело пізнання минулого народу, використовуючи це, для створення своїх історичних гіпотез. Символіка деяких пісень відіграла тут головну роль, про що вже йшла мова раніше і до цієї справи будемо ще повертатися.

Інакше мислив Гердер. Насправді й у праці «Ідеї до філософії історії людства» («Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit») він згадував про важливість пісні (і легенди) народу в історичних дослідженнях, але над усе бачив у них красу, художню цінність. Зокрема такий погляд він виклав у вступі до «Голоси народів у піснях» («Stimmen der Völker in Liedern»), де на першому місці поставив навіть не художність слова, а музику, мелодію, яку називав найважливішою основою народної пісні. На його думку, перш за все пісня має бути піснею¹.

Бачимо відмінності в розгляді народних пісень Гердера і Ходаковського і це пояснює, здається, наведена вище алюзія. На цій підставі можна теж висунути припущення, що Ходаковський знав працю Гердера і, не виключено, вона мала на нього вплив. Робимо такі висновки тому, що про вплив можна говорити не тільки тоді, коли якийсь письменник поділяє погляди іншого письменника, слухняно приймає їх без застережень, але, мабуть, і тоді, коли сам протиставляється цим поглядам; бо тут виникають чинники, які спонукають до дії, до реакції.

Натомість безсумнівний вплив мали на Ходаковського «Пісні Оссіяна», дуже популярні в Польщі в той час (як і в цілій Європі), з якими можна було познайомитися хоча б з переспівів і перекладів

---

¹ J.G. Herder. Sämtliche Werke. — Berlin, 1877–1899. — Т. XXV. — S. 333; пор. теж: Peçherski, op. cit., с. 63. На думку Гердера: «Музика даного народу формує його внутрішній характер, так зване специфічне налаштування його органів чуття, глибше і правдивіше, ніж найдовший опис зовнішніх подій» (Myśli o filozofii dziejów. — Warszawa, 1962. — Т. I. — S. 332.

Ігнація Красіцького, Францішека Козняна, Костянтина Тимінецкого, Юзефа Брикчинського та інших¹. Він згадує про них кілька разів; вони спонукали його, як і сучасників, до думки, що в далекому минулому слов'яни також мали подібну поезію. Така думка надихала, спонукала до пошуків подібних епічних творів на польській і слов'янській землі, переконувала в слушності й цілеспрямованості цієї справи. У давності «Пісень Оссіяна» ніхто не сумнівався і «відкриття» Макферсона розумілося як незвична, але повністю природна річ.

У справі слов'янства Ходаковський не мав попередників, яких він міг би наслідувати і які могли б на нього вплинути. Славний Вук Стефанович Караджич розпочав збирання сербських пісень приблизно в той самий час, коли й Ходаковський, а перша його збірка була видана у Відні 1814 року, коли Ходаковський уже здійснював свої мандрівки країною, збираючи пісні й легенди. Караджич відкрив незнаний світ народної поезії свого народу і, що найважливіше, його збірка містила повністю автентичні народні пісні. Утім, це не була перша друкована збірка слов'янського фольклору.

Уже під кінець XVIII століття відомі подібні спроби в Росії. Там було видано кілька публікацій літературно-етнографічного характеру, які містили народні пісні: «Новое и полное собрание российских песен, содержащие в себе любовную, пастушескую, шутливую, простонародную...» (Москва, 1780–81, т. 6); «Обстоятельная и верная история российского мошенника» (Петербург, 1793), збірка Яна Прача і Н. А. Львова під назвою «Собрание народных русских песен с их голосами на музыку» (Петербург, 1790), нарешті, Афанасія Калатіна «Новейший всеобщий песенник, или полное собрание лучших всякого рода песен» (1810). Натомість згадувана в різних публікаціях збірка Кирила Данилова під назвою: «Древние российские стихотворения» (1804) містила 35 історичних пісень, узятих із різних, раніше друкованих джерел. Було опубліковано також кілька десятків українських пісень у праці Гжегожа Каліновського під назвою: «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в слободской украинской губернии, также и в великорусских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых» (Ст. Петербург, 1777) і дві анонімні публікації:

---

¹ Поп.: M.Szykowski. Osjan w Polsce na tle genezy romantycznego ruchu // Rozpr. Akad. Um. Wyzd. Filol. – Seria III. – T. VII. — S. 1–174.

«Молодык с молодою на гуляние с песенками» (Ст. Петербург, 1790) і «На бережку у ставка, с нотами и хорами» (Москва, 1794).

Ходаковський не знав жодної з наведених вище позицій перед початком своєї діяльності. Тільки в 1816 році, відпочиваючи в Острозі й переглядаючи місцеву бібліотеку, він натрапив випадково на один із томів російських пісень. Це було для нього цікавим відкриттям, адже в листі до Анасташевича (від 24. X. 1816) він просив про надсилання йому томів⁴⁸ (Ходаковський тут не зазначає, про який збір йдеться, але все ж у трактаті «Про дохристиянське слов'янство» згадує, що мав можливість проглядати російські пісні, які були видані у дванадцяти частинах під кінець XVIII ст., тому точно це було «Новое и полное собрание...» (6 томів, 12 частин) і додає таке критичне зауваження: «Зрозуміло, що цією збіркою займалися не вчені і через це багато менш вартісних речей вмістили, а багато прекрасних речей могли оминати. Тяжко ще тут збирати, тому я пристану на тому, що мені дав Бог»¹.

Василь Доманицький, оцінюючи названі публікації, усе ж слушно стверджував, що це були «тільки дрібні спроби» у галузі збирання народних пісень².

Якщо говорити про українські пісні, то тільки 1819 року була опублікована (у Петербурзі) збірка Н.А.Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песней», яка містила десять автентичних народних пісень, серед них дев'ять дум. У Чехії, Моравії і Словаччині збирацька діяльність розпочалася на кілька років пізніше³.

Також додамо, що велике враження на Ходаковського мало «Слово о полку Ігоревім», але цю поему він прочитав пізно, під кінець 1816 року або навіть на початку наступного. У згадуваному вже листі до Анасташевича Ходаковський просив про надсилання йому «Ігориди» (так він називав «Слово...») і прохання це скоріш за все було виконане.

¹ Автор невідомий (колись був у колекціях Пшезьдзецких); цей лист (разом із іншими листами Ходаковського до Анасташевича) надрукувала Ф.Сенкевічова в «Alma Mater Vilnensis» 1932, з. 10, с.78.

² В.Доманицький. Піонер української етнографії // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - 1905. — Т. III. — С. 1–41.

³ Перша збірка, яка містила народні чеські, моравські, словацькі пісні і у чеському перекладі: російські, українські і сербські видав Ф. В. Челаковський під назвою: «Slovenské národní písně». — Praga, 1822 (наступні видання 1825 і 1827) Наступного року П.Й. Шафарик видав у Пешті збірку словацьких пісень під назвою: «Pisně světské lidu slovenského v Uhřích»; пізніше словацькі пісні видав Я. Коллар (1835), моравські – Ф. Сушіл (1835), чеські К. J. Erben (1842).

Ця поема справді була для нього предметом ретельного вивчення, але й навіть у народознавчій і слов'янознавчій генезі це не відіграло ніякої ролі. Вона була глибоко вкорінена насамперед у польську культуру, була передусім витвором своєї епохи.

Відкриття фольклору

У 1816 році Ходаковський занотував слова: «Є щастя на землі — поневірятися між людьми, жити потужним поетичним життям селян! Який же я щасливий у своїй бідній одежині, з моєю бідною стравою, коли мені спогади мої, побажання свої розповідають! Серед народу живе скромність, серед народу живе поезія! Покажіть мені хоча б одного землероба, який би з власного бажання вчинив щось нехороше? Зле має серце той, хто не любить народ всією братерською любов'ю»¹.

На початку свого збірника народних пісень він написав епіграму, взяту з Красицького: «Свята простота, хто ж зможе тебе полюбити»². Процитовані слова були девізом життя Зоріана і вони найвлучніше характеризують його ставлення до народу й народної культури. Після дванадцяти років мандрівок сільськими хатами, він пізнав життя селян, зібрав якнайретельніше врожай з поля народної творчості і збільшив її скарбницю, а робив він це з небаченою витривалістю, з великим запалом і міцним переконанням, що його праця і присвята не даремні. Тому його доробок, який у значній мірі занепащений і до сьогодні не оцінений належним чином, мав в історії польського і слов'янського народознавства дуже важливе значення, навіть виняткове. Ходаковського вважають «батьком польського народознавства» передусім через те, що він перший проторував дорогу в цьому напрямі, показав напрямком власним прикладом — через започаткування регіональних досліджень, і це в такій мірі, що не мало аналогів у цілому слов'янстві. Він створив основи етнографії як окремої науки, хоча сам цього виразно не розумів, коли збагнув, що народна культура може бути корисною, в основному, як джерело історії давніх часів. Насправді він убачав у піснях і легендах значно більше, ніж його попередники, навіть у певному сенсі їх пере-

---

¹ Цю нотатку, разом з іншими нотатками Ходаковського, опублікував Дембоський у «Науковому огляді» 1842 року, т. III, № 26, с. 1015–23. Ймовірно, що узяв її зі щоденника Ходаковського.

² Ця цитата неточна; уривок із «Монахомахії» звучить так: «Свята простота! Ах! Хто ж тебе похвалить!» (пісня I, в. 31).

оцінював (якщо мова йде про закладену в них історію), деякі пісні він повністю цитував у своїх трактатах на підтримку історичних гіпотез, але також визнавав, що в них жевріє вогник краси й поезії, отже, вони мають літературну цінність, однак — відповідно духові часу — збирав їх передусім як матеріал для праці з давньої історії слов'ян. Він виклав свої погляди в праці «Про дохристиянське слов'янство» і в пізніших публікаціях, трактуючи інші, «позаісторичні» цінності народної культури досить поверхово. Таке розуміння принесло значні втрати для етнографії, а також для літератури, виходячи з того, що він не опублікував (як, наприклад, Караджич) свого великого збірника пісень — безперечно, це була б найбагатша збірка автентичних народних слов'янських пісень до Кольберга. Ще більше дивує факт, що він ніде навіть не згадує про намір видання своєї збірки в розширеному варіанті, хоча таку можливість не варто було виключати. Оскільки він мав претензії до Яна Кохановського, що тому не спало на думку зібрати й видати пісні, можна зробити висновок, що він сам мусив би це зробити. Але для нього це не було завданням першочерговим, і тут він зробив головну помилку.

Матеріалу для висвітлення постаті Ходаковського як фольклориста достатньо у його працях, особливо в листуванні, звідки можна дізнатися, в який спосіб відбувався його розвиток як дослідника, чого він шукав у творчості народу, як його розумів і на що особливо звертав свою увагу.

Необхідною умовою в реалізації своїх народознавчих зацікавлень Ходаковський вважав уміння знайти спільну мову, переборення вродженої (скоріше, зумовленої суспільним становищем) недовіри і несміливості. Не завжди це вдавалося, іноді він натрапляв на труднощі, які важко було подолати, але багатий досвід дозволяв йому із часом вдало їх побороти. Керуючись принципом, що ціль виправдовує засоби (в розумінні шляхетний принцип), він неодноразово використовував свого роду «перекупство» і дослівно практично «виманював» пісні чи легенди за гроші й ... горілку, хоча й сам часто критикував цей спосіб, який використовувала шляхта задля отримання прибутків. Пишучи до Єжи Самуеля Бандтке про те, що ксьондз Ян Могильницький разом із митрополитом уніатського обряду Міхалом Левицьким мають також намір збирати народні пісні з околиць Перемишля, додаючи скептично, що духовний сан «відрізняється несміливістю» і «намір духовних даремний»; про себе ж говорив: «Моя рука, тримаючи фляжку і в дода-

ток гроші, збирає шалений урожай»¹. Найбагатший урожай він збирав, звичайно, під час урочистостей і обрядів, особливо весільних, намагаючись не оминати жодної можливості.

У найдавніших зі збережених листів періоду мандрівки країною, він писав до Лукаша Голембйовського: «Сільськими весіллями, духовними обрядами, дівчачими вечорницями проходячи, я заледве двадцятого числа минулого місяця повернувся до Кременця»². Він виходив на дорогу до княжих палаців (наприклад, в Острозі) і монастирів, прагнучи оглянути книгосховища й архіви (що було йому, як протеже Чарториського, доступно), у яких могли знайтися цікаві історичні праці й документи, але ці матеріали також він уважав допоміжними, а не головними. Основними натомість були матеріали, які він збирав серед народу.

Цю «малу професію», як він іноді називав свої дослідження, він трактував дуже поважно, не як миттєве захоплення і не йшов слід за тими, що мимоходом згадали якісь пісні чи легенди, і які «здається, заради розваги займалися чим-небудь і більше розповідають про терміни свого приїзду і від'їзду на кожне місце і про всі звичайні події у тих місцях»³.

Він намагався якнайкраще пізнати предмет, який вивчає, і йому не перешкоджали ані байдужість, ані жалість з боку тих, хто вважав його диваком. Він усе сприймав із філософським спокоєм, знаючи, що те, що нове, не завжди зрозуміле. Адже ніхто з його сучасників не вивчав народної культури в такий спосіб, як він. Не сподівався Ходаковський також на належну оцінку його праці і писав: «не будучи ніколи у Тентері (званого в Єгипті: Дендера), чи ж можна що-небудь говорити про нерівності малюнка зодіаку?». Він не відмовився від досягнення поставленої цілі навіть тоді, коли зустрівся з неприхильним ставленням Віленського університету щодо свого плану і не був впевнений, чи Чарториський і надалі захоче йому допомагати. «Скрині моєї, — писав до Голембйовського, — на дурниці не віддам і початої справи за такі жертви не думаю кидати»⁴.

---

¹ Bibl. Jagieł. rkps 1874, k. 102–103; druk. „Pamiętnik Naukowy”, 1837, t.III, s. 19–22 (з відступами).

² Лист від 5 XII 1315, AGAD rkps TPN 86, k.2.

³ Лист до В.М. Попова від 30. XII. 1820, рукоп. у Ленінградському CGIA f. 733 DNP op. 2 d., 1. k. 107.

⁴ Лист до Голембйовського від 13/25 V 1819; AGAD rkps TPN 86, k. 13; надруковано з багатьма пропусками: Pamiętnik Umijętności Moralnych i Literatury. — 1830. — Т. IV.

Про ту скриню згадував Амброзій Грабовський: «У ході цієї мандрівки Польщею відвідав [Ходаковський] теж старий Краків. Я тоді мав можливість особисто познайомитися з ним, бо він мене часто відвідував, і кілька десятків днів провів тут. Я, будучи в його помешканні, оглядав його великий запас нотаток і малюнків, які він сам поправляв. Це були герби польської шляхти, перемальовані з нагробків, короваї, одяг і так далі»¹. Він відходив від положення, що «нехай у ХІХ ст. у нас буде принаймні витривалість»².

Ходаковський із задоволенням користувався допомогою інших³, шукав контакт із людьми, які мали подібні інтереси. Відвідував також Ігнація Любича Червінського, автора «Задністрянської околиці», але ці відвідини принесли йому невелику користь, адже про освіту цього письменника він говорив з виразною іронією⁴. Це незадоволення, ймовірно, можна пояснити, як здогадуємося, розбіжністю поглядів на суспільні проблеми; оскільки ставлення до народу Червінського і Ходаковського були діаметрально протилежними.

Набагато більше, натомість, Ходаковський був задоволений знайомством із ксьондзом Францишеком Файгелем⁵, якого також цікавила народна культура, про що Ходаковський двічі згадував із щирою симпатією. У листі до Кропінського він писав: «У Перемишлі знайшов дуже світлого, гідного ксьондза Файгеля, який працює над тією самою, що і я, проблемою. Дуже відкрито, нічого не приховуючи, ми говорили з взаємною симпатією, пообіцяли допомагати один одному і давати роз'яснення»⁶. Також десь він писав, що Файгель, не знаючи інших слов'янських мов, у зібранні пісень «мусив мати більші

– S. 214–15; перевидання (з помилковою датою: 24. VI. 1819) разом із працею «Про слав'янство...». — Краків, 1835. — С. 36–37.

¹ Wspomnienia Ambrozego Grabowskiego /Wyd. St. Estreicher. — Kraków, 1909. — Т II. —S. 18.

² Лист до Кропінського від 12. VIII. 1819. — Biblioteka Warszawska, 1866.— Т. II. — S. 188, 189.

³ Такого помічника знайшов у племінниці Л.Кропінського, Юзефи Кульчицької, у Передилі (на Волині). Дякуючи їй, вдалося зібрати понад 100 і більше легенд. Пор., лист до Карпінського від 25. XI. 1818. — Biblioteka Warszawska. — 1866. — Т. II. — S. 182–6.

⁴ Лист до Л.Големб'ювського від 16/18 V 1818, AGAD, рукоп. ТРН 86, к. 8.

⁵ Ф. Файгель (1777–1836), ректор капітули в Перемишлі; жодних праць не друкував. Пор.: [М. Korczyński]: Rys życia księdza Franciszka Fazgla // «Przyjaciel Ludu», 1846. —S. 2–4.

⁶ «Biblioteka Warszawska», 1866. — Т. II. — S. 177–179.

труднощі»¹. Сам він так думав через те, що без знання споріднених слов'янських мов не можна на цій дорозі досягти успіху, адже занадто малий матеріал не дозволяє зробити загальніші висновки. Народна слов'янська культура як спадкоємниця праслов'янської культури виходить з одного коріння і тому важлива для пізнання минулого, успіх залежить від того, чим більше дослідження спираються багатий і повний порівняльний матеріал. «Хто не визначав для себе певні цілі, — він писав, — не готував певних питань, а ще в межах широкої слов'янської землі, не має запасу відваги, витримки і не орієнтується в кількох її діалектах, той даремно чекатиме легенд»². Сам натомість володів російською мовою, досить добре знав українську і білоруську мову, але на цьому не зупинився і пильно цікавився також говірками з двох причин: по-перше для того, щоб краще порозумітися з народом і краще зрозуміти його творчість, а по-друге, він вважав, що говірки є особливо важливим джерелом для пізнання праслов'янської мови і діалектологічним матеріалом користувався в дослідженнях, присвячених межах первинної слов'янської землі. Варто підкреслити, що характерною рисою для Ходаковського є залучення даних із різних галузей і виведення на цій підставі узагальнених висновків. Він сам, зрештою, так писав про це: «Моїм наміром є зібрати інформацію про всі пам'ятки наших прадідів, поєднати в одне дерево всі гілочки слов'янської мови, усі сільські обряди, пісні, які під час них співають, магичні таємниці їх замовлянь, які несуть багато давніх вірувань і старого діалекту й усе це змішати з описами, тільки менш конкретними, моїх попередників — і дати краще уявлення про наше минуле»³.

Однак Ходаковський не займався всім різноманіттям народної культури в сьогоденнішому розумінні, тому що практично повністю оминув матеріальну культуру⁴ і недооцінював її, а своє зацікавлення скерував на культуру духовну, витвори народної уяви. Перше місце він віддав пісням, менше уваги приділяв легендам, прислів'ям, забобонам

---

¹ Лист до Є.Бандке від 20.V.1818. – Bibl. Jagiel. rkps 1874, k. 102–103; druk. (з опущеннями) // «Pamiętnik Naukowy», 1837. —Т. III. — S. 19–22.

² «O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem».

³ Лист до Анасташевича від 24 X 1816 // «Alma Mater Vilnensis», 1932, z. 10, s. 78.

⁴ Наприклад: різьбярство, образотворче мистецтво, художні ремесла і т.д. Натомість велику увагу він приділяв праслов'янській матеріальній культурі, що поєднувалося з його археологічними дослідженнями.

тощо. Тому він записав близько двох тисяч пісень і робив це з надзвичайною дбайливістю щодо їх автентичності, не оминаючи навіть варіантів, але ми не зможемо знайти у всій його спадщині жодної повністю представленої легенди, хоча цим жанром він не нехтував. Про легенди, пересуди чи забобони він говорив досить загально, подаючи іноді змістові елементи, які в них містяться, для кращого підтвердження висунутих ним історичних тез.

Інтерпретація народної творчості, власне пісень, є особливою в розумінні Ходаковського. Він уважав її, про що вже згадувалося, реліктами праслов'янської творчості. Мистецьку, поетичну цінність пісні він убачав у тому, що: «вона перейнята милою сентиментальністю, простотою повною порівнянь і давніх образів» («Про дохристиянське слов'янство»). Бо по стількох віках «сільський народ, уже давно позбавлений свободи, міг зберегти подібне звучання» (там само) — це в давні часи, у час повної суспільної рівності, поезія мусила прекрасно розквітати¹. Пізнавальна цінність натомість криється в тому, що в цих порівняннях і давніх образах можна певною мірою відтворити спосіб мислення наших предків, а отже, слов'янський національний дух. Адже це є повністю національна поезія.

Така ідеалізація праслов'янської народної творчості² була висунута в нашій літературі вперше Ходаковським і сильно вплинула на уявлення молодого літературного покоління та мала величезне значення для польського романтизму. Байдуже, що ця ідеалізація спирається на фантазію, не підтриману науковими аргументами; важливішим є той факт, що вона була твірною для літератури.

Не всі пісні, зібрані серед народу, Ходаковський оцінював однаково, бо протягом віків вони підлягали певним модифікаціям і втрачали свій первинний характер, деякі натомість з'явилися занадто пізно

---

¹ У проєкті наукової подорожі Росією він узагальнено говорить, що праслов'янська епоха приховує в собі «нерозпізнану привабливість для наших уявлень і джерела для поезії».

² Упевненість в існуванні цієї прадавньої поезії, що нам вже відомо з процитованої раніше праці Ф. Шлегеля, не втратила актуальності й нині. Проф. М. Длуська у праці «Wiersz meliczny — wiersz ludowy» // Pamiętnik Literacki. — 1954. — Z.2. — S. 497 писала: «Немає жодних сумнівів, що в дописемний період у Польщі існувала поезія. Існувала, бо спів і вірш почалися разом із людиною. Бо їх мають майже всі примітивні народи, а тому і слов'янські народи, і польські племена мусили їх мати. Виходячи з цього, найбільш імовірно, що то була мелічна поезія».

або були перейняті народом з літератури. Він намагався «очищати» їх від пізніших нашарувань і добувати з них ті мотиви, алегорії, символи, які, на його думку, залишилися з епохи язичництва. Значно більше таких змістових елементів було в українських піснях, ніж у польських, що він пояснював сильними впливами західної культури в Польщі і тим, що польська шляхта мала значний вплив на своїх підданих.

В одному з листів до Кропінського, написаного з Кракова, він скаржився, що польський «народ пішов за легкістю шляхти, переймається модою і новинами — пісеньки Карпінського й арії з опер вже чуються під сільською стріхою; отже давні співи не могли дійти до цієї епохи»¹.

Пізніше Ходаковський також оцінював пісні народу відповідно до праслов'янського первня, який у них містився, і на підставі його зауважень на цю тему, розсіяних у працях і листуванні, можна виділити, за великим рахунком, три групи пісень, які містять: 1. астрономічну символіку, 2. природну символіку, 3. міфологічну символіку.

Є й такі, які не входять у цю спрощену схему. Тут названа символіка, притаманна, в основному, обрядовим весільним пісням (особливо українським), що мало свідчити про їх давність. Ходаковський знаходив у ній аргументи для своїх історичних гіпотез. Наприклад, пісні, яких «він чимало зібрав над Дніпром і Сяном», відкривали, на його думку, призначення слов'янських городищ, які були свого роду парафіями (його поняття) — «бо в них одружувалися молодята, у них відбувалися обряди, розваги, хороводи»². У цій символіці почесне місце займають небесні тіла: місяць, зірки, сонце³, які часто з'являються з певними цифрами, особливо: 3 і 7⁴. У праці «Про дохристиянське слов'янство» він писав, що в «гіркій зморі» сільських хат, слухаючи пісні «можна

¹ Лист від 4/16. XI. 1817 // Biblioteka Warszawska, 1866, t. II, s. 163–8.

² Лист до З. Карнеева від 18. VI. 1819 // «Киевская Старина». – 1891. — Т. 33. – С. 469–75.

³ Одну з таких пісень представив Ходаковський у праці «Про слав'янство ...», інші дві з його збірки були опубліковані невідомим у журналі «Вестник Европы», 1829, № 7, с. 248 (загалом тут є 15 пісень «зі збірки померлого Ходаковського», с. 244–250). Про культ небесних тіл у народі: Z.Gloger. Obchody weselne. — Kraków, 1869. — S. 71; K. Moszyński. Kultura luowa Słowian. — Kraków, 1934. — Cz. II. — Z. 1. — S. 433; A.Marcinkowski (pseud. Nowosielski) Lud ukraiński. — Wilno, 1857. — S. 188).

⁴ Por. Ł.Gołębiowski: Lud polski, jego zwyczaj i zabobony. — Warszawa, 1830.— T. I. — S. 153; K. Wł. Wójcicki. Zarysy domowe. — Warszawa. — 1842. — S. 188.

побачити три місяці, які їм світять, три зорі-дівиці, сім возових зірок». Ця символіка небесних тіл буде відігравати важливу роль у романтичній поезії, особливо в поетів так званої «української школи», які черпатимуть повними пригоршнями мотиви для своєї поезії з народних пісень і легенд. Тут мимоволі спадає на думку строфа з «Русалок» Юзефа Богдана Залеського:

Błyśnie siedem gwiazd na niebie,
W Dnieprze blysą trzy miesiące,
Zalśnią gwiazdy spadające
I co zechcę, zrobię z ciebie.

Збіг між цією строфою і наведеними Ходаковським словами є таким виразним, що Юзеф Третяк пояснював це впливом Ходаковського на Залеського¹.

Однак здається, що це не єдиний твір у польській романтичній поезії, у якому можна спостерегти відлуння процитованого фрагмента праці Ходаковського. Подамо тут ще два твори. Один із них — це дума Августа Бельовського під назвою «Настя», яка була опублікована в «Зевонії» від 1834 року (с. 138–142). Головна героїня думи була підступно вбита своєю заздрісною панною і її вірним слугою. Вбивство потягнуло за собою заслужену кару, бо пані і пан вмирають, убиті блискавкою, а їх двір провалився під землю. І в той самий час:

...przy zapadłym tuż dworze,
Staje gmach, cudna robota!
Cerkiew; trzy krzyże, trzy zorze,
Słońcem się złote lśni wrota.

Другим твором, у якому з'являється подібна символіка народних пісень (особливо українських), є вірш Марціна Оссорії (М. Цеплінського) під назвою «Отруйне зілля», який міститься у виданому ним і Каролем Балінським «Сільському снопі» (Варшава 1844, с. 216–220). Початок цього твору звучить так:

---

¹ Пор. його: Bohdan Zalewski. T. I. — Kraków, 1911. — S. 384. Третяк доводить, що трактат Ходаковського мав значний вплив на Залеського (а також Гоцинського і Грабовського), Там само, с. 51; Згожельський, *op. cit.*, s. 121.

Nad Dunaju bystremi wodami
Swieci zorza, dojrzewa kalina;
Nie — to swieci czarnemi oczami,
Piękna licem kraśnieje dziewczyna.

Wzdłuż Dunaju sokoły trzy lecą,
Wzdłuż Dunaju miesiące trzy swiecą;
Nie — to z pola mołojców trzech wraca,
Ranne słońce ich zbroje pozłaca.

Важко тут знайти безпосередню залежність представлених творів Бельовського і Цеплінського від праці Ходаковського, тим більше що і Бельовський, і Цеплінський самі цікавилися народними піснями, але певні ремінісценції з праці про слов'янство не виключені.

Ходаковський вказував на те, що серед небесних тіл привілейоване місце у народних піснях, особливо весільних, займають місяць і зоря. Місяць у них найчастіше означав нареченого, зоря натомість (Венера, перша зірка), яку в Україні ще називають лінивою, у подібному порівнянні означає наречену. У листі Бандтке, написаному з Синяви, Ходаковський помістив малюнок, який зображує півмісяць із зіркою як символ пари молодих, скопійований з оригінального народного малюнка, і додавав, що «у ці дні кілька сільських весіль, які прибули до пана, мали на своїх стягах червону «леліву», яка оспівується від Сяну до Дону»¹. Він також записував пісні, у яких наречений називався місяцем (сином місяця), або князем, а наречена княжною. Етимології цих виразів він присвятив окрему розвідку під назвою: «Опыт изъяснения слова: *kniaź, ksiądz (ksiąz, księż)*», надрукований у журналі «Северный архив» (1824, ч. X, с. 219–249). Тут він відкидає різні сучасні спроби виведення виразу *książę* від: єврейського — *kohen*, хазарського — *kagan*, німецького — *König*, і виносить власну оригінальну гіпотезу, що це слово має зв'язок із коренем: *-kon-*, який можна знайти у польських словах: виконати (*wykonać*), доробити (*dokonać*), досконалий (*doskonały*); у церковнослов'янській і російській: *закон*, чеській: *konati* (діяти). Він уважав, що в цьому корені є значення «початок» (пол. *rozczętek*). У підтвердження цього він говорить, що найдавніші слов'янські князі поєднували в собі світську у духовну владу; звідти синонімом слова *książę*

¹ Лист від 15. ІІ. 1818 // Bibl. Jagiel. rkps. 1874, k. 97–8.

було слово *ksiądz*, який вживався у дипломатичних паперах польських королів (пор.: «Ми, Зигмунт Август, з ласки Божої польський король, великий литовський ксьондз...» від 1550 року [в:] Ян Гербурт, «Статут і королівські привілеї...» Краків 1570, с. 5). Тож були вони володарями і разом з тим жерцями¹.

Зуже названих небесних тіл особливо сентиментально Ходаковський ставився до зорі, адже від неї він узяв ім'я Зоріан, ім'я незвичайне, яке з того часу починає з'являтися в літературі (у Словацького, Францішека Жиглінського, у Залеського: Зорина, Чеслав Зоря і т. д.).

У зовсім неочікуваний спосіб Ходаковський намагався, головним чином за допомогою природної символіки, пояснити родовід гербів. Він пише про це і в працях, і в листуванні. В одному з листів до Ігнація Кульчицького згадує, що в околицях Порицька на Волині знайшов «пісні про оленів, які йшли на парування з вінками на голові й перснями на рогах, також про лебедя, який пливе Дунаєм² із вінком на голові, про сокола, який несе перстень до шлюбу» і додає, що: «усе це вдало пояснює наші народні стародавні герби»³.

Асоціювання гербів зі змістовими елементами деяких пісень, що досить незвично, не є, у розумінні Ходаковського, позбавлене якихось підстав. На зображеннях багатьох гербів є знаки і малюнки, які виправдовують такі асоціації. Наприклад, на гербі Слеповрон представлений крук, який у дзьобі тримає перстень, такий самий малюнок зображений на гербі Корвін (Несецький). На моравському гербі Папроцького є герб Сокіл із малюнком сокола на скелі, натомість відомий герб Леліва (який служив Тарновським, Семенським та ін.) має на малюнку ідентичне зображення, про яке йшлося раніше, а саме: місяць із зіркою⁴.

На цій підставі Ходаковський висунув гіпотезу про польське походження гербів, які виводяться, згідно з прийнятою геральдикою,

---

¹ Про роль слов'янських жерців — пор.: Moszyński, op. cit., t. II, c. 1, s. 242; A. Brückner. Mmitologia słowiańska. — Kraków, 1918, s. 57; J. Kostrzewski. Kultura prapolska. — Poznań, 1949, s. 383.

² У народних піснях Дунай означає зазвичай взагалі річку.

³ Лист від 29. V. 1817 // Athenaeum, t. III, s. 174–176.

⁴ У польській геральдиці можна знайти півмісяць із зіркою або іншими додатками 69 разів, як це впливає із зіставлення гербових знаків у праці Fr. Piękoszńskiego. *Heraldyka polska wieków średnich*. Kraków, 1899. Несецький тим часом (за Папроцьким і Окольським) родовід Леліви шукав у Голландії і виводив його від давнього замку над нижнім Рейном, який носить назву Монстерн (асоціації з: Монд–Стерн).

з країн Західної Європи. До цієї гіпотези, яка не була достатньо науково аргументованою, ставилися обережно або про неї не згадували. Критичну оцінку дав їй Суровецький у цитованій рецензії, з певною поблажливістю про неї говорили Вацлав Олександр Мацейовський і Крашевський¹, Гавронський натомість стверджував тільки, що в поглядах Ходаковського з цього питання «є багато правди» (ст. 131).

Тим часом треба сказати, що ця гіпотеза, безвідносно до її слушності, приховує в собі глибший сенс, ніж спочатку могло б здатися. Адже тут ідеться разом і про родовід шляхти, особливо польської, яка, на думку геральдики, була зліпком різних елементів чужого походження. На думку Ходаковського, шляхта виросла на рідному ґрунті, на тій самій землі, що й народ, він робить серйозний закид щодо некритичного прийняття чужої культури (не виключаючи навіть мови), пихатого відкидання всього, що рідне, бо стало воно чужим на своїй землі.

Такий погляд перейняв (безперечно від Ходаковського) Єнджей Морачевський; на його думку, спочатку скрізь панували рівність і братерство, які зникли у хвилину відділення приватної власності; коли настав поділ на панів і кріпаків, а взаємини між цими двома суспільними класами з братерських перейшли у чужинські². Палким прихильником цієї гіпотези став Едвард Дембоський, який стверджував, що шляхта з'явилася під впливом західної культури, тому: «спочатку не було і не могло бути шляхти, принаймні феодальної, бо не можна припустити, аби народ міг бути такий сліпий, що терпів шляхту, яка була виразкою на тілі їх суспільства»³.

Нарешті, у піснях Ходаковський знаходив певні міфологічні елементи (хоча й бідніші), наприклад, коли з'явилося ім'я відомої богині краси і створення сімей — Лади, імена Лель і Полель⁴.

¹ W.A. Maciejowski. Wzgląd historyczny na klechdy i gminne polskie piosnki najdawniejsze // „Oreḡdownik Naukowy”, 1840. — S.78; J.I. Kraszewski. Studia literackie. — Wilno, 1842. — S. 137.

² J. M[oraczewski]. Wywóḡ historyczny szlachectwa w Polsce // „Tygodnik Literacki”, 1839, t. II, nr. 21, s. 163–4, tenże: Starożytności polskie. — Poznań, 1852, t.II, s. 458.

³ E. Dembowski. Kilka myśli we wzglęḡdzie rozwijania się dziejów i życia wspóḡnego Polaków // „Tygodnik Literacki”, 1843, nr. 25, s. 194.

⁴ Длугош уважав Ладу богинею війни (подібну до римського Марса). Брюкнер припускав, що культ Лади взагалі не існував у слов'ян, а Длугош зі слова «лада», яке було вперше занотоване бл. 1420 р. ..., зробив з нього богиню. Пор.: A.Brückner. Dzieje kultury polskiej. — T. I. — Warszawa, 1958. — S.145. У весільних піснях це слово означало, на думку Брюкнера, «кохана», «коханій». Натомість Лель і Попель — це, на думку

Отже, розуміння народної пісні в інтерпретації Ходаковського було повністю нове й оригінальне. Він був переконаний, що селяни мають: «передані з покоління в покоління обряди та пісні, особливо ті, котрі оспівують імена: Лада, Лель і Полель, місяць, зірки, зорі, три ріки, тихий Дунай, русу косу, різноманітних тварин, птахів, дерева, квіти, трави, риби [...] — усе, що колись було алегорією, від них починаються сільські пісні, а особливо: весільні, русальні, обжинкові та колядки»¹.

Намагаючись проникнути якнайглибше в їх суть, іноді він доходив до зовсім фантастичних висновків.

Ще кілька слів про метод збирання Ходаковського. Передусім, він звертав особливу увагу на автентичність пісні, а до своєї збірки долучав тільки ті, народність яких не викликала в нього сумнівів. Для підтвердження цього варто представити одну важливу деталь. У 1822 році ксьондз Станіслав Шантир, настоятель случький та історик костьолу (1840), надіслав йому в Москву пісню про село Мислобоже в Ошмянському повіті. Тоді ж Ходаковський переписав її в листі до свого кузина, Кароля Чарноцького, який також мешкав у тих краях і попросив його перевірити, чи ця пісня справді була ретельно записана; він мав сумніви щодо десяти слів, які Шантир «через брак старих слів замінив своїми»².

Ходаковський завжди записував, звідки походить пісня. У «Проект наукової подорожі Росією» він, наприклад, помістив дванадцять пісень (із них десять про тура), подаючи при кожній відомості, у якій місцевості вона була зібрана, наприклад: «під Глодом, у Краківській області», «в Гораї, у Люблінській області» і т. д.

Біля пісень, які були видані в 1829 році в журналі «Вестник Европы» (№ 7, с. 244–250) подано конкретні дані, наприклад: «у Синяві, співають перед весіллям» (пісня 5), «під Брестом, при розділенні короваю» (пісня 9), «в Клевані, співають, коли привозять наречену» (пісня 13). У

Брюкнера, вигуки, які нічого не означають; пор.: A.Brückner. *Mitologia słowiańska*, s. 11. Значно зменшив кількість слов'янських божеств Л. Недегле у праці: «*Zivot starych Slovanů*» (Praga, 1917). В його час вважалося (Нарушевич), що слов'янська міфологія була колись так само багата, як грецька чи римська, і в ній відшукували відповідники грецько-римським божествам. Такі погляди пішли ще від Длугоша і Меховіти. Ходаковський поділяв їх і міфологічні релікти шукав саме в географічних назвах (наприклад, Радогощ, назви з коренем буг-, бог-, бож-, бох-).

¹ List z 12/24 Vi 1818 // „Athenaeum” 182, t. I, s. 227–230, do K. Czarnockiego.

² List z 9 X 1822, AGAD Teki Skimborowicza XXV/ 7, k. 15–16; druk. „Athenaeum”, 1842, t. III, s. 210–212 (зі скороченнями).

випадку менших місцевостей, він подає детальніші описи, наприклад: «в Гренджі під Львовом», «в Дрогобичі над Горинем» і т.д.

Василь Доманицький, який колись переглядав збірку пісень Ходаковського, подав інші цікаві подробиці¹. Він пише, що деякі пісні були записані іншою рукою, на окремих картках, які Ходаковський додав до своєї збірки і написав на них місцевості, наприклад: під одною з них «в Порицьку», під другою: «в Порицьку біля Острога»², в іншому місці: «в Мендзибожі» і т. д.

Інколи він навіть зазначав, від якої особи почув дану пісню. Це свідчить про виняткову точність і про те, що навіть такі дрібниці були йому дуже потрібні. Ось деякі приклади: «Марина Шевчиха, вдова», «Марина Костюшкова», «Войтовничка Гарасимиха» і т. д. Іноді була навіть довша інформація, наприклад: «У мединського годинникаря є бакаляр, мати якого в Міхунках живе, знає пісню про шолудивого[?] Бонекі і про Ракочі»³.

Названі деталі свідчать про те, що Ходаковський використовував при записі пісень напрацьований ним метод, який показує важливі елементи етнографічного запису. Головною його перевагою є дбайливе ставлення до правдивого відтворення пісень у їх автентичному вигляді, без будь-яких корегувань і додатків. Ходаковський дотримувався цього правила у більшій мірі, ніж його наступники, аж до Кольберга.

---

¹ Цю збірку Доманицькому надав редактор журналу «Киеская Старина» В.П.Науменко, який у вісімдесятих роках знайшов її в бібліотеці після М.Максимовича. Інформацію про цю знахідку він надав у листі до А.Н.Пупіна, який надрукував її в «Історії російської етнографії» (1891, т. III, с. 86). Доманський уважав, що там було два зошити, з яких один, підписаний «Слов'янські пісні, зібрані під сільською стріхою», зберігся повністю і містив 1017 пісень, 187–польські, 24 — великоруські, 128 — білоруські, 1 — чеська і 677 — українських. На початку цього зошиту Ходаковський записав уже згаданий до цього епіграф Красицького. Цей зошит містив пісні, які були зібрані у 1819–21 рр. Другий зошит був серйозно пошкоджений. На першій сторінці була пісня, позначена номером 273, а на останній – 887, тобто в ньому було 615 пісень, з яких 12 польських, 25 великоруських, решта – українські. Руські пісні Ходаковський записував у латинській транскрипції. Науменко також знайшов у бібліотеці Максимовича зроблену ним копію цих пісень (1631). Також Науменко зробив копію, здається, тільки українських пісень (невідомо чи всіх) яка міститься у відділі рукописів Української Академії Наук у Києві, *syng.* 772. Це тільки 522 пісні (українські), переписані «гражданкою»; цією копією користувався автор цієї праці.

² Представлені тут пісні походять з ушкодженого зошиту, який містить пісні ранішого періоду; про це свідчать названі місцевості, в яких перебував Ходаковський у 1817 році.

³ Пор.: Domanicki, *opt.cit.*, s. 7.

Дослідження минулого слов'ян

Дослідження Ходаковського, присвячені минулому слов'ян є, мабуть, найменш відомими і не дочекалося детального обговорення в науковій літературі¹, що тим більше дивно, бо він є піонером слов'янської археології. Був ним напевно, але навіть цей почесний «титул» не є повний, бо заслуги Ходаковського як дослідника слов'янського минулого є значно ширші і вимагають точнішого окреслення. Особливу увагу заслуговує той факт, що Ходаковський, за великим рахунком, перший, хоча й не завжди вдало, у доісторичних дослідженнях використовував дані з різних інших галузей: народної культури, історичної географії, археології, діалектології, він здійснював територіальні дослідження, етнографічні та історичні, що є його найбільшою заслугою.

Ясна річ, що входячи на повністю нові терени і вирішуючи знайти відповіді на багато складних наукових питань, іноді він помилявся, що не зменшує його заслуги як піонера й ініціатора в обраній галузі.

Поруч із хибними концепціями та інколи фантастичними гіпотезами в його дослідженнях є й такі, які й нині не втратили своєї наукової цінності. Його погляди, гіпотези і концепції спиралися не тільки на інтуїцію і відчуття, як часто вважають, але також на глибокі і самостійні висновки.

Одне з питань, яке цікавило Ходаковського — це прабатьківщина слов'ян. Ця проблема вже не раз розглядалася в польській культурі, адже ще в часи Відродження вона хвилювала істориків та письменників². На початку XIX ст. почалося особливо активне зацікавлення прабатьківщиною слов'ян.

Ходаковський не створив власної концепції, перейнявши вже готову, початок якій дав Суroveцький, а розвинув Скорохуд Маєвський.

Суroveцький, висловлюючи власні наукові погляди, писав дуже обережно й узагальнено, що слов'янський народ мусив колись зустрітись з мешканцями Індії, на що вказує певна культурна подібність: «Якщо ми з деяких обрядів, — як він говорив, — з ряду божеств і релі-

¹ Дуже поверхово розглядував це питання Ф. Равіта Гавронський. Ряд нових деталей містить стаття А. Поппе: «U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu: Zorian Dołęga Chodakowski (1784–1825)» // Kwartalnik Historyczny, 1955, nr. 2., s. 13–35. Згаданий розділ у ній дещо в іншому вигляді був опублікований у „Slavia Orientalis”, 1963, nr. 2, s. 143–166.

² Поп.: T. Ulewicz. Świadomość słowiańska Jana Kochanowskiego. — Kraków, 1948, s. 94–119, а також: Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. — Kraków, 1950.

гійних образів можемо зробити висновок, що колись вони мушили мати контакт з ведами та індусами, то ніхто не зможе мені заперечити такі висновки, доки не знайде ґрунтовніші»¹.

Натомість Маєвський пояснював племінну подібність праслов'ян із давніми мешканцями Індії подібністю слов'янських мов до санскриту, а також певними етнічними рисами, релігійними поняттями, звичаями і т. д.² Із цього він робив висновок, що прабатьківщину слов'ян треба шукати десь біля джерел Гангу, звідки прийшли наші пращури близько п'ятого століття нашої ери.

Ходаковський був прихильником саме такої теорії і на її підтримку він шукав власні аргументи в народній культурі, у слов'янській міфології, в географічних назвах, але все, що він сказав на цю тему, не мало ґрунтового підтвердження і зводилося до загальних декларацій. Він ніколи не робив посилань на Маєвського, але насамперед мусив перейняти концепцію азіатської прабатьківщини слов'ян, що виникає зі способу аргументації, яка на перший план висуває спорідненість мов. У праці «Про дохристиянське слов'янство» він писав: «Будемо на цій же землі читати назви всіх тварин і птахів, як тих, що в Індії залишились, так і відомих у тутешньому кліматі, усіх лісових і плодкових дерев, трав, які манять приємним цвітінням і запахом, якими можна поживитися, і тих, що є ліками, і тих, що можуть служити магії». У кінці праці він стверджував: «Зберемо, наскільки це можливо, давні пісні та герби, опишемо обряди, занесемо це все до однієї книги, і, без сумніву, переконаємося, що наше походження є з Індостану, а не з якогось іншого місця».

У слов'янській міфології, релігійних звичаях і лексиці, особливо природничій³, він вбачав «велику схожість до давніх уявлень Індії»⁴.

---

¹ List do Woronowicza z 18 IX 1807 pt. «Obraz dzieła o początkach, obyczajach, religii, dawnych Słowian» // Koresponencja w materiałach obraz kraju i narodu polskiego rozjaśniających. — Warszawa, 1807. — S. 201.

² O Słowianach i ich pobratymach. — Warszawa, 1816.

³ Ходаковський залишив у своїй спадщині природничий словник, який містить корінну слов'янську лексику для опису рослин, звірів, птахів і т.д. Охоплює 541 слово від літери Б–З. Наприклад: «Багно — зілля, яке росте у лісах, жахливо смердить, Бахун біля Мінська, Бахнюки — різновид грибів у Новгороді, які ростуть на низовинах». Автограф у Ленінграді, публічна бібліотека ім. Салтикова–Щедріна (папки Погодіна); копія зроблена Шафариком у празькому Національному музеї, syng. IX В 3.

⁴ Так він писав у розгорнутому листі до Голіцина 29 липня 1819, який без відома автора був надрукований під назвою: «Разыскания касательно русской истории» («Вестник Европы», 1819, ч. CVII, с. 277–302); Ленінград: CGIA f. 733 DNP op. 2 d.1.

Зрештою, він сам дещо пізніше буде намагатися отримати дорогоцінне листування, матеріали прямо з Індії, хоча й безрезультатно. У листі до Кароля Чарноцького писав: «Так мене це мучить, що тепер готую свої питання за допомогою моїх земляків, які розважаються в Единбурзі, аж на береги Інду та Гангу»¹.

Про походження слов'ян з Індії він говорив кілька разів, але не дивлячись на це, «індійській теорії» він не приділяв занадто багато уваги. У підтвердження цьому ми маємо ще один документ, а саме чернетку довгого листа до Кароля Сенкевича (без дати, ймовірно першої половини 1818 р.). Цей лист Ходаковський написав на прохання адресата і представив свої погляди і програму досліджень над історією слов'ян, повторюючи практично всі ті думки, які висловив у праці «Про дохристиянське слов'янство». Він з ентузіазмом говорив про потрібність пізнання історії слов'ян на своїй власній землі, але про ранній період говорить досить скептично.

«Близькість і схожість деяких слів, — говорить він тут, — не завжди є підтвердженням одного коріння народів; завдяки сусідству, часом через милозвучність, вони можуть переходити і служити різним поколінням народів. Зрештою, ця схожість не буде слідом поширеної колись мови в Азії, з якої, як в Європі від латини, стільки могло бути похідних діалектів?

На таких просторах – територіальних і часових – губиться думка і доводи дослідника; бажаючи заглибитись далі, ми зайшли б аж до Вавилонської вежі. На має переконання, скарби потрібно шукати там, де ними користувались і де вони заховані, а не ганятися за далекою оманною»².

Також додамо, що одного разу, вже на схилі своєї дослідницької діяльності, в листі до Адольфа Добровольського від 2 липня 1823 р.,

---

Ця публікація була сенсацією (через слушність критики Карамзіна) у російському науковому світі; на цю тему пор.: листування Анастасевича з архієпископом Євгеном у: «Русский Архив», 1889 (№ 5–7); листування Тергенева з В'яземським в «Остафьевском Архиве князей Вяземских». — Петербург, 1899, т. I, с. 362, 367, 367, 358. List Anastasiewicza do Fr. Skarbka Rudzkiego, Bibl. Jagiel. rkps 4569, k. 19; list Chodakowskiego do Kropińskiego z 22 I 1820, „Biblioteka Warszawska” 1866, t. II, s. 191–4.

¹ AGAD Teki Skiemborowicza XXV/7, k. 13–1; druk „Athenaeum” 1842, t. I, s. 230–231. Ходаковський написав листа до Ляха Ширми, який відпочивав в Единбурзі.

² Рукопис в Библиотеке им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде: syng. rog. 2028/I k– 37 (назва підрозділу: „Из древнехранилища Погодина — бумаги Ходаковского”).

він висунув, ніби мимохідь, іншу концепцію. Перебуваючи фактично у трагічній матеріальній ситуації, він просив Добровольського про посередництво у справі отримання допомоги від Товариства приятелів наук і разом з тим висловив особливу думку, пропонуючи, аби до нього (в Москву) приїхав Костянтин Замойський для спільного продовження історичних та фінансових пошуків, за кошти Замойського. І з цієї нагоди він говорив про слов'янську колицку не над Гангом, а біля джерел Амуру: «Якщо ваше [Замойського] бажання не зникне, то зйдемо до столиці болгар над Волгою, за Рифейські гори, і там, біля джерел Амуру, біля китайського кордону, знайдемо найдавнішу колицку слов'ян»¹.

Противником пошуків колицки слов'ян в Індії був Лелевель, який стверджував: «Такий величний і великий народ, як слов'янський, не походить, а сам виростає», – і визнавав, що первинне місце перебування слов'ян треба шукати між Одером, Віслою, Німаном, Двіною, Бугом, Прип'ятю, Дністром і Дунаєм². Зрештою, подібну думку колись уже висловлював Ян Кохановський³.

Також Шафарик, який спочатку був під впливом Маєвського, схилився до індійської теорії⁴, але із часом він змінив свою точку зору і стверджував, що первинне місце проживання слов'ян простягалося — у часовому еквіваленті: від Геродота аж до Йордана і Прокопа, а на території — від Балтійського моря до Чорного і від Одри до Дону⁵. Нарешті, радикально змінив свою початкову точку зору Суворецький, який у трактаті під назвою: «Простеження початків слов'янських народів» уже раз згадував про колицку слов'ян (венедів) «біля вірменських гір», посилаючись при цьому на Гомера⁶, а в іншому місці цього трактату розповідає, що прибуття слов'ян до Європи мусило відбутися дуже давно (найраніше близько VI ст. до н.е.). «зовсім не схоже, — писав він, — щоб венеди [тобто слов'яни] від тої епохи могли перекочувати до Європи, треба також зазначити, що вже давно вони осіли в тій частині світу і що належали до її одвічних мешканців»⁷.

¹ Rkps. w Publ. Bibil. Czart. fasc. 5999 syng. wewnątrzna 50925.

² J.Lelewel. Dzieje Polski. — Warszawa, 1829. — S.14 i 29.

³ Поп.: Т.Улевич. Świadomość słowiańska Jana Kochanowskiego. — Kraków, 1948. — S. 99.

⁴ К.К.Павл. Pavel Josef Šafařík — život a dílo. — Praga, 1961. —S. 127.

⁵ P.Szafarzyk. Słowiańskie starożytności. — T. I. — Poznań, 1842. — S. 67. 257, 313.

⁶ W. Surowiecki. Dzieła. — Kraków, 1861. — S. 492.

⁷ Ibiem, s. 400.

Зрештою це питання до сьогоднішнього дня не втратило своєї актуальності¹.

Ходаковський багато уваги приділяє назві слов'ян. У його дослідженнях, зокрема, етимологія має виняткове значення, а назва слов'ян цікавила його особливо. Приймав форми: *слав'яни*, *слав'янський* і т. д., які були відомими в польській мові з XVI ст. і виводилися від слова «слава», а також форму *слов'яни*, яку виводили від «слова»². На підтримку етимології від «слави», Ходаковський шукав власних аргументів, в основному, у географічних назвах. Найповніше висловився про це у «Проекті наукової подорожі Росією»³, де він робить висновок, що «слава» — це наші поширені урочища», тобто вона повторюється у географічних назвах, і на підтримку цієї тези він представив аж 262 назви типу: *Славкі*, *Славце*, *Славичин* — тобто такі, в яких присутній корінь *-слав-*. У схожий спосіб він аргументував таку етимологічну інтерпретацію і в інших працях, особливо в тій, яку 5 червня 1891

¹ Література на цю тему, як відомо, дуже широка. Нагадаємо тільки, що в найновіших дослідженнях переважає погляд автохтонного походження слов'ян (в басейні Одри й Вісли). У польській науці такий погляд репрезентують передусім: Т.Лер-Сплавінський («О pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. — Poznań, 1946, s. 143; «Czy słowianie przyszli ze Wschodu» // *Życie i Myśl*, 1959, nr. 11–12, s. 5–16; *Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian.* — Warszawa, 1954, s. 78–89); Ю.Чекановський (*Wstęp do historii Słowian.* — Lwów, 1927). Поп. теж вислови на цю тему обох авторів: *Z polskich studiów slawistycznych.* — Warszawa, 1962, t. I. Іншої точки зору дотримується К.Мошинський, який у праці «Первинний вигляд праслов'янської мови» (Вроцлав, 1957), спираючись в основному на мовний матеріал (у меншій мірі етнографічний) слов'янської та індоєвропейської мов, локалізує прабатьківщину слов'ян на євразійському кордоні.

² Таку концепцію приймав (мабуть за Мевським і Ходаковським) Сярчинський; поп.: Fr. S[iarczyński]. *Rozprawa, czyli Słowianie lub Słowianie znać się i mówić właśnie mają* // *Czasopis Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich*, 1828, s. 39–63. Про відповідні гіпотези в епоху ренесансу див.: Т. Ulewicz. *Sarmacja...*, s. 98 та ін. Вперше над такою етимологією задумався Суровецький у праці «Спостереження початку слов'янських народів» (1824) і розповідав про назву «слов'яни»: «через те, що в діалектах більшої частини слов'янських поколінь можемо її знати». Ця загадка донині не має відповіді. За новими дослідженнями ця назва спочатку позначала народ, який мешкав над якоюсь річкою чи озером із назвою: Слово, Слава і т. д., а слов'янський корінь: *-слав-*; *-слов-* означав просто «чистий». Така річка («з чистою водою») могла, наприклад, бути Дніпром, який у народних українських піснях має назви: Славут, Славута, Славутич. Поп.: Т. Lehr-Splawiński. *Jeszcze o nazwie Słowian* // „*Język polski*” s. 140–6; Moszyński: op. cit., s. 142. Цей вчений виводить назву *Slovene від «чисті поля», «які лежали на лісових просторах Волині, Полісся і т. д.» (там само, s. 144).

³ Rkps CGIa f. 733 DNp op. 2 d. 1; druk. «Сын Отечества», 1820, №№ 33–36 і 38–40 під назвою: «Проект ученого путешествия по России для объяснения древней славянской истории».

року надіслав до Гомеля Румянцеву. Взагалі вона присвячена питанню городищ і містить досить великий словник, бо він нараховує близько 1200 слів, у яких Ходаковський визнавав слов'янське коріння, що походить з праслов'янської епохи¹. Біля слів: *слава, хвала, честь, мисль* він поставив знаки оклику, бажаючи звернути на це особливу увагу й підкреслити, що праслов'яни знали поняття, яких стосувалися ці слова. Весь представлений словник має, на думку Ходаковського, свої відповідники у географічних назвах і був причиною їх номінації. Він писав: «Ось первинний словник, який дав назву цілій слов'янській землі. Він складається із самих лише основних, тобто первісних слів, які я пізнав до цього часу. Серед них назви урочищ, які походять від честі, хвали і слави. Це безсумнівне підтвердженням того, що наші предки *мислили, прагнули* і називалися синами *слави*» (там само).

Аргументи на підтвердження цієї тези йому давали також пісні. У «Проекті» він писав про це: «у народних піснях і обрядах *слава* не є ані чужою, ані незрозумілою» і для підтвердження наводить дві галицькі пісні. У вже згаданій праці, надісланій Румянцеву він з цього питання робив такий висновок: «За неусталеним правописом пишеться: слов'яни і слав'яни, але я на підставі досліджень дійшов до висновку, що загалом всі ми називалися «слав'янами». Бо *слава* оспівується у весільних піснях, є багато урочищ, які походять від *слави* — озера, ліси і гори, яких є сотні в усіх слов'янських землях».

Наріжним каменем доісторичних досліджень Ходаковського було найбільш раннє місце проживання слов'ян і пов'язане із цим питання меж поселення давніх слов'ян. У результаті своїх пошуків і мандрівок слов'янськими землями він створив оригінальну теорію місця проживання слов'ян, так звану теорію городищ, яку висловив уже в праці «Про дохристиянське слов'янство», долучаючи на її підтримку аргу-

---

¹ Рукопис міститься в бібліотеці ім. Леніна в Москві: ф. 255, к. 18 ед. 30. Рукопис не має назви. У публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді міститься чотири томний словник городищ (Словарь географических названий: фонд 488). Том I містить 515 мап і пункти від: Баба до Істок; т. II — 446 мап, пункти: Юг до Мокрий; т. III — 451 мапу, пункти: Молоко до Сіви; т. IV — 452 мапи, пункти: Скала до Жив. Фрагмент цього словника опублікований у: «Русском Историческом Сборнике», 1844. — Т. VSS, с. 41–367. У 1840 році його надіслав до Праги Шафарик (т. III 1844 року) і зробив із нього виписки (367 сторінок великого формату), які містяться в пражському Національному музеї, sygn. IX A2. під назвою: «Zeměpisny slovník, dílo pohronj Zor. Dol. Chodakowského».

менти в наступних працях. Згідно із цією теорією, первинне місце проживання слов'ян було поділене на невеликі за площею (бл. одної квадратної милі) — територіальні одиниці, згруповані поселення, яким він дав оригінальну й дещо дивну назву: *старе-ста*. Сама назва, як і вся теорія, потребувала детального пояснення. У праці «Про дохристиянське слов'янство» він писав, що слов'яни: «Окреслюючи *старе-ста* і вміщаючи в нього сто земних назв, обирали посередині найкращі місця для лисої гори і святого «огороду», тобто використовуючи заокруглення до решти прилеглих назв».

Із наведених вище слів та ще з інших пояснень Ходаковського виходить, що *старе-сто* — це така територіальна одиниця для поселення, яка мала святий «огород», тобто городище, який перебував у центрі і найкращому місці, найчастіше на пагорбі і над водою (річкою, озером). Городище це було оточене земляним валом. У трактаті «Разыскания» він про них пише: «Ці городища були святими «огородами», тобто місцями парафіяльними, де відбувалися весілля та інші язичницькі обряди». Цими подіями керував жрець, який поєднував у собі релігійну і світську владу¹.

Іншим важливим місцем була, за його теорією, у такому первинному селищі, так звана лиса гора — місце оточене таємничістю. Ходаковський ніде не пояснює призначення цієї гори, але можна здогадатися, що це місце було призначене для особливих таємних дій і чарів, ремінісценції яких можна знайти в легендах.

Довкола городищ мусили розташовуватися поселення, які мали свої відповідні назви і яких було буцімто сто, звідти назва — *старе-ста*. Городища були розсіяні на всьому слов'янському просторі: від Уралу і Ками аж до Лаби і від Адріатичного моря до Північної Двіни.

Звідки походить ця дивна теорія? Під час подорожі Ходаковський помітив залишки земляних валів, що насправді були рештками слов'янських городищ часів раннього середньовіччя. Класичним прикладом тут може слугувати град Волинь, раніше відомий лише з руських літописів та хронік Длугоша, яким Ходаковський зацікавився під час подорожі узбережжям Бугу та зробив цінні і влучні спостереження щодо нього. Він писав: «У 1817 році я особисто відвідав це місце, де географія Длугоша вказує на існуючий колись град Волинь. Там, де Гучва

---

¹ Пор. розділ „Odkrycie folkloru”, przyр. 24.

впадає до Бугу, ліворуч, є городище, від якого походить і назва місцевості — Грудек. Є великий вал, що оточує це місто, та безліч могил...» («Разыскания...»).

Ці спостереження виявилися слухними, і заслуга ідентифікації граду Волині приписується сьогодні Ходаковському. Він також точно визначив локалізацію колишнього Червеня, ідентифікуючи його із Черменом над Гучвою, де знайшов рештки праслов'янських земляних валів. У листі до Бандтке науковець писав: «У селі Чермен над Гучвою, нижче Тишовець, я знайшов особливу річ. Це округлі вали — такі, як у всіх городищах і в Червонограді нижче Галича, у гирлі річки Дуби. Тепер я запитую в нашої історії: який із них з'явився раніше або який був головним поміж Червенськими містами, тобто на Червоній Русі?»

Отже, вали городищ — перша ланка розвитку теорії городищ. Друга — географічні назви типу «*Городисько*», «*Городець*», «*Городище*», «*Новоградець*» і т.п., де коренем є «-город-» або «-град-». Ходаковський знайшов їх безліч; це переконало його, що тут прихована таємниця, корені якої сягають глибокої давнини, і що дані назви є залишками давньої слов'янської системи поселень. Оскільки з усієї спадщини праслов'ян географічні назви проіснували найдовше, Ходаковський присвячував топографічним дослідженням особливу увагу, значно випереджаючи в цій сфері як слов'янських, так і західноєвропейських дослідників, що слушно підкреслював Тадеуш Войцеховський. Назви місцевості він уважав цінним джерелом пізнання слов'янської міфології, надзвичайно багатой, про що свідчать такі назви місцевості, як Білобог, Хвалибог, Чорнобог, Дажбог, Радогост та інші.

У генезисі теорії городищ є й третя ланка — зрештою, найбільш хитка, хоча в концепції Ходаковського вона становить істотний елемент. Ідеться про географічні назви місцевостей по сусідству з городищами, великий відсоток яких виводиться з праслов'янської лексики. Назви ці мали виступати в певних групах, завдяки чому, знаючи одну, Ходаковський часто вгадував інші, що існували колись і зберігалися в пам'яті найстарших мешканців даної місцевості та в старих документах. Він писав про це в листі до Ігнація Бенедикта Раковецького від 10.02.1822 р.: «Тепер я навчився ще більшого. Я вже можу на підставі однієї номенклатури вгадувати решту з тих, які оточують городище, і на їх підставі визначати межі городища [...]. У багатьох місцях селяни

думали, що я народився серед них, що я тут корінний або маю точну карту їх місцевості».

Із зібраного матеріалу Ходаковський уклав свій великий «Словник городищ» у чотирьох томах та карту городищ, копію якої надіслав до Товариства приятелів науки; Лелевель згадував про це так: «Я бачив цю прекрасну роботу, що узагальнює його бачення, і хотів зняти з неї копію, але Твардовський [у Вільні] її загубив». Свої розшуки городищ Ходаковський не перестав здійснювати навіть тоді, коли був позбавлений субсидій і отримував допомогу лише від друзів.

Як уже згадувалося, городища мали визначати межі Слов'янщини. Виходячи з цього, Ходаковський часом просувався задалеко, висловлюючи помилкові думки. Так, наприклад, давні фінські племена весь (навколо Білого озера), мерю (в районі Ростова) та муром (над нижньою Окою), відомі з «Повісті минулих літ», він уважав слов'янськими («Разыскания...» та «Проект»). Помилкову тезу висунув науковець і з приводу масагетсько-аланського племені, що було відоме під староруською назвою «хваліси» й колись мешкало над Нижньою Амудар'єю («Проект»).

Критикуючи локалізацію східнослов'янських племен у IX ст., представлену Карамзіним у першому томі «Історії Російської держави» та на доданій до нього карті, Ходаковський запропонував ряд цікавих коректур, основаних головним чином на топонімічному й ономастичному матеріалі. Він уважав, що географічні назви дозволять знайти головні пункти поселень окремих племен, отже, наприклад, центром кривичів, на його думку, міг бути відомий лише з історії град Креви в Ошмянському повіті, назву ж «деревляни» він виводив від річки Здривлі (Древлі) поблизу Іскоростеня (Коростеня), а не від лісів. Село Старі Дороги, де збереглися залишки земляних валів, колись могло бути центром дреговичів, а бужан і дулібів науковець не ідентифікував з волинянами.

Окрім топонімічно-ономастичного матеріалу, у своїх дослідженнях Ходаковський використовував і матеріал діалектів. Він уважав — іще одна його заслуга, — що мова народу не змінюється так швидко, як літературна мова, вона набагато триваліша й більш архаїчна, великою мірою наближена до давньої мови. Насправді, на діалекти звертали увагу ще до Ходаковського (наприклад, Станіслав Трембецький), але їх ніхто не досліджував і ніхто не робив із цього практичних науко-

вих висновків; він же використовував діалектологічний матеріал, наприклад, намагаючись визначити межі окремих племен. У роботі «Разыскания...» науковець дорікав Карамзіну в тому, що той зовсім не користувався діалектами й «не знав, де сходяться, тобто власне межують, литовська мова та руські діалекти». Дещо зі своїх досліджень він подав, наприклад, у листі до редактора часопису «Северный Архив», Тадеуша Булгарина: «В гирлі Медведиці, що впадає до Волги, закінчився кривицький (тобто білоруський) діалект, який у Тверській губернії відрізняється від діалекту псковського, новгородського чи смоленського. У цих трьох губерніях перед «з» додають «д», а замість «т» у багатьох словах з'являється «ц», наприклад: «дзечи» замість «дети», «ходзице» замість «ходите», «цебе» вмісто «тебе», «пяцero» замість «пятеро» і т.п. У Тверській губернії «ц» перетворюється на звук «ч» і навпаки, наприклад, «чарь–огонь» замість «царь–огонь» [...]. Одним словом, прислухаючись до різних наріч і розглядаючи їх з історичної точки зору, можна майже впевнено сказати, що межі колишніх новгородських поселень та вплив тверських князів на політику цієї республіки визначаються на основі близькості діалектів між собою».

Хоча теорія городищ не могла бути цілком прийнята в науці, бо містила забагато фантастичних моментів, уже один факт того, що вона звертала увагу на важливі об'єкти праслов'янської культури (городища), які до цього навіть не помічалися, немало посприяв розвиткові археологічних досліджень у слов'янських країнах. Дана теорія мала як супротивників (наприклад, Костянтин Калайдович), так і прихильників. До останніх належав Михайло Погодін, який опублікував низку робіт Ходаковського, а його теорію навіть поклав в основу своїх університетських лекцій. Повністю підтримав її Іван Вагилевич, на якого Ходаковський справив значний вплив. Знаменними, із цієї точки зору, є слова Вагилевича в листі до Яна Богдана Тарновського (неопублікованому) від 6 квітня 1836 р. Про свої дослідження він розповідає: «Я бачив два городища на відстані милі один від одного і знайшов усе саме таким, як розповідав Зоріан Ходаковський, а саме: плин річок, високе розташування та старе–ста. Багато нам потрібно таких світил, яким був Ходаковський, щоб усе це обігріти й освітити».

Єнджей Морачевський, що вважав Ходаковського «глибоким дослідником слов'янських речей», також прийняв його погляд на перші слов'янські поселення без застережень. Вплив теорії городищ

певною мірою помітний і у Вінцента Іполіта Гаварецького; цінували її навіть ті, хто дотримувався іншої думки щодо городищ, наприклад, Євстахій та Костянтин Тишкевичі. Цікаву думку на цю тему знаходимо в Крашевського: «Багато хто обговорював городища, на які Зоріан Ходаковський першим звернув увагу дослідників старожитностей; однак до сьогодні ніхто не зміг додати нічого суттєвого до його перших влучних досліджень. Думки цього прекрасного археолога, що виникли після огляду великої території країни, дотепер лишаються основою всіх пошуків і, не змінені, вживаються в різний спосіб, переходячи з книги в книгу».

Пізніші та новіші дослідження показали, у чому полягали помилки Ходаковського: передусім у тому, що він не звертав уваги на оборонну функцію городищ, стверджуючи, що в них здебільшого відбувалися урочистості й обряди, особливо релігійні. Заслуги Ходаковського як археолога та дослідника слов'янських старожитностей не були гідно оцінені наукою. Слушно говорить професор Юзеф Костшевський: «Варто додати, що, попри це, заслуг Ходаковського не оцінили, бо його науковий доробок розпорошений по різних малодоступних часописах та архівах і тому не дуже відомий».

У полеміці Ходаковського з Карамзіним (головним чином у роботі «Разыскания...») з'являється одне з основних питань стосовно історії Русі — роль варягів у розвитку її державності. Тут Ходаковський проявив себе винятково проникливим та критичним дослідником, чого наука, зрештою, не змогла оцінити належним чином.

Відомо, що в «Повісті минулих літ» ідеться про прибуття «з-за моря», зі Скандинавії, норманських варяго-русів з Рюриком та Сінеусом і Трувором (братами Рюрика) на чолі, які мали привести до ладу руську державу. Інтерпретація цього переказу призвела до створення так званої норманської теорії, що перебільшувала роль норманів у процесі формування Русі як держави. Початок цьому поклав Герард Фридерик Мюллер (з ним полемізував Ломоносов у роботі «Происхождение имени и народа российского»), а чітко сформулював цей погляд Август Людвіг Шльоцер, який доводив, що норманські прибульці легко могли завоювати нечисленних та організаційно слабких слов'ян. Цей погляд прийняв і Карамзін.

Ходаковський протиставив норманістам власну, антинорманську, слов'янську теорію, що виникала з його основних припущень та

поглядів на проблему племінної організації слов'ян у період раннього середньовіччя. Найгостріше й найширше він критикував норманістів у роботі «Разыскания касательно русской истории». Науковець не міг погодитися з поглядом Шльоцера, ніби слов'яни були мало не «дикунами», і вважав таку думку тенденційною та антислов'янською. З цього приводу він писав: «Нас не повинні дурити байки чужих письменників, які на підставі малоюмовірних оповідок, а ще більше з ненависті, коротко висловилися про наших предків. Ми не повинні цілковито на них спиратися й вірити, що дитинство слов'ян повите туманом грубої неотесаності та дикості» («Разыскания...»).

Ходаковський не згадує тут Шльоцера, проте альяція абсолютно зрозуміла. Отже, важко погодитися із твердженням Раппапорта, що буцімто Ходаковський був прихильником норманської теорії, а тим більше, що його погляди були подібні до поглядів Шльоцера. Нічого подібного. Проти даного твердження свідчать процитовані вище слова Ходаковського та багато інших, подібних думок, які можна знайти в його роботах і кореспонденції. Деякі з них будуть наведені нижче.

Зі згаданою проблемою, як відомо, тісно пов'язана інтерпретація назви «Русь». Прихильники норманської теорії, спираючись на переказ так званого Нестора, шукали коріння назви «Русь» у Швеції. Карамзін писав: «Руські варяги, Несторові варяги–руси жили в Швецькому королівстві, де з незапам'ятних часів одна приморська провінція називалася Россьюкою — Рослаген».

Спираючись на хроніки та Шльоцера, Карамзін стверджує, що «слов'яни, втомлені від внутрішнього безладу, у 862 році запросили трьох братів–варягів з *руського* покоління, які стали господарями нашої давньої вітчизни й від імені яких наш край почали називати Руссю».

Ходаковський висунув іншу гіпотезу щодо етимології назви «Русь». Аргументи на її користь він брав із двох джерел: топоніміки та народної культури, а деякі деталі — з писемних пам'яток. Перше джерело, безсумнівно, дуже важливе й варте особливого підкреслення. Науковець зібрав велику кількість назв із коренем «–рус–», «–рос–» (він додав навіть «–рис–»!) і намагався довести, що назви з таким коренем поширені не лише на руських теренах, а на всіх слов'янських землях, отже, є загальнослов'янськими. Звідси висновок: назву «Русь» не можна пов'язувати з варягами. У «Проекті» Ходаковський навів 85 назв

типу «Русь», «Руса», «Русець» і т.п. і зазначив, що подібні географічні назви мали би «бути лише в тій місцевості, де панувала норманська Русь — усупереч цьому ми бачимо, що вони поширені у всіх слов'ян». Наведення аргументів з топонімічного матеріалу, а навіть спосіб їх наведення, не втратили актуальності й нині.

Етнографічні аргументи є, у даному випадку, не такими вдалими. Ходаковський звернув увагу на вислів «руса коса», що трапляється в руських піснях — його відповідником у схожих піснях із Краківського воєводства є «золота коса», а також на русалок, відомих із переказів, особливо на Червоній Русі. Оскільки ж народні пісні науковець уважав творчістю, у якій збереглося безліч реліктів давнини, він включив їх до своєї гіпотези як істотний елемент, що мав підтверджувати «рідне» походження назви «Русь». Він вважав, що якби Карамзін знав народ і його культуру, особливо пісні та перекази, то напевно використав би їх для пояснення назви Русь і переконався б, що «це слово не є якимось складним чи чужим, щоб обов'язково виводити його з норманського краю, із закордону [...]. Рослаген хай лишається за солоним морем і в чужих для нас роздумах» («Разыскания»).

Крім того, у сербському словнику Караджича Ходаковський знайшов слово «*руштєви*», що означає сорт вишень («Srpski rječnik», Відень, 1818 р.), а в українській народній лексиці — прикметник «*русий*» на позначення світлого волосся. Усе це він використав для доведення своєї гіпотези.

Зауваження Ходаковського щодо ролі норманів у розвитку руської держави дивовижним чином збігаються з деякими (панівними) поглядами сучасних дослідників. У новіших дослідженнях переважає погляд, що роль варягів переоцінено, оскільки слов'янське суспільство, вже добре розвинуте, поглинуло й повністю асимілювало їх.

Майже так само, як етимологію назви «Русь», Ходаковський пояснював етимологію багатьох інших географічних назв. Так, наприклад, він дорікав Карамзину, що той виводив назву міста Турова над Прип'яттю від нормана Тура, а не від дикого тура, що колись жив на слов'янських землях. У роботі «Разыскания...» він писав: «Я знаю близько 160 назв на просторах нашої землі, які походять від слова «тур»; про те, що це слово було відоме й поширене в слов'янського народу, свідчать численні пісні про тура (в «Проекті...» наведено 10 таких пісень), які найчастіше співалися під час обряду «туронь», а

також «Слово о полку Ігоревім», де мужнього Всеволода названо «яр-туром» та «буй-туром».

Рішуче відкидає Ходаковський теорію про походження назви Києва від імені легендарного засновника цього міста Кия і пропонує етимологію від слова «кий» (палиця, булава). Ідентична інтерпретація стосується Кракова, назва якого, на думку Ходаковського, походить не від легендарного Крака, а від крякви — дикої качки. Багато уваги присвятив науковець назві Москви. Первинною він вважав назву річки Москва, що логічно, і пов'язував її зі словом «міст». Цю гіпотезу Ходаковський висунув у 1820 році («Проект...»), а ще через два роки знайшов біля витоків річки Москви великі болота, що їх місцеві жителі називали Калиновий Мостик — цей факт, здавалося, підтверджував слушність його припущення.

Обговорені вище приклади, найбільш типові та найцікавіші, свідчать про те, що Ходаковський мав особливу схильність до етимологізації. Сама ідея використання мовних даних для пояснення історичних загадок є надзвичайно успішною та новаторською. З другого боку, важко не помітити, що підпорядкування такого типу міркувань одній ідеї — боротьбі з усім іноземним, не засноване при цьому на ґрунтовних мовознавчих знаннях, іноді приводило Ходаковського до чудернацьких висновків. Характерним прикладом може слугувати твердження з роботи «Про дохристиянське слов'янство», згідно з яким слово «человек» етимологічно пов'язане з двома словами — «чело» і «век» (приблизно — «чело веков»), що нібито мало свідчити про виняткове почуття свободи слов'ян і про те, що в них ніколи не існувало рабства.

Окремий розділ історичних досліджень Ходаковського — розкопки, об'єктами яких були старі могильники (він називав їх жальниками) та кургани (так звані сопки), що розташовані в Україні (найвідоміші — Сорока та Переп'ята й Переп'ятиха, з якими пов'язані давні народні легенди), під Старою Ладогою та в інших місцях. Про розкопки двох таких сопок на берегах Волхова Ходаковський повідомляв Голембйовському, докладно описуючи знайдені в них предмети.

Цій справі науковець присвятив також невелику статтю «Сопки», де говорить про чотири власноруч розкопані кургани (в тому числі про так звану Могилу Гостомисла під Новгородом). Розкопки зайняли «близько тридцяти днів» і коштували «більше чотирьохсот рублів», виплачених найманим робітникам. В одному з курганів Ходаковський

знайшов спалені людські кістки та порожнє глиняне горнятко, у якому, припускав він, мав бути якийсь напій. «Я довго дивився, — розповідає науковець, — на це свідчення засад, якими керувалися наші предки» («Разыскания...»).

Другим об'єктом його розкопок були старі могильники, або так звані жальники. Такий могильник Ходаковський розкопав у 1820 році недалеко від Сольця на правому березі Волхова. Досить детально він писав про це в згаданому листі до Голембйовського та в невеликій статті «Жальники».

Єдине зауваження можна висловити на адресу Ходаковського-археолога, а саме — науковець не потурбувався про створення документації щодо розкопаних об'єктів, не робив малюнків, які могли б стати цінним матеріалом для пізніших дослідників, тим більше, що об'єкти ці, скоріше за все, були знищені. Принаймні вони не збереглися у відомих матеріалах Ходаковського, що викликає здивування, адже він зробив багато інших малюнків, наприклад, гербів.

Це не применшує піонерської ролі Ходаковського в археології. Він випередив своїх наступників щонайменше на двадцять років. Один із цих наступників, Костянтин Тишкевич, слушно писав: «Великими є заслуги Зоріана Доленги-Ходаковського для слов'янської археології, проте взявся він за це трохи зарано, адже в той час, коли необхідність цієї науки в країні ще не була усвідомлена, Ходаковський мусив безрезультатно змагатися з думкою про піднесення цієї галузі, якою досі не займався, і, як солдат вірний своїй справі, загинув за неї в бою. Зерно, посіяне Ходаковським, зійшло лише після його смерті».

Через сорок років після проведення Ходаковським розкопок Юзеф Ігнацій Крашевський писав: «Варто було б, як Зоріан Ходаковський, спеціально пройти пішки від могили до могили, зайнятися систематичним пошуком і за його результатами заново окреслити віхи». У Великопольщі з'явилися «товариства збирачів старожитностей» — у Шамотулах, Гостині, Гнезні, Рашкові та Остшешові. У 1844 році в «Другові народу» з'явилася замітка, де читаємо таке: «Кілька років тому у Великопольщі почали розвивати думку Ходаковського щодо могил та курганів, розкиданих по слов'янських країнах». У Вільні археологічну діяльність розвивала Археологічна комісія, співзасновником та першим головою якої був Євстахій Тишкевич, а одним із найактивніших членів — його брат Костянтин, автор ряду історичних

робіт. Ходаковський довгий час вважався авторитетом у сфері археології, і навіть помилок його не помічали — про це пише один зі членів Археологічної комісії Академії Наук Адам Гонорій Кіркор. Високо оцінював його заслуги відомий археолог, професор Ягеллонського університету Адам Лепковський, який, заохочуючи Зигмунта Глогера до написання наукової роботи про Ходаковського, казав таке: «Чарноцький (Ходаковський) уже в першій чверті нашого століття мріяв про те, чого ми сьогодні прагнемо в справі збирання переказів, пісень, етнографічного матеріалу, дослідження могил і т.д. Деякі напрями цієї галузі археології він намітив геніально. Ніхто до цього часу не розглянув його ідеї науково та критично».

Дослідження старожитностей на східнослов'янських теренах відбувалися в минулому столітті в напрямі, визначеному Ходаковським. Предметом розкопок були передусім кургани та могильники; дедалі більший інтерес викликали земляні вали городищ. У Росії масштабні дослідження городищ, курганів і жальників наприкінці минулого століття здійснював Олександр А.Спіцин, виразно спираючись на дослідження Ходаковського.

Значення піонерських територіальних досліджень Ходаковського є винятковим, але вони не вичерпують його заслуг як дослідника слов'янської минувшини. Ходаковський був також проникливим перекладачем писемних джерел і пам'яток, зокрема, руських. На прикладі «Слова о полку Ігоревім» це показав Прийма — автор статті «Зоріан Доленга–Ходаковский и его наблюдения над “Словом о полку Игореве”». У цій статті Прийма використав зауваження Ходаковського щодо «Слова...», які містяться в двох рукописах із його спадщини — «Словнику городищ» та «Словнику давніх польських слів», а також його власноручні примітки і зауваження в примірнику «Історії Російської держави» Карамзіна. Ми не будемо повторювати висновків Прийма, хоча варто подати один приклад: усі дослідники «Слова...», пояснюючи опис битви, що відбулася в 1067 році між Всеславом Полоцьким та Ярославичами («На Немизі снопи стелють головами...»), ототожнювали «Немизу» з Німаном. Така інтерпретація утвердилася також завдяки авторитетові Карамзіна. Ходаковський же вказав, що йдеться про невеличку річку в Мінську, притоку Свіслочі, а пізніші дослідження це підтвердили.

Проте стаття Прийми не вичерпує сформульованої в назві проблеми. Він пише (с. 77), що «в друкованих роботах Ходаковського не має жодних зауважень щодо “Слова...”», а це не відповідає дійсності. Звичайно, у друкованих роботах їх ненабагато менше, ніж у рукописних матеріалах. Звідки ж, наприклад, Пушкін міг знати про Ходаковського як знавця цієї пам’ятки? Напевно він не вивчав рукописів Ходаковського, а, що імовірніше, знав його друковані роботи. Якщо не рахувати згадки про Бояна в роботі «Про дохристиянське слов’янство» та кількох подібних у кореспонденції, цікаві зауваження про «Слово...» можна знайти передусім у роботах, надрукованих російською мовою, виданих іще за життя автора. Так, у роботі «Разыскания касательно русской истории» (1819) Ходаковський висуває гіпотезу (зрештою, помилкову), згідно з якою Каспійське море називалося колись Лукомор’ям, спираючись, у тому числі, і на «Слові...»: «У «Слові о полку Ігоревім» згадується також Лукомор’я. Не можу погодитися з тим, що це означає лише вигнутий берег моря...». У «Проекті наукової подорожі Росією» читаємо: «Золотий стовп на червоному полі трапляється на десяти польських, сілезьких та моравських гербах, відомий у народних переказах і згадується в «Слові о полку Ігореві»: «оба багряная стлѣпа погасоста, и съ нима молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ тѣмою ся поволокоста»». Іменник «стлѣпа», вжитий у такому контексті, надавав Ходаковському впевненості в тому, що його теза про «рідне» походження гербів є слушною.

Пояснюючи оспіваний у народних піснях Дунай, він нагадує, що Ігореві, який повертається з половецької неволі, «дівчата співають на Дунаї, ллються голоси через море до Києва». Посилання на те, що Всеволода в «Слові...» названо «буй-туром» і «яр-туром», вже згадувалося під час обговорення його етимологічних досліджень.

У роботі «Спроба пояснення слів «князь», «ксьондз» Ходаковський пише: «У новгородській губернії та інших місцях народ називає вогонь та воду «царем» і «царицею», як Ярославна, що на стінах Путивля називала «паном» вітер, Дніпро та сонце. Ця повага до природи, тобто стихій, є залишком слов’янської епохи». Усі наведені приклади яскраво свідчать про те, що Ходаковський трактував давньоруську поему як цінну пам’ятку та джерело, гідне уваги історика Слов’янщини.

Наведемо ще один приклад, який свідчить про виняткову дослідницьку проникливість Ходаковського. У «Проекті наукової подо-

рожі Росією», у місці, де мова йде про пошуки столиці в'ятичів, є такі слова: «В описі руської землі, який вміщено у Воскресенському літописі (I, с.20) та в Шльоцера (рос. перекл., II, с. 782) і який має належати до першої половини XV ст., серед смоленських городів згадується В'ятичеськ». Названий тут опис руської землі — відомий в російській історичній літературі «Список русских городов дальних и ближних», що в руських літописах уміщувався під окремою назвою — «А се имена всем градом русским, дальним и ближним» і містив 358 назв руських городів із невеликими поясненнями. Ця пам'ятка, якою історики нехтували і яку вважали продуктом пізнього періоду (в тому числі Карамзін), була оцінена Ходаковським як вартісне джерело для історичної географії Русі. Важливим тут є, зокрема, визначення віку пам'ятки. В іншій своїй праці, опублікованій Погодіним у 1833 році, він визначає хронологію ще точніше, припускаючи, що пам'ятка з'явилася близько 1430 року, за часів Вітольда. Слушність зауважень Ходаковського повністю підтверджують недавні дослідження Тихомирова. Він дійшов висновку, що обговорювана пам'ятка «має увійти до золотого фонду російських географічних робіт», та назвав часом її виникнення першу половину XV чи навіть кінець XIV століття.

Ходаковський посилається у своїх роботах на ряд інших пам'яток слов'янської писемності, серед яких «О письменах» болгарського монаха Храбра, який жив на межі IX–X століть, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона та інші.

Досконале знання літописів і старослов'янських писемних пам'яток ставало основою різноманітних цікавих ідей для наукових робіт. Так був написаний нарис про водні шляхи давньої Русі. Публікуючи цей нарис у 1837 році, Погодін назвав його (незважаючи на те, що це була «сира» чернетка) «дорогоцінною роботою», яку «гріх було б далі тримати в таємниці».

Дослідження Ходаковського у сфері слов'янських старожитностей високо оцінив Шафарик, який привіз його рукописи до Праги і певною мірою використав у своїх роботах. Цікаві дані на цю тему можна знайти в кореспонденції Шафарика з російськими вченими. Уже в листі до Кеппена від 30 травня 1825 року (тобто ще за життя Ходаковського) читаємо: «Von wem haben wir eine allgemeine slavische Altertumskunde zu erwarten? Wird uns nicht

Herr Chodakowski eine solche liefern?» («Від кого ще нам очікувати загальних досліджень у сфері слов'янських старожитностей, як не від Ходаковського, який нам їх надає»). Пізніше він також живо цікавився рукописами Ходаковського. Знаходимо ряд висловлювань на цю тему. У листі до Погодіна від 7.VIII.1836 науковець писав: «Chodakowski's Papiere sind nun in sehr guten Handen, wenn sie bei Ihnen sind» («Якщо документи Ходаковського у вас, то вони у надійних руках»). Якщо документи Ходаковського у вас, то вони у надійних руках Передусім Шафарика цікавив «Словник городищ», який він отримав від Погодіна після низки клопотань та зробив із нього копію. Учений захоплювався багатством матеріалу, що містив словник, і вивчав його понад півроку. У листі від 21.X.1840 він писав Погодіну: «Chodakowski's Geographisches Lexikon enthalt fur mich viel Interessantes, sowohl fur die historische Karte, als auch fur den archeologischen Titel meiner Altertumer. Es wird den ganzen Winter brauchen, es zu lesen und gehorig zu excerpieren, um so mehr, da ich die Excerpte allein machen muss» («Географічний словник Ходаковського для мене містить багато цікавого, як для історика-картографа, а також для археологічних назв моїх старожитностей. Це займе всю зиму, щоб прочитати його й ґрунтовно дослідити, тим більше, що я сам повинен зробити).

Подібних висловлювань Шафарика можна навести більше. Його цікавила сама постать Ходаковського, він прагнув якомога ближче познайомити з нею своїх співвітчизників. Саме за ініціативи Шафарика в періодичному виданні, яке він редагував, «Часопис чеського музею» («Časopis Českého Museum») з'явилася велика стаття про життя Ходаковського, написана Каролем Владиславом Запом, що в той час перебував у Львові. Зап писав про нього як про «першого і, безсумнівно, найкращого серед своїх сучасників дослідника слов'янського народу та його старожитностей».

Багато гіпотез Ходаковського не витримували наукової критики, проте навіть такі помилкові або й просто фантастичні ідеї в багатьох випадках справили живильний вплив на розвиток народознавства та слов'янознавства. Врешті, Ходаковському не можна відмовити в дослідницькій проникливості, а найбільше — в надзвичайній витривалості та безмежній відданості своїй ідеї. Він міг би слушно сказати сам про себе: «Не знаю, чи знайдете в нашому слов'янському племе-

ні такого стоїка й упертого, який, відмовившись від усіх правил світу, занурився б, як я, у свій предмет».

У сфері вивчення слов'янської історії найважливішим є те, що на землі, «схожій, — як казав сам Ходаковський, — на стару книгу, сторінки якої розсіяно по великій території», він зумів прочитати те, чого сучасники не помічали.

ДОЛЯ І НЕДОЛЯ З.Д.ХОДАКОВСЬКОГО ТА ЙОГО СПАДЩИНИ

Про Ходаковського писалося багато. Бібліографія частково або повністю присвячених йому робіт, виданих протягом ста років польською і російською мовами (були також чеські), налічує близько п'ятдесяти позицій. Однак, донині немає повної біографії цього піонера слов'янської фольклористики, хоча цікавила вона багатьох авторів, зважаючи на незвичність і таємничість його постаті. Причиною є відсутність достатньої кількості матеріалів.

Францішек Равіта Гавронський автор книги «Зоріан Доленга Ходаковський, його життя і праця» (Львів, 1898) використав невелику кількість джерел. У моїй книзі «Зоріан Доленга Ходаковський. Його місце у польській культурі і вплив на польську романтичну літературу» (1965 р.) представлені деякі моменти біографії. Тоді мене передусім цікавили погляди та ідеї Зоріана, а також те, як їх сприймали в період романтизму. Вступ до праці Ходаковського «Про дохристиянське слов'янство та інші роботи й листи» (Варшава, 1967 р.), виданих нещодавно в моєму опрацюванні, також містить досить скупі біографічні дані. Водночас багатий матеріал, що дозволяє вперше детальніше дослідити долю фольклориста і дослідника давньої слов'янщини, містить зібране у ньому листування, доповнене окремими зауваженнями видавця.

Отже, не буде зайвим на самому початку ширше розглянути біографію Ходаковського. З фактографічного боку вона багатша за попередні синтетичні трактування, хоча з певних причин також досить стисла.

Адам Чарноцький, відомий під псевдонімом Зоріан Доленга Ходаковський, народився 4 квітня 1784 року в небагатій шляхетській родині у селищі Подгайна, неподалік Несвіжа і Клецька в Білорусі. Приблизно у 1792 році, він втратив матір (дівооче прізвище Бородзич). Батько, який у той час працював економіком, у пошуках роботи перебрався до Мазовії, залишаючи сина у Мінську під опікою братової дружини. Після повернення з Мазовії у трагічному для Польщі 1795 році, батько віддав Адама на виховання родичам у Лецешин Слуцького пові-

ту, в маєток вітебського земського урядника Ксаверія Чарноцького. Тут він отримав базову освіту, що дозволяла продовжити навчання в початковій школі у Слуцьку.

Домінік Ходзько, що відвідав через багато років родичів Ходаковського у Лецешині, які пам'ятали його ще з дитинства, розповідає, що «з юнака часто сміялися, називаючи його мрійником й ентузіастом, адже він з цікавістю розпитував старших селян про різноманітні легенди їхніх прадідів або з уважністю слухав пісені селянок»¹. З чого робимо висновок, що Адам Чарноцький ще в дитинстві зацікавився фольклором.

Сам Ходаковський з гіркотою згадував період життя у Лецешині; в листі до Кароля Чарноцького, сина свого опікуна, писав:

«Я покинув вашу парафію нікому невідомий, та й сам дуже погано знав місцевість, в якій прожив п'ятнадцять років. У цьому винні обставини, але я ненавмисно відплатив вам за дитячі приниження і шляхетське виховання. Мене іноді дивує висловлювання думка, що мене пригорнули й виховували поляки, але не як поляка. Я відчув у той час цю незвичайність і довго не міг підвестися до високих почуттів. Пам'ятаю, як висловлювали незадоволення з приводу мого байдужого ставлення до благодійників, і слушно, але воно було викликане ними ж самими. Пізніше, з роками, усе якимось залагодилося. Я знав руку Ксаверія, я цілував її, але не як батьківську, бо згадував не раз худенького підлітка і моя винятковість не зворушувала мого серця»².

У повітову школу до Слуцька Адам пішов 1797 року, але рівень навчання і програма не задовольняли амбітного й талановитого хлопця, навіть будили в ньому протест і роздратування, що видно з листа до батька, написаного, скоріше за все, наприкінці 1799 року:

«Батьку, ти мене засуджуєш? Називаєш впертим і непокірним? Правда, я дуже погано вчуся! Я нічого не вмю і мене це вбиває, але чия ж це провина: моя, чи тих, хто на мене скаржиться? І тижня не пройшло, Батьку, відтоді, як я поливав їхні ноги сльозами, благаючи: навчайте мене, навчайте мене! А вони, називаючи мене впертим і непо-

---

¹ D. Chodźko, *Wzmianka o życiu i pismach Adama Czarnockiego*, «TeKa Wileńska», 1857, nr 2, s. 279.

² Лист без дати (вересень 1882 року), написаний із Мокви. Автограф у Головному архіві старих документів у Варшаві. Папки Скімбровича XXV/7, кн. 3–4. Друк.: Z. Dołęga-Chodakowski. *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy* / Oprac. J. Maślanka, Warszawa 1967, s. 367.

кірним, беруть і сердяться на те, що я далі, а може, глибше дивлюся, ніж вони. ІЯ хотів би, щоб вони не лише в певні години нас навчали і щоб нас так не мучили граматикою»¹.

Слущку школу він закінчив 30 червня 1801 року, «після чого протягом двох років жив у знайомих»², а потім, у 1803 році, почав опановувати юридичний фах. Адвокатську практику спочатку мав у Новогрудку, потім у Мінську, де жив до 1807 року. Щоправда 20 грудня 1805 року Адам отримав право на роботу за фахом, але адвокатура його не приваблювала. До душі йому була історія. 2 березня 1807 року він обійняв посаду управителя майна графа Юзефа Несьоловського³ й оселився у Ворончі, неподалік Новогрудка. За кілька місяців став уповноваженим, займався майновими справами свого роботодавця, вів судові процеси, а також упорядковував архів у Ворончі.

У цей неспокійний, але повний надії для поляків час, багато хто намагався таємно переїхати до Варшавського герцогства, аби вступити там до лав польської армії. Це вдалося навесні 1808 року родичеві графа Юзефа, Антонію Несьоловському⁴, який через кілька місяців написав листа до знайомих, у тому числі до Чарноцького, із закликом іти за ним. Адам Чарноцький відповів відразу (20 жовтня 1808 року), висловлюючи готовність виконання патріотичного обов'язку. Однак, його лист, підписаний лише ініціалами А.Ч., був перехоплений царською поліцією, а наслідки такої необережності стали для автора фатальними. Вночі з 25 на 26 березня 1809 року його було заарештовано у Ворончі і перевезено до Гродна, де велося слідство. Невдовзі, 30 квітня цього ж року, його було перевезено до петербурзької в'язниці; саме тут продовжувалося слідство, яке 31 грудня 1809 року завершилося суворим вироком — Чарноцького позбавили шляхетського звання і засудили на довічну солдатську службу. Він намагався рятуватися і 10 січня 1810 року написав листа до тодішнього губернатора Мінська Захара Карнаєва з проханням втрутитися⁵. Але його прохання не було вдоволене. Засудженого відісла-

---

¹ Друк там само, с. 165.

² D. Chodźko, *op.cit.*, s. 279.

³ Юзеф Несьоловський (1728–1814, останній воевода новгородський за часів Речі Посполитої був відомою у Литві особою. Про нього згадує Войський у «Пані Тадеуші» (кн. 1, с. 790–799).

⁴ Див.: Z. Dołęga–Chodakowski. *O Słowiańszczyźnie...*, s. 405–414.

⁵ J. Leleweł. *Adam Czarnocki*, “Dziennik Literacki”, 1859, № 79, s. 942; H.Skimbrowicz, *Jeszcze o Zoryanie Chodakowskim czyli Adamie Czarnockim*, «Teka Wileńska», 1858, № 6, s. 250.

ли до дивізії генерала Володимира Глазенапа, що базувалася в Омську. Під час першого заслання у Сибір, яке тривало близько півроку, Адам вів щоденник під назвою «Моя небажана подорож», куди записував різні спостереження про побачені народи, етнічні групи, їхні звичаї та мови (наприклад, склав словничок мови черемисів), записував татарські пісеньки, місцеві назви — словом, усе те, на що звертав увагу. Цей надзвичайно цікавий щоденник вимушеної подорожі, ведений, напевно, і пізніше, зник. Він деякий час зберігався в архіві Варшавського товариства приятелів наук, його знали Йоахім Лелевель та Іполіт Скімборович, завдяки чому маємо загальну інформацію.

Через щасливий збіг обставин – підготовку до війни з Наполеоном – дивізія Глазенапа вже наприкінці 1810 року вирушила на захід і влітку наступного року зупинилася під Бобруйськом, затримавшись тут на два місяці — з 21 червня до 21 серпня. Чарноцький скористався нагодою і втік до Варшавського герцогства, а в російській армії його було визнано «зниклим без вісті».

У герцогстві Адам розгорнув стратегічну діяльність з властивою йому енергійністю. Наприкінці 1811 року опинився у Варшаві, де передав військовому керівництву власноруч накреслений план Бобруйська. У лютому 1812 року його було зараховано до п'ятого полку піхоти молодшим офіцером. Під вигаданим ім'ям і прізвищем Зоріан Любранський Чарноцький виконував різноманітні таємні військові місії і двічі був за Німаном, про що 4 та 19 травня 1812 року рапортував маршалу Давоту¹. Не прийняв призначення офіцером і 30 травня 1812 року на власне прохання був звільнений зі служби, але залишився у центральному штабі як «добровольець у формі» і пішов з армією аж під Смоленськ.

Невідомо, де був і що робив безпосередньо після поразки Наполеона. Скоріше за все, уже у 1813 році, можливо, на початку 1814, серйозно зайнявся народознавчими і слов'язознавчими дослідженнями. Про це свідчить лист від 5 грудня 1815 року до Лукаша Голембійовського, у якому писав:

«Довго, дуже довго я жив, не надсилаючи Вам новин про себе. Це не можна було б пробачити, якби я весь час перебував на одному місці, але Ви мені пробачите, коли дізнаєтесь, що ганяючись за мрією, я був у багатьох місцях, вів кочовий спосіб життя і без упину займався своєю

---

¹ Там само: H.Skimborowicz, s. 251; J.Lelewel, s. 942.

справою [...] І так далі по селянських весіллях, по княжих домах, келіях стигматиків і по дівочих вечорницях подорожував, і лише 20 минулого місяця повернувся до Кременця»¹.

Хронологічно це перший відомий нам лист, під яким Адам підписався як Ходаковський. Очевидно, цей псевдонім він прибрав раніше, десь у 1813 році.

Був невтомний у своєму захопленні. Кілька років поспіль мандрував країною, збирав пісні й народні перекази, збирав матеріали про давніх слов'ян без жодної матеріальної допомоги. Лише влітку 1817 року з допомогою друга Людвіка Кропінського Ходаковському вдалося отримати протекцію князя Адама Єжи Чарториського і матеріальну підтримку, що дало можливість продовжувати польові дослідження ще якийсь час. У першій половині березня наступного року під час перебування Чарториських у Сенаві він написав відому працю «Про дохристиянську слов'янщину» (видана в 5-му номері «Наукових студій» [„Świczeń Naukowych”]), що стало підставою для отримання постійних дотацій із якогось наукового закладу на подальші народознавчі і слов'янознавчі дослідження. У цій справі Чарториський офіційно з «листом-рекомендацією» звернувся 5 жовтня 1818 року до Віленського університету. Незважаючи на прагнення Ходаковського, а також на важливу протекцію куратора університету, комісія в складі трьох осіб (Ян і Єнджей Снядецькі та Станіслав Юндзілл) негативно оцінила працю й ініціативу Зоріана².

Обурений таким несподіваним поворотом справи Ходаковський вирішив попросити грошей у Росії. З цією метою він вирушив до Гомеля, до маєтку відомого тогочасного мецената науки Миколи Румянцева, в якого сподівався отримати допомогу. Представив йому детальні плани своїх наукових досліджень, але й цього разу його спіткала невдача.

У Гомелі він провів майже п'ять місяців і в цей період отримав з Варшави хороші новини — 7 березня 1819 року його було обрано членом Варшавського товариства приятелів наук, про що писав Ходаковському Станіслав Сташці. Це дало йому ентузіазму та нової енергії. У листах, адресованих російським ученим, а також різним високопосадовцям, він уже підписувався як член цієї наукової організації,

¹ Z. Dołęga-Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 167.

² Це питання, спираючись на документи, розкрив С. Пігонь у праці *Dyletant osobisty przed sądem uczonych* [W:] *Z dawnego Wilna*, Wilno 1929, s. 1–16.

що, без сумніву, полегшувало налагоджувати зв'язки. Адам писав тоді багато листів, як полякам, так і росіянам. 29 липня 1819 року надіслав великого листа міністрові освіти в Петербурзі, Олександрові Голіцину, де висловив думку щодо давньої історії слов'ян. Цей лист мав полемічний характер. Ходаковський у ньому суперечив самому Миколі Карамзину, офіційному російському історіографу. Він наважився ґрунтовно розкритикувати локалізацію східнослов'янських племен у IX ст. на карті, доданий до першого тому «Історії російської держави»¹. Адам також просив Голіцина підтримати його наукові починання.

Виявилося, що Карамзін, попри його беззаперечний авторитет, мав також таємних опонентів у петербурзьких і московських колах, оскільки згаданий лист Ходаковського, без відома автора, невдовзі був виданий у «Віснику Європи» як праця «Разыскания касательно русской истории». Робота ця стала сенсацією².

Ходаковський тоді ще не доїхав до Петербурга, і лише 9 вересня 1819 року потрапив до Гомеля. Дорогою під Собежом зустрів польку, яка також їхала до Петербурга, Констанцію Флемінг. Їхнє знайомство завершилося шлюбом. У Пскові Адам отримав відповідь від Голіцина (від 6 вересня); міністр запрошував до столиці. У Петербурзі він налагодив тісніші зв'язки з ученими, які прийняли його дуже приязно й позитивно оцінили його досягнення і плани на майбутнє. Про свій візит до президента Російської академії, Олександра Шишкова, під час якого представив свої дослідницькі плани у присутності інших членів даної установи, Ходаковський згадує у листі до Кропінського від 20 жовтня 1819 року: «Вони мене приємно здивували. Наприклад,

---

¹ Ходаковський використовував перше видання праць Карамзіна від 1816 року (2 вид. 1818). Його лист-роботу під назвою «Разыскание...» і польський переклад див. у: Z. Dołęga Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie*, s. 49–74.

² Базилій Анастасевич, який тоді був у Росії, писав про це 21 листопада 1819 Францішекові Скарбеку Рудзькому: *Ходаковський, врешті-решт, непогано виступив у московському щоденнику («Вестник Европы», № 20), навіть проти своєї волі. Лист із зауваженнями Карамзіну, написаний ним міністрові, потрапив до рук редактора цього видання [М. Т. Каченовського], який із радістю надрукував усе, що тільки може привести до тьми історіографа, затьмареного власними шанувальниками й паразитами. З цієї нагоди Ходаковський навіть відвідав посольство. Аби лиш він не образив історика, від якого чекає допомоги».* (Ягеллонська бібліотека, рукопис 4569, к. 19). Коментарі до цього виступу Ходаковського див. теж у кореспонденції А. І. Тургенева та П. А. В'яземського в «Остафьевском архиве князей Вяземских». – Т. І. – Санкт-Петербург, 1899. — С. 362, 367, 658.

пан Шишков вважає, що це буде велика робота. Він запропонував мені зайняти місце у їхньому науковому колі. Тобто серед почесних членів»¹.

Невдовзі Ходаковський став членом Петербурзького товариства любителів російської літератури. Після представлення великого «Проекту наукової подорожі по Росії», на чотирирічну подорож йому було присуджено царський грант у розмірі 3000 рублів на рік. Олександр I підписав наказ 3 липня 1820 року. Але Ходаковський отримав гроші лише за один рік — на цьому щедрість влади вичерпалась. Протягом багатьох місяців, з серпня 1820 аж до закінчення 1821 року, відвідав значну частину північних територій Росії, зібрав величезний матеріал, у тому числі фольклорний, до словника давніх слов'янських городищ. Це був лише початок реалізації його плану. Але брак коштів примусив його припинити подорож. Ходаковського супроводжувала дружина, яка померла біля Твері, а ще раніше така сама доля спіткала їхнього кількомісячного сина Олеся.

У грудні 1821 року Ходаковський приїхав до Москви і затримався довше, ніж планував. Від нього вимагали детальний звіт про виконану роботу, від якого залежала виплата наступної частини гранту. Детальний звіт він закінчив 13 липня 1822 року й вислав міністрові Голіцину. Оцінював його спочатку Микола Фус, а потім Карамзін; отож не дивно, що оцінка була не дуже приємною для Ходаковського і перекреслила всі його надії.

Карамзін у листі від 23 грудня 1822 року звітував перед Голіциним:

«Виконуючи наказ Вашої світлості, я переглянув звіт, словник і карту [городищ], пана Ходаковського. Не бачу необхідності детально представляти свою думку про цю подорож. Цілком щиро погоджуюся з ґрунтовною оцінкою одного з членів Наукового комітету, яку Ваша світлість мені переказували»². Тут ідеться про оцінку Фуса.

З нетерпінням чекаючи на рішення, про яке дізнався через кілька місяців, Ходаковський постійно писав Голіцину, а також іншим членам Наукового комітету, дуже драматичні листи. Наприклад, 2 квітня 1823 року скаржився Голіцину:

«Моя тривала невизначеність, очікування на рішення Вашої світлості, позбавили мене кредиту довіри серед знайомих, хвилюють гос-

¹ Z. Dołęga-Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 269.

² Див. В.А.Францев. *Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX в.* – Прага, 1906. – С. СЛ.

подаря квартири. А я, принижений, мушу сидіти вдома, відмовившись від подальших досліджень, ледве не жебракуючи. Не знаючи, чим закінчиться моя робота в Росії, я не можу повернутися до Польщі; словом, я перебуваю у складному, беспорядному стані. Не раз у розпачі я заздрих померлій Констанції Іванівні, для якої моя подорож завершилася у могилі; а я ж закінчу серед жебраків»¹.

Якщо вірити даній цитаті, Ходаковський просив про допомогу кількох осіб у Польщі. Писав Сташіцу в надії, що йому допоможе Товариство приятелів наук. В Адольфа Добровольського, секретаря князя Адама Єжи Чарториського, просив замовити слово у колишнього покровителя. Схоже, прохання відправив також Лукашу Голембійовському:

«Не міг би ти, любий друже, допомогти мені, переказавши князеві та Товариству мою історію — невже наше Королівство не може підтримати мандрівника?»².

Він став тягарем для оточення, друзів і знайомих, бо не мав грошей і за що жити, а на додаток мав величезну кількість боргів. А за це, за законом, йому загрожувало позбавлення волі, що Ходаковський дуже добре розумів. У листі до Адольфа Добровольського від 14 липня 1823 року писав із Москви:

«Тут я винен добрим людям уже 2000 рублів, адже більше року живу, чекаючи резолюції царя. Якщо ви мене не викупите, то російський пан забере мою волю. Дуже на вас чекаю!»³.

У цей період, час від часу, відвідував засідання московського літературного товариства, хоча йому там не дуже раділи. Михайло Погодін, тоді ще дуже молодий, а в майбутньому прихильник Ходаковського і його робіт, беручи участь у такому засіданні 24 лютого 1823 року, записав у щоденнику: «Читали, якийсь жах. Я бачив Ходаковського, здавалось, що соромляться з ним говорити»⁴.

Ходаковський відвідував також московські передмістя і ринки. Говорив із селянами, розпитував про різноманітні деталі. І попри невдачі, в голоді й холоді, дуже активно працював. «Заніміли руки у холодній хаті», — писав Голіцину 11 січня 1823 року⁵. Останню велику

---

¹ Z. Dołęga-Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 386.

² Там само, с. 392.

³ Там само, с.392.

⁴ Там само, с.399 (відповідні документи у коментарі видавця).

⁵ Там само, с.381.

роботу «Спроба пояснення слова князь–ксьондз» закінчив у березні 1824 року (надрукована того ж року у журналі «Северный архив»)¹. У Москві вдруге одружився, але це не вплинуло на його матеріальне становище. Незадовго до смерті обійняв посаду упорядника майна у якогось міщанина у Тверській губернії, де 17 листопада 1825 року помер за невідомих обставин, йому на той час ледве виповнилося сорок років.

Символічні слова писав за кілька днів до смерті 1 листопада 1825 року:

«Журавель повертається до країв своїх предків, ластівка залишає нашу землю і снігур співає пісню на голому дереві! Ах, коли ж я вже залишу це немиле мені життя, яке мене так пригнічує? Коли ж я повернуся до краю, в якому почуватимуся, наче вдома?»².

Теорія фольклору З.Д. Ходаковського

Визначення «теорія фольклору», використане в заголовку розділу, може видатись необґрунтованим і не лише тому, що в нинішньому науковому розумінні цей термін з'явився досить пізно, але й тому, що Ходаковський не написав жодної теоретичної праці, присвяченої проблематиці фольклору. Використовуючи тут ці терміни, передусім маємо на увазі, що його погляди на народну культуру, не сформульовані в якомусь синтетичне ціле, можна в чітку систему упорядкувати. А також те, що чітке усвідомлення мети народознавчих досліджень стало основою його практичної діяльності у цій сфері.

Погляди Ходаковського на усну народну творчість, особливо пісні, — що цікавили його найбільше — можна реконструювати з висловлювань, розкиданих по наукових працях і кореспонденції. Вражає, як чітко вони збігаються з його дослідницькою практикою. Безсумнівно, величезна робота, виконана за складних умов, без фінансових засобів, у його розумінні мала значно глибший науково–пізнавальний і національно–суспільний сенс. Щоправда, вчений рідко і мимохідь говорив про суспільні речі, але ці нечисленні згадки дуже важливі. Чудово усвідомлював, що багатівкове перебування селян на суспільному узбіччі з точки зору національних інтересів є неприпустимим. Якщо нація як єдине ціле, з усіма прошарками, має правильно розвиватися і жити,

¹ Передрук російською мовою і в польському перекладі див., там само, с.129–150.

² Там само, с.402.

то історичною необхідністю є різнобічне звільнення селян, а в першу чергу, культурне звільнення — усі творчі досягнення мають бути включені до національного доробку на рівних правах. Не є порожньою фразою думка, хоч і звучить вона як банальність, що Ходаковський «вірив у селян», був до них глибоко і щиро прив'язаний і високо оцінював їхню сутність. У його нотатці 1816 року, що походила, скоріше за все, зі щоденника, і мала бути опублікована, читаємо:

«Є щастя на землі — ходити між селян, жити на всю поетичну силу їхнього життя! Який же я щасливий у своїй косоворотці, при простій їжі, коли вони діляться зі мною своїми спогадами і бажаннями! Між людей живе чистота, між людей живе поезія! Покажіть мені хоча б одного селянина, який би з власної волі вчинив зло? Зле серце в того, хто не любить люду братською любов'ю»¹.

Ці слова, без сумніву, трохи ідеалізують селян, але не в сентиментальному дусі, а радше в романтичному. Він це писав тоді, коли мав досвід майже трирічної подорожі країною і величезну кількість зібраних пісень. Словосполучення «між людей живе поезія», дещо метафоричне, можна віднести до пісень, які вразили його своєю «простотою». Знаковим є те, що в ролі епіграфа до своєї збірки, названої «Слов'янські співи, зібрані під сільською стріхою», автор поставив рядок, узятий із «Монахомахії» Красицького, але змінений певним чином, оскільки звучить так: «Свята простота, хто ж Тебе полюбити зможе»².

У праці «Про дохристиянське слов'янство», посилаючись на збірку, він стверджує, що «загалом усі ці обрядові пісні, які я назбирав біля Дніпра, Бугу і верхньої Вісли, віддають якоюсь милою тугою, простою повною метафор і давніх образів»³.

Спостерігаючи за поетичними кольорами усної народної творчості, він, утім, більше уваги присвятив науково-пізнавальному аспектові фольклору, і саме тому можна говорити про його власну теорію. Найбільше цікавили Ходаковського «давні образи». Він керувався принципом, що народні пісні, принаймні деякі з них, містять релікти прадавньої, автентичної слов'янської культури дохристиянської епохи. Уявлення слов'ян тієї доби формувалися основним чином під впливом різних природних

---

¹ Там само, с.401.

² Цей рядок у «Монахомахії» Красицького звучить так: «Свята простота! Ах! Хто ж тебе прославить!» (пісня I, р.31).

³ Z. Dołęga Chodakowski, «O sławiańszczyźnie...», s. 25.

явищ, а також космічних, що знайшло своєрідне відображення в їхній усній творчості, в оповідях і піснях, а також у міфології. Давні слов'яни на заселених ними теренах створили своєрідну систему городищ, які, на думку Ходаковського, можна було у значній мірі ідентифікувати на підставі місцевих назв. Центрами цієї системи (згідно з його термінологією *stare-sta*) мали бути земляні городища, де відбувалися різноманітні обряди, зокрема культового характеру, що супроводжувалися піснями¹.

Через це Ходаковський звертав увагу на обрядові пісні (наприклад, весільні), думаючи, що вони допоможуть виділити і прочитати рештки прадавньої слов'янської природничої, астрономічної (місяць, зірки, зоря) і міфологічної символіки.

У праці «Про дохристиянське слов'янство...» писав: «Варто піти й нахилитися під стріху селянина у різних віддалених кінцях, треба поспішати на його свята, розваги й різні пригоди. Там, серед диму, що стелиться над їхніми головами, досі існують старі обряди, наспівують давні мелодії, а серед простоти танців відгукуються імена забутих богів. У цих гірких сутінках можна помітити три місяці, три дівичі зорі, сім вазових зірок, що світяться. [...] Олені, рисі, лебеді і яструби ще не забули, що варто принести закоханим вінки й каблучки. Сироті, що збирається взяти шлюб, співають про діброву, де повно пеньків без зелені. Іще мости постають із болота, коли діти мають впасти до ніг батьків, а інші, встелені персями й перлами, містяться по дорозі закоханих» 26.

Ходаковський говорить тут звичайно не лише про польські пісні, але й про інші слов'янські, зокрема українські, яких він назбирав найбільше, понад півтори тисячі. У листі до Кропінського від 16 листопада 1817 року навіть скаржився, що на територіях, заселених виключно поляками, кількість записаних творів не така значна:

«Що стосується селянських мотивів у піснях і обрядах поляків, із сумом скажу, що так мало їх знайшлося, важко навіть припустити, що те, що ми бачимо на Русі, було колись і в Польщі. Рахуючи зібране між Бугом і Дніпром, від одного до десяти можна відстежити. Величезна сила монастирів і церков у цій країні вгамувала дух веселощів і народних звичаїв»².

---

¹ На цю тему Ходаковський докладніше пише у праці «Опыт изъяснения слова: князь-ксьондз», див. там само, с.129.

² Там само, с. 183.

Не бракує у цій збірці ряду текстів, що містять елементи, згадані у наведеній вище (фрагментами) думці Ходаковського, як наприклад, у пісні № 67:

Towarzyszyły mi dwa jelenie,
miały na rogach pierścienie.

Чи в іншій (№ 64):

Przychodziły lwy, jelenie,
wszystko lasowo stworzenie.
Nawiedziały pannę młodą,
dziwiły się nad urodą.

I sarny się poschodziły,
cztery wianki przynosiły.
A ona im za te wianki
wdziewa na rogi pierścionki.

У 1818 році Ходаковський писав, що «має кілька тисяч стародавніх пісень і величезний матеріал, який постійно збільшується і дає надію на відкриття завсі з нашої старовини»¹. Для точності варто додати, що він зібрав близько двох тисяч пісень. Важливо те, що він вважав їх «стародавніми» і трактував як матеріал, необхідний для історичних досліджень. У його розумінні усна народна творчість нерозривно пов'язана з прадавньою історією, і може замінити відсутні письмові джерела. Доводив, що переказ у поетичній формі «за умови браку письменників або тогочасних письмових джерел, може відкрити нам багато речей»².

У цій справі Ходмаковський мав у Польщі двох попередників — Гуто Коллонтая і Вавжинця Суровецького. Коллонтай ще в 1802 році, у відомому листі до Яна Мая, представив об'ємну програму робіт над історією Польщі. У другому пункті (одному з дванадцяти) цієї програми назвав предметом досліджень народну культуру, як матеріальну, так і духовну³.

¹ *Memoriał do Uniwersytetu Wileńskiego* від 5 жовтня 1818, написаний Ходаковським, але підписаний князем А. Чарториським. Z. Dołęga–Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 40.

² Z. Dołęga–Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 24.

³ Першодрук листа Коллонтая містить «Pamiętnik Warszawski», 1810, t. II, s. 27–42. Про цей документ див. теж: R. Wojciechowski, *Warszawskie* у збірній праці *Dzieje*

Через кілька років таку саму думку висловив Суroveцький, звертаючи увагу на корисність народних казок, переказів і забобонів для пізнання стародавніх слов'ян¹. Але так само, як і Коллонтай, він не згадував про пісні.

Ходаковський, імовірно, знав їхні погляди. Можливо, вони певною мірою звернули його увагу на цей напрям, навіть були першим імпульсом. Роздуми Коллонтай і Суroveцького мали теоретичний і загальний характер. А Ходаковський, беручись до масштабних піонерських польових досліджень і збирання пісень, намагався конкретно — хоча в цьому випадку він мав багату фантазію — знайти у фольклорі й оригінально інтерпретувати праслов'янські, на його думку, елементи. Далі більше — стверджував, що виключно усна народна творчість, як спадкоємиця праслов'янської культури, є автентичною — за його словами — «національною», адже лише вона значною мірою змогла протистояти християнству. Цим самим він вважав народ основним, чи не єдиним виразником «національного», звідки висновок: селяни — основа етносу.

Обидві тези Ходаковського — про давність народної культури та про її національний характер — невдовзі стали дуже популярними і плідними. Плідними, звичайно, не для історії (у цьому випадку ключове значення мали археологічні дослідження Ходаковського), а для фольклористики і літератури. Його ідеї прийняло і по-своєму інтерпретувало ціле покоління романтиків, яке використовувало в літературі народну пісню. У тогочасних польських умовах, коли загарбники знищували багатотисячний доробок польської культури і перекреслювали подальший розвиток, навіть саме існування нації було під загрозою, тому теорія про одвічну стійкість народної культури, що пропагувала її національні риси — мала також ідейне значення. Вистачить згадати лише «Пісню Вайделота з Конрада Валленрода» («Pieśń Wajdeloty z Konrada Wallenroda»), в якій поет дав повну інтерпретацію народної пісні з тогочасної романтичної точки зору, акцентуючи увагу на її давньому походженні і стійкості.

---

folklorystyki polskiej 1800–1863 під ред. Г. Капелюш і Ю. Кшижановського (Вроцлав–Варшава–Краків, 1970, с. 24).

¹ Див.: W. Surowiecki, *Obraz dzieła o początkach, obyczajach, religii dawnych Słowian* збірці Я. Шанявського: *Korespondencja w materialach, obraz kraju i narodu polskiego rozjaśniających*, Warszawa 1807, s. 202; і його ж: *O sposobach dzielenia historii i znajomości dawnych Słowian*, «Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk», 1812, t. 8, s. 87.

Ці питання вже досліджені й немає потреби їх тут висвітлювати. Для прикладу варто ще згадати, що Маурицій Мохнацький у відомій праці «Про дух і джерела поезії в Польщі» найважливішим із трьох названих джерел (поряд із «міфологією Півночі і духом середніх віків») визнав «слов'янську старовину». Ідеалізація цієї «старовини», до якої Мохнацький зараховує також народні пісні, в його розумінні така ж значна, як у Ходаковського.

«Якщо поезія, — говорить він, — як результат натхнення релігії і звичаїв уважається беззаперечною національною власністю, чому б традиції і звичаї наших предків не мали бути багатим джерелом тієї частини романтичної поезії, яку ми часто називаємо поезією села? Поезія села навіть більше, можливо, за наукові установи, вплинула б на вдосконалення мови й освіти сільського народу, а тим самим зберегла б неспотворені звичаї цього найбільш численного і найбільш корисного класу суспільства. Поезія села з цієї позиції виявиться найважливішою частиною романтичної поезії, а може, і всієї літератури». Трохи нижче читаємо таку думку: «Тобто релігійні системи давніх слов'ян, фантастичні обряди їх поганства, національний менталітет і символи часу перед хрещенням величезної землі наших предків — не можуть стати багатим джерелом національної поезії?»¹

Чинником, який підсилював фольклористичні пошуки в період преромантизму і романтизму, було поширене переконання про існування давньої поезії в окремих народів. Такий погляд пропагував, як відомо, Йоган Георг Зульцер (Johann Georg Sulzer), Фрідріх Шлегель (Fryderyk Schlegel)² та інші. Певні шанси в цьому відношенні мав приклад Макферсона. До пошуків схилили також мрії про відкриття епопеї типу «Іліади» та «Одіссеї», мрії, які розбурхувала відома гіпотеза Фридерика Августа Вольфа.

Подібні передумови позначилися також на діяльності й поглядах Ходаковського. Вони не були для нього чужі, як свідчить, наприклад, лист 1819 р., адресований до варшавського «Товариства приятелів наук», у якому, зокрема, читаємо:

---

¹ М. Mochnacki, *O duchu i źródłach poezji w Polsce*, «Dziennik Warszawski», 1825, t. I, s. 150.

² Див.: J. G. Sulzer, *Allgemeine Theorie der schönen Redekünste*, Leipzig 1792, s. 626; F. Schlegel, *Geschichte der alten und neuen Literatur. Vorlesungen gehalten zu Wien im Jahre 1812* [в:] *Sämmtliche Werke*, Wien 1822, t.I, s. 242.

«Ваша ласка зробила мене членом товариства. Прошу вас надавати також мені і свого світла, ради і допомоги, бо наш простір є більшим і складнішим, ніж був у Гомера і Макферсона»¹.

Щоправда про «Пісні Осіяна» на батьківщині Макферсона велика суперечка вже на початку ХІХ століття, адже дослідженням їхньої автентичності зайнялося тоді шотландське «Високе товариство» («Highland Society») і відголос цієї дискусії дістався також до Польщі², проте Ходаковський, як і багато його сучасників, не мав у даному випадку жодних сумнівів. Він не мав їх також стосовно свіжо оголошених чеських рукописів³, а тим більше відносно «Слово о полку Ігоревім», якого у свій час він був одним з найкращих знавців і дослідників⁴. Більш того, згадка про Гомера в наведеному вище фрагменті листа, направлено до головної на той час польської наукової установи, і зокрема перелік старогрецького поета разом із Макферсоном, дає змогу зробити припущення, що Ходаковський був глибоко переконаний у самотності, а отже у народному походженні грецьких епопей. Ця проблема не була тоді цілком новою. Уже італійський філософ Джамбаттіста Віко (Giambattista Vico) в 1730 р. висунув тезу, що «Іліада» і «Одіссея» не є творами одного автора, а багатьох поколінь. Наприкінці ХVІІІ століття так зване «гомерівське питання» набуло особливої актуальності в новому трактуванні німецького філософа Фридерика Августа Вольфа, яке він представив у роботі «Пролегомени до Гомера» («*Prolegomena ad Homerum*», 1795). Відродилася думка, що старогрецькі шедеври є композицією незалежних творів, які у вигляді усних переказів переходили з покоління до покоління⁵.

Подібні погляди були в Польщі відомі вже на початку ХІХ століття. Перша згадка на цю тему міститься у промові голови Товариства друзів наук Яна Альбертранді, виголошеній на засіданні членів цього товариства 5 травня 1803 року. Говорячи тоді про необхідність початку масштабних

---

¹ Z. Dołęga Chodakowski, *O Slawiańtczyźnie...*, s. 247.

² Див. інформацію в «Gazecie Literackiej Wileńskiej», 1806, cz. I, s. 110–111 — у рубриці під назвою «Wiadomości literackie».

³ На чеські рукописи він робить посилання у своїх роботах, натомість фрагмент епічної пісні під назвою «*Zabój, Sławoj i Ludiek*» взято з «Краледворського рукопису», який він цитує у праці «*Опыт изъяснения слова: князь–ksiądz*».

⁴ Див.: Ф. Я. Прийма. *Зориан Доленга Ходаковский и его наблюдения над «Словом о полку Игореве»* // «Труды отдела древнерусской литературы», 1951. – Т. 8. – С. 71–92.

⁵ На цю тему див.: T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, Warszawa 1959, t.I, s. 49 nn.

досліджень над давньою історією Польщі та слов'ян, він також висловив переконання, що першим твором нематеріальної культури багатьох народів були власне пісні, а тому «вся історія і філософія відображені в піснях, а всі інші види поезії взяли свій початок із пісень, і навіть героїчні рими Гомера почалися з рапсодій, що поєднували шматки віршів»¹.

Подібну думку знаходимо також у Гуто Коллонтая. У своєму основному історіографічному творі «Критичний аналіз історичних принципів походження людського роду» (виданому вже посмертно) найдавнішим джерелом історії людства визнав народні традиції, передані в поетичній формі². Іноді посилаючись на Гомера, який «наслідував трубадурів, рапсодів, співаків», Коллонтай писав, що:

«Грецька історія, як і історія інших націй, починалася з усних переказів; перші поети зібрали традиції і оповіді, що жили в народі, після них прийшли письменники, які в прозі почали описувати історію греків і чужинців»³.

Готфрид Ернст Гроддек познайомив польських читачів із теорією Вольфа у статті, що вийшла у «Віленському щоденнику» «Новий погляд на поеми „Іліада” і „Одіссея”», авторство яких приписують Гомерові»⁴.

Теоретичні дослідження у стилі вище наведених (а прикладів багато) спричинили практичні фольклористичні дослідження. Роздуми над стародавньою поезією впливали на зацікавлення народною творчістю. Посилання на поетичні твори такого рівня як «Іліада» та «Одіссея» (хоч «Пісні Осіяна», що тоді вважалися автентичними, викликали здивування) було аж надто привабливим; залишало надію, що, може, і в рідних шедеврах народної творчості, не зафіксованих письмово, вдасться відкрити хоча б елементи якоїсь слов'янської епопеї або стародавньої поезії. Це був би неоціненний скарб як для історії, так і для національної поезії, адже власне пісні — як вважалося — мали бути у давні часи найважливішим переказом історії⁵.

Це поєднання історії з народною пісенною творчістю було важливим для теорії фольклору Ходаковського, при чому пізнавально-істо-

---

¹ «Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk», 1812, t. 2, s. 270.

² H. Kołłątaj, *Rozbiór krytyczny zasad historii o początkach rodu ludzkiego*, wyd. F. Kojśiewicz, Kraków 1842, t. 1, s. 34.

³ H. Kołłątaj, *O źródłach, z których należy czerpać wiadomości o scytyjskich*. Библиотека ПАН у Кракові, рукопис 178, с. 11.

⁴ «Dziennik Wileński» 1805, № 3, ss. 66–82. Поп. теж: W. Kubacki, *Arcydramat Mickiewicza, Studia nad „III częścią Dziadów”*, Kraków 1951, s. 13.

⁵ На цю тему див.: J. Maślanka, *Folklor a historia, «Slavia Orientalis»* 1968, № 1, s. 37–45.

ричні причини більшою мірою вплинули на його багаторічні пошуки серед народу.

Пісні

В автографі збірника пісень Ходаковського взагалі відсутні дати. Тому важко навіть приблизно зорієнтуватися, коли були записані окремі тексти, чи хоча б деякі з них. Знаємо лише дуже загально — про що раніше згадувалося — що подорож країною і систематичний запис народних пісень він розпочав близько 1813 року, і що за чотири роки збірка його була дуже багата, особливо на українські пісні. Ходаковський сам про це згадує в праці «Про дохристиянське слов'янство» (березень 1818), а також у «Меморіалі до Віленського університету» (того ж року), а також у листах. У перший період, тобто після 1818 року, ця збірка збільшувалася у дуже повільному темпі, адже Ходаковський тоді був зайнятий (особливо з 1819 року) дослідженнями історії слов'ян, цікавився їхньої історичною географією, топонімією і ведучи навіть піонерську археологічну роботу, що обмежувало його можливості фольклорних пошуків. Але й тоді додалося трохи пісень, в основному російських.

У праці «Про дохристиянське слов'янство» говорить, що під час своєї подорожі охопив значну частину території України, а також польські землі над «Бугом, Саном і верхньою Віслою», звідти власне походять зібрані до того часу українські та польські пісні. Для багатьох із них склав інформаційні записки — докладні чи загальні — де був записаний даний текст, з чого видно, що більша частина польських пісень належить до регіонів: люблінського, сандомирського, краківського і кельцького. На підставі цього не можна, однак, встановити етапи подорожі Ходаковського, адже тексти пісень у його рукописі переміщуються, не мають якогось географічного порядку, і складається враження, що тих самих місць він повертався двічі чи навіть тричі, а таке мало ймовірно. У цій збірці також немає тематичного порядку; на це йому не вистачило часу.

Доля рукописів Ходаковського, а особливо легендарної збірки пісень, яка протягом ста п'ятдесяти років уважалася зниклою — дуже складна для дослідження, хоча до цієї теми зверталися не раз, особливо російські, білоруські і українські науковці. Про історію цього рукописного спадку найбільше і найґрунтовніше писала відкривач збірки пісень Ходаковського (у тому числі польських, що там містяться)

Леоніла Малаш–Аксамітова з Мінська, яка знайшла багато вихідної інформації¹. Спираючись на її дослідження, представимо тут коротку історію цієї збірки пісень, не посилаючись на повнішу документацію.

Після смерті Ходаковського, його друга дружина, Олена Матвіївна Василевська, передала рукописи і книжки (скриню й валізу) Миколі Польовому, видавцю «Московського телеграфу», який збирався деякі матеріали опублікувати. Для ознайомлення і часткового упорядкування, Польовий запросив філоматів, які саме тоді перебували в Москві: Адама Міцкевича, Францишека Малевського, Юзефа Єжовського та Ципріана Дашкевича. Про це свідчить їхня кореспонденція, зокрема листи Дашкевича і Малевського, написані до Йоахіма Лелевеля². Філомати, за словами Малевського, відразу кваліфікували збірку пісень як «найціннішу з усього спадку»³. Дашкевич писав до Лелевеля, що «Адам вважає ці праці дуже цінними»⁴.

Польовий спочатку збирався видати деякі матеріали, в першу чергу, пісні, але далі обіцянок справа не пішла. Врешті–решт через кілька років, у 1832–ому, він повернув Ходаковській рукописи і книжки чоловіка, але не всі. Дашкевич у листі до Лелевеля від 24 березня 1826 року писав, що в доробку Зоріана «збірки російських пісень належать до окремого тому»⁵. Отже, збірки, про яку ми нічого більше не знаємо, бракувало у повернутих Польовим паперах. Можливо, він передав його П. В. Киреевському, який тоді саме видавав російські пісні.

У 1836 році вдова Ходаковського віддала частину рукописів історикові М.П. Погодін, який надрукував низку його робіт у 1838–1843 роках в журналі «Русский исторический сборник», деякі навіть дуже об'ємні, у сумі вони налічують понад шістсот сторінок друківаного матеріалу. Погодін власне став основним популяризатором ідей Ходаковського в Росії після його смерті і зберіг значну частину істо-

---

¹ Див. L. Małasz–Aksamitowa *Pionier folklorystyki słowiańskiej. Zorian Dołęga Chodakowski*, «Literatura Ludowa» 1967, № 1–3, а також російськомовну працю цієї ж авторки, видану в Польщі «Доленга Ходаковский (Адам Черноцкий) и его наследие», «Lud» т. LI (1967), s. 123–163.

² Див. листи Малевського до Лелевеля, видані В. Міцкевичем від назвою *Nieznaną korespondencją Lelewela z Malewskim*, «Echo Polskie», Moskwa 1916, № 14, s. 15. Л. Малаш–Аксамітова знайшла цю кореспонденцію Дашкевича до Лелевеля, вона зберігалася у Головному історичному архіві Литовської РСР у Вільнюсі (розділ 1135, оп. 4, пр. 55).

³ Цит. за L. Małasz–Aksamitowa *Pionier folklorystyki...*, s. 102.

⁴ Там само, s. 102.

⁵ Там само, s. 102.

ричних робіт. Гірша доля спіткала пісні. Адже Ходаковська другу частину рукописів продала різним особам. А з них один великий і повний зошит, що містить 1027 пісень, а також другий неповний без початку, бо містить пісні з 273 до 887, потрапили в руки Михайла Максимовича у 1833 році разом з копіями, які Польовий приготував до друку¹.

Максимовича цікавили українські пісні, які він сам ретельно збирав і видавав, тож нічого дивного, що він купив збірки Ходаковського. Пізніше його засуджували за те, що видавав їх як власні. Ця справа до сьогодні остаточно не з'ясована, але такі звинувачення на адресу Максимовича — це перебільшення. Правда, він включав пісні Ходаковського до своїх збірок, у чому зізнався. У другому збірнику, представленим у Москві 1834 року «Украинские народные песни», дякуючи в передмові різним особам за допомогу, додатково зазначив: «Крім того, я купив відомий збірник народних пісень померлого З. Ходаковського, багатий на обрядові пісні, особливо весільні» (с. 6). Біля кількох пісень вказав (с. 57, 77, 106, що вони походять із рукописів Ходаковського, а в нотатці (с. 121), яка стосується низки пісенних текстів під спільною назвою «Задніпровські», додав: «Ці пісні були зібрані Ходаковським, усього їх десять».

Врешті, в останній збірці, яку Максимович видав під назвою «Сборник украинских песен» (Київ, 1849), у передмові пояснював: «Половину я зібрав сам [...], другу половину і багато варіантів я отримав від багатьох осіб із усіх частин Русі [...] Серед них і збірка українських пісень, переважно волинських, залишених померлим З. Ходаковським. Я купив її у його вдови і володію як оригіналом, так і копією, складеною в Москві після смерті збирача»².

Крім того, Максимович якусь кількість пісень використав у своїх етнографічних працях³. Так само, як він, робили й інші фольклористи, адже тексти пісень Ходаковського можна знайти у збірках, виданих П. Кулішом (українські), П. Киреевським (російські) та П. Безсонова (білоруські)⁴.

Ще раніше частину пісень Францишек Малевський вислав до російських періодичних видань; тоді вони були опубліковані під прізвищем

---

¹ Там само, с. 105; L. Małasz-Aksamitowa *Pioner folklorystyki...*, s. 148.

² Див. Z. Dołęga-Chodakowski *O Słowiańszczyźnie...*, Warszawa 1967. s. 35, przypis nr 36.

³ L. Małasz-Aksamitowa *Pioner folklorystyki...*, s. 108.

⁴ Там само, с. 108.

Ходаковського в журналах «Вестник Европы» (1828–1829) та «Русский зритель» (1830).

Отож, збірка Ходаковського збагатила різні – українські, російські й білоруські – етнографічно–фольклористичні видання, хоча друкувалася дуже маленька частина цих пісень. Натомість польські пісні до сьогодні взагалі ігнорувалися і видаються тут вперше, за винятком надрукованих раніше; з даної збірки це пісні 12, 131 і 132 (див. уваги до них).

Лише останні відкриті автографи збірки пісень Ходаковського містяться в Інституті літератури Академії наук Української РСР у Києві: фонд 99, № 199 та фонд 99, № 188. Автографи ж майже всіх польських пісень зараз зберігаються в краєзнавчому музеї в Тернополі (Тернопільський обласний краєзнавчий музей).

Крім того, у збірках рукописів Української академії наук є також копія (фонд 99, № 187) згаданих автографів Ходаковського. Її склав О. Бодяньський латинським алфавітом, тобто так, як були записані в автографах усі пісні, не лише польські, але теж українські, російські й білоруські. Іншу копію, в якій міститься 525 виключно українських пісень, склав Микола Польовий; вона також міститься в Інституті літератури Академії наук Української РСР (номер 772) під назвою «Украинские песни, собранные Ходаковским».

Усі польські пісні з оригінальних рукописів Ходаковського, тобто вищезгаданих автографів, увійшли до даної книжки. Її я порівняв із копією Бодяньського, у якій — як виявилось — є багато помилок і неточностей.

МІФОЛОГІЗАЦІЯ ФОЛЬКЛОРУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Сьогодні ця тема доволі «непопулярна», хоч це й не означає, що вона остаточно втратила актуальність, оскільки має безпосередній стосунок до великого обсягу літератури, створюваного протягом тривалого періоду. Відомо, зокрема, як багато почерпнула література, особливо періоду романтизму, та й пізніших часів, із фольклорних джерел, беручи з них велику кількість мотивів, а часом і тем, які письменники по-своєму трансформували, підносячи їх, більшою чи меншою мірою, на літературно-художній рівень, тим самим включаючи до загальнонаціональної, а найвидатніші — і до здобутків світової культури. Завдяки літературній обробці братів Грімм німецькі народні казки ввійшли до європейського культурного обігу, а, наприклад, фольклорний субстрат другої частини «Дзядів», тобто традиційний обряд, став найістотнішою складовою твору, який належить до найцінніших здобутків польської літератури. Отже, взаємопроникнення літератури і фольклору – це проблема, що має істотне значення і віддавна викликає інтерес дослідників, проблема, що дочекалася вже великої кількості найрізноманітніших опрацювань — від окремих спроб до систематичних студій, найкращим прикладом слугувати можуть «Паралелі» Юліана Кшижановського (зокрема, найповніше 3-є видання 1977 року).

Тема нашого нарису стосується окремого епізоду, що, хоча й перебуває деякою мірою за межами згаданої проблематики, однак впливається своєрідним струмочком до широкої фольклорної течії доби романтизму, течії, котра в Західній Європі, зрештою, бере свій початок в останніх десятиліттях ХVІІІ століття.

Винесене в назву слово «міфологізація» має дещо метафоричне значення, але нам здається обґрунтованим і доречним хоча б із тієї причини, що фольклористи згадуваного періоду, особливо збирачі усної народної творчості та багато з тих, хто в ті часи захоплено писав про фольклор, щиро вірили, що їм удасться видобути зі скарбниці народної культури якісь незвичайні матеріали, які дозволять відкрити таємницю первісної історії народу, його коріння, «народний дух»

(це формулювання було тоді дуже поширене) тощо. Побутувала й така думка, що могли зберегтися, хоча б фрагментарно, прадавні пісні, які стануть підставою для реконструкції вітчизняної епопеї, певної нової (слов'янської, германської тощо) «Іліади», що стала б, як давньогрецька, дзвінкою і гордою піснею і водночас найдавнішою історією.

Ця думка нечасто висловлювалася відверто й безпосередньо, частіше вона «визирала» між рядків різних студій про народну творчість, маючи при цьому — хоч у це і нелегко повірити — переважно політичне забарвлення, зрештою, як і значна частина всього написаного в добу романтизму, навіть коли йшлося про справи, які, здавалося б, не мали нічого спільного з політикою. Наприклад, причиною так званої боротьби класиків із романтиками була не політика: дискусія точилася навколо естетики і різних моделей культури, передусім літератури. Проте насправді йшлося про щось більше.

Класики, будучи щиро переконаними у власній правоті й непогрішимості, пропагували й визнавали (принаймні в теорії) виключно таку модель культури і літератури, що мала б спільний для всіх народів універсальний характер. Теоретики класицизму прагнули прищепити й поширити в усій Європі ідею про те, що літературні твори (як і витвори мистецтва взагалі) мають будуватися на точно визначених естетичних взірцях і засадах. Це означало програмне нівелювання національних рис і сприяло культурно-міжнаціональному елітаризмові, до чого немалою мірою спричинилося поширення французької мови та звичаїв серед освіченої верстви європейського суспільства. У Польщі за часів Станіслава, коли у сприятливому для неї кліматі процвітала іноземщина, деякі письменники намагалися боротися з нею, озброївшись сатирою (наприклад, «*Żona modna*» Красицького) чи гумором, створюючи комедії («*Figlacki, polityk terazniejszej*» Богомольця, «*Fircyk w zalotach*» Заблоцького); у тому ж дусі постала і відома ода «*Do wąsów*» Князьніна. Постаті франтів і модних дам, які зневажають усе своє, національне і патріотичне, є ніби побічним і звироднілим продуктом класицизму, який, зрештою, як відомо, був явищем всебічним (що знайшло своє відображення в літературі, живопису, архітектурі, музиці) і являв собою одну з найважливіших і агресивно-привабливих течій у європейській культурі.

Якщо повстання Костюшка, участь у ньому селян, а також універсали Костюшка стали переломним моментом, котрий привернув ува-

гу до народу Польщі як до національної сили, що дозріває, то в літературному і театральному житті важливою подією, як політичною, так і соціальною, виявилася прем'єра у Варшаві в розпал повстання (березень 1794 р.) п'єси Войцеха Богуславського «*Cud mniemany, czyli Krakowiacy i górale*». Саме ці події, безсумнівно, і були першими ластівками тих кардинальних змін, що їх пізніше приніс романтизм.

Класицистичним тенденціям універсальності й уніфікації романтики протиставили нову ідею — індивідуалізм, звільнений від зразків, норм і правил, які зв'язували та обмежували, а пізніше і плюралізм у сфері літературної творчості (і взагалі мистецтва), також демократизацію і толерантність стосовно особливостей національних і регіональних культур, а відтак звернено особливу увагу на непомітні до того самобутні цінності фольклору, які деякими тогочасними письменниками і критиками були навіть визнані фундаментом національних культур. У них розглядалися витoki первинної, не зіпсованої впливом цивілізації «національної самобутності», яка становила протягом довгого часу одну з основних тем досить жвавої наукової й літературно-критичної дискусії¹.

Один із найвизначніших польських літературних критиків доби романтизму, Михайло Грабовський, у статті під багатозначною назвою «*O poezji gminnej*», опублікованій у 1834 році, дуже влучно зауважив, що головною рисою тогочасної європейської літератури була сильна тенденція «до конститування [...] на міцній основі національної індивідуальності», а також прагнення до «набуття якнайвиразніше племінних рис»². А «племінних» на той час означало: «народних» — слов'янських, німецьких тощо. Також означало «давніх», тобто тих, що виводилися ще з якоїсь уявної племінної общини, з примітивної первісної культури, спадкоємцями якої й стали ті окремі народи, які походили із цієї общини, а власне лише найбільш наближені до тієї общини й менш цивілізовані її прошарки, тобто народ.

Протиставлення романтиками цього культурного примітивізму витонченому й інтелектуалізованому класицизму становило спочат-

---

¹ Zieliński A. *Naród i narodowość w polskiej literaturze i publicystyce lat 1815 — 1831*. — Wrocław, 1969.

² Стаття ця з'явилася в «Петербурзькому тижневику» в 1834 р. Див. також у: Grabowski M. *O poezji XIX wieku*; того ж автора: *Literatura i krytyka*. — Wilno, 1837. — Т.1. — Пз. 1. — S.81.

ку досить прикру — на думку декого — провокацію. Мало того, перше покоління романтиків створювало і поширювало свого роду міф про скарби, які буцімто зберігалися в надрах фольклору, і шукало в ньому таких цінностей, яких там взагалі не було. Лише значно пізніше, у Польщі — у другій половині XIX століття, фольклор було досліджено раціонально, у відповідних рамках, без надмірного ентузіазму і без оманливих ілюзій¹.

Адже в добу романтизму ілюзій, котрі почали свій тріумфальний хід з Німеччини, й справді не бракувало, а сприяли цьому найбільш популярні погляди незаперечних авторитетів на зразок братів Грімм (особливо Якоба), чи самого Йоганна Готфріда Гердера, ідеї якого, поширені вже під кінець XVIII століття, відомі були у всій Європі і знайшли гарячий відгук також у Польщі. У наведеному вище висловлюванні Михайла Грабовського проступає власне одна з основних думок Гердера — а саме ідея індивідуалізації національних культур у межах людського роду та їхньої природної автентичності й окремішності, а водночас рівноцінності. Адже він стверджував, що немає національних культур гірших і кращих, тобто таких, менш цінних і більш цінних; вони є різнорідними, відмінними, але рівноцінними. У своїй головній історіографічній праці «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit» (1784–1791) т.зв. первісні племена він розглядав на рівні із цивілізованими. Мало того, культурне коріння кожного народу виводив передусім із верстви найменш цивілізованої, тобто з народної культури. Особливо з пісень — бо їх Гердер цінував найвище з усіх жанрів усної народної творчості — у яких віддзеркалюється, на його думку, найменш зіпсований і найбільш автентичний — як його називав у різних своїх працях — «дух народу»². У висловлюваннях, наприклад, про «Пісні Оссіяна» (1773) прямо ототожнював народну поезію з національною, а народ підносив до рангу найважливішої частини нації і стверджував, що народ, будучи найавторитетнішою [...] частиною нації, має бути справжнім дзеркалом душі народу»³. Характерно, що

---

¹ Першим у Польщі розпочав критично вивчати фольклор Ришард Бервінський, випустивши книжку дещо дискусійного характеру: *Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki*. — Poznań, 1854. — Т.І–ІІ.

² Див. Cocchiara G. *Dzieje folklorystyki w Europie*. (Переклад В.Єкеля, вступ Ю.Кшижановського). — Warszawa, 1971. — S. 184–186.

³ Там само. — С. 191.

«Пісні Оссіяна» він уважав, як, зрештою, більшість тогочасних дослідників, автентичною первісною шотландською поезією або навіть кельтською (поділяючи думку Макферсона) і включив фрагменти цього твору до своєї двотомної антології пісень різних народів: «Volkslieder» (1778–1779); ця збірка, починаючи від третього видання (1807, тобто вже після смерті Гердера) отримала більш доречну назву: «Stimmen der Völker in lieder» («Голоси народів у піснях»).

«Пісні Оссіяна», найвідоміша, мабуть, фальсифікація в європейській літературі, також значною мірою спричинилися до міфологізації фольклору в Європі, незважаючи на те, що досить рано в Англії та Шотландії їх визнано підробкою. Дейвід Гьюм, наприклад, уважав, що Англія та Шотландія стали через це посміховиськом в очах усієї Європи¹. Подібної точки зору дотримується Вільям Вордсворт у передмові до «Ліричних балад» («Lyric Ballads»), котрі видав у 1798 р. разом із Самуелем Тирором Колериджем. Але за межами Британських островів неохоче сприймали сенсацію про їх фальсифікованість, що симптоматично для тієї епохи. Не сприймали тому, що «Пісні Оссіяна» були просто необхідні романтичній фольклорній течії як один з її головних імпульсів і стимулів. Довгий час, навіть після остаточного заперечення їхньої автентичності, у них продовжували бачити те, що хотіли, тобто давню співочу поезію, а не підробку.

У Польщі, наприклад, Северин Гощинський у передмові до власного перекладу цих «Пісень» у 1834 р. багато писав про каледонських друїдів і бардів, а також про героїчні історії і подвиги каледонців (тобто шотландців) як про факти історичні, джерелом яких були виключно «Пісні Оссіяна». Тільки під кінець довгої аргументації згадав, наче ненароком, про суперечку в справі автентичності й висловлювався на боці прихильників історичності самого баяна Оссіяна і тієї збірки: *«Проаналізувавши наведені аргументи за і проти, я принаймні виніс переконання, що неможливо заперечити існування Оссіяна і давнє походження цих поем, зрештою, маю рацію чи ні — це не змінить їхньої ваги!»*².

Ці твори, як уже зазначалося, були потрібні романтикам, зачарованим фольклором (а до них належав Гощинський як автор, зокрема, «Щоденника подорожі в Татри»), тому що підтримували ілюзію віри в

¹ Там само. — С. 164.

² Goszczyński S. Przedmowa tłumacza // Pieśni Osjana. — Lwów, 1911. — S. 3–4.

поетичні скарби, які можуть ще зберігатися в народній культурі; ілюзію, що коли наполегливо шукати серед власного народу, то, можливо, вдасться віднайти в рідній прадавній поезії щось подібне до «Пісень Оссіана», хоча б якісь фрагменти. Поезія ця мала би бути чимось більшим — вважалося — ніж поезія як така, а саме — джерелом пізнання найдавнішої народної історії, давніх побутових законів, народної міфології і т.д., що, по суті, інколи ставилося вище за поетичну цінність пісні.

З цієї точки зору важливими здавалися також інші жанри народної творчості, наприклад, казки. На цю проблему, тобто на історичне коріння давніх пісень, легенд і казок, їхній зв'язок із первісною національною філософією — увага в Польщі зверталася вже віддавна, коли голова Варшавського товариства приятелів науки, Ян Альбертранді, у своїй інаугураційній промові з нагоди відкриття товариства 23 листопада 1800 року доводив: у тому *«що ісландець у своїх сагах, гот у рунах опіває, що співали барди, розповідали друїди, переказували нащадкам скальди, що козаки у думках своїм співвітчизникам промовляли [...] стирається патина віків, а найвіддаленіша давнина стає сучасною»*¹.

У вступному слові на відкритті чергового засідання товариства, що відбувалося через три роки (5.1.1803), він же переконував, що «історія і філософія» біля джерел історії кожного народу «була відображена в піснях, а інші види поезії взяли з пісень свій початок, адже і величні рими Гомера [були] у старих рапсодів, що зшивали уламки віршів»².

Промовистим тут є згадування Гомера, що вперше в польській літературі перегукується з популярною гіпотезою Фридерика Августа Вольфа, представленою ним у нарисі «Prolegomena ad Homerum» (1795), згідно з якою «Іліада» й «Одіссея» не вийшли з-під одного пера, а є натомість композицією окремих пісень, що переказувалися «з вуст у уста». Два роки потому погляди Вольфа підтримав Ернест Гроддек, помістивши у виданні «Dziennik Wileński» розвідку, названу ним «Виклад нової думки про поеми „Іліада” та „Одіссея”, приписувані Гомеру» («Wykład nowego mniemania względem poematów «Illiady» i «Odysei» Homerowi przypisywanych»)³.

---

¹ Rocznik Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. — 1802 r. — T.I. — S. 17–18.

² Там само. — 1803. — T.II. — С. 269.

³ Dziennik Wileński. — 1805. — nr.3. — S. 66–82.

Гроддек повідомляв, що «славетний [...] Вольф [...] заперечує уявлення про цілісність і однорідність»¹ цих поем з точки зору авторства, твердячи, що: *«штучна композиція цих двох великих поем не є витвором одного генія, якому зазвичай приписується їхнє авторство, навпаки, вони були виконані у значно пізніший час, у віки більш освічені, ніж гомерівські, а працювало над ними багато мудрих, із цією метою об'єднаних людей, і насамкінець висловлено припущення, що різноманітні пісні або рапсодії, з яких складається «Іліада» і «Одіссея» [...], не всі належать одному авторові».*

Пам'ятаймо, звісно, що авторство Гомера вже давно і неодноразово піддавалося сумніву, згадаймо Франсуа де Абінака (1715), Жана Батіста Віко (1730), Готфрида Августа Бюргера (автор «Ленори») та інших, проте Вольф перший намагався науково обґрунтувати гіпотезу (т.зв. плюралістичну) про те, що античні шедеври є композицією окремих рапсодій, що раніше передавалися в усному переказі з покоління в покоління, а отже, не є витвором одного автора. У такий спосіб сумніву піддавалося авторство Гомера й навіть сам факт його існування. Нічого дивного, що ця гіпотеза викликала велике зацікавлення й не менші надії, стаючи новим сильним імпульсом для шукачів фольклору всієї Європи, а особливо в добу романтизму. Міцкевич, наприклад, кілька разів звертався до неї в передмові до петербурзького видання своїх «Поезії» у 1829 році, відомій під назвою «Про варшавських критиків і рецензентів», де, зокрема, писав, що «пролегомени Вольфа до гомеридів»² звернули на себе загальну увагу» і що ця «велика літературна дискусія» є «імовірно найважливішою в історії новітньої літературної критики»³.

Ця дискусія, у будь-якому разі, є важливою для фольклористичного руху і відіграла в ньому ще більш інспіраційну роль, ніж «Пісні Оссіяна». Адже, якщо з певних прадавніх анонімних рапсодій могли народитися такі твори, як «Іліада» та «Одіссея», то, можливо, і теперішні пошуки завершаться знахідкою хоча б фрагментів прадав-

---

¹ Тобто, що не один поет був їхнім автором. Там само. — С. 68.

² Гомеридами початково йменували співаків, що тримали в пам'яті поеми Гомера та виголошували їх публічно. Тут уживається в іншому значенні: не тільки співаки, а й власне автори поем.

³ Див.: Mickiewicz A. Dzieła. Wydanie rocznicowe. — Warszawa, 1996. — T.V: Proza antyczna i pisma krytyczne (oprac. Z. Dokurno). — S. 192.

ньої, наприклад, слов'янської поезії. Тим більше, що такі сподівання зміцнилися відкриттям на початку століття (1800) «Слова о полку Ігоревім», а також наприкінці 20–х років XIX століття чеських рукописів (Краледворський та Зеленогорський рукописи), автентичність яких була загально визнаною ще в добу романтизму.

Усі ці «відкриття», на кшталт гіпотези Вольфа, мали неабиякий вплив на ілюзорні фольклористичні претензії, тому в польській літературі з'являлися відповідні висловлювання. Занадто оптимістично писав (зрештою, досить пізно, десь у середині століття), Вінцент Давід, автор твору «Національна естетика»: *«Якщо Гомер, за твердженнями вчених, з рапсодій, що передавали греки з вуст у вуста, створив пречудові свої «Іліаду» й «Одіссею» [...], то з безлічі пісень, котрі співає наш народ, який би божественний твір міг би скластися! Звідси, з цих пісень, наповнених глибоким досвідом, що зберігають у собі плоди лиха й недолі, як індус зі святого джерела Гангу [!], нащадки ще довго черпатимуть життєві поради, щиро віруючи в них, як у святі дива»¹.*

Уже згадуваний вище Михайло Грабовський, звертаючись до гомерівського питання, підкреслив, що важливою рисою «Іліади» й «Одіссеї» є те, що вони включають у себе «міфологію та історію усїєї нації», подібно до анонімної народної поезії, у якій, у свою чергу, ніколи не відчувається індивідуальність окремого автора, потужною натомисть є індивідуальність усього народу»².

Грабовський передусім звертав увагу (інакше, ніж більшість із тих, хто писав про фольклор) на літературну цінність народних пісень і, наприклад, деякі українські думи сприймав як «закінчений витвір, шедевр мистецтва», і взагалі вважав, що ці пісні є важливим матеріалом для літератури, саме тому і стверджував, що «треба [...] збирати цю оригінальну поезію, щоб вона в майбутньому стала ґрунтом, для нашої

¹ Dawid W. Fragmenty estetyki narodowej [!] // Gwiazda. — Kijów, 1849. — S. 16.

² Grabowski M. Literatura i krytyka. — Wilno, 1837. — Т. II. — S. 124. До цієї теми звертався також Міцкевич у IX лекції першого курсу (26.I.1841). Погоджуючись (як колись Д.Віко) з певною наступністю розвитку жанрів усної творчості, Міцкевич твердив: «Епопея не могла з'явитися у слов'ян, оскільки серед них не було напівбогів і героїв. Отже, дослідження сучасних слов'янофілів, що прагнуть віднайти втрачені епопеї, позбавлені будь-якого сенсу. Драматична поезія не могла б виникнути в країні з мало розвинутими політичним життям, літературою, народною поезією. З'явитися міг тільки один поетичний жанр — лірична поезія. Саме така поезія процвітає ще й сьогодні у сербів, іллірійців і козаків». (Dzieła. Wydanie rocznicowe. — Warszawa, 1997. — Т. VIII Literatura słowiańska. Kurs pierwszy. Przełożył Ł.Płoszewski, oprac. J.Maślanka. — S. 109.

поезії [...]. Якщо на ці матеріали натрапить геній [...], то він відкриє всьому світові велику слов'янську поезію [...]»¹.

Едвард Дембовський у статті «Кілька слів про самородну драматичну поему» висунув занадто сміливе припущення про те, що могли ще зберегтися якісь релікти драматичного мистецтва дохристиянського періоду, і тому, стверджує він, «нічого нам не залишається, як запитати про те, чи є драматичний слід у народних [sic!] піснях і легендах слов'ян дохристиянської доби?» На це питання відповідає ствердно: мусили існувати оригінальні драматичні твори, якщо «діалоги чи речитативні дохристиянські пісні народ зберіг [...] у досить скромному обсязі, проте достатньому для аналізу решти таких творів». Саме такою він визнавав пісню «Пані убила пана» («Pani zabiła pana»)².

Загалом усі, хто висловлювався з приводу фольклору (а їх було, як відомо, десятки, переважно письменники, збирачі пісень, переказів, легенд, казок, літературні критики, історики та історики літератури), особливу увагу звертали на його давність. Цей праісторичний аспект народної культури цікавив їх найбільше, зрештою, іноземних дослідників також. Наприклад, Якоб Грім користувався переважно фольклорними збірниками, черпаючи з них матеріали для свого твору про давні німецькі закони, зокрема традиції й обряди — «Німецькі правові старожитності» («Deutsche Rechtsaltertümer», 1828), яким цікавився Міцкевич і власноруч зробив із нього виписки.

Взагалі, міфи у фольклористиці створювалися ніби спонтанно і в переоцінці античності фольклору не знали меж. Міхал Вишневський у своїй «Історії польської літератури» називає пісні «чудовим давнім джерелом усієї поезії» (Краків, т. 1, с. 194), стверджуючи також, що «історик знайде в них щиру картину давніх звичаїв, зможе вичитати первісну історію народів, а часом зауважити заплутані стежки, по яких мандрівні народи блукали Азією і Європою» (с. 195).

Подібної думки дотримувався Олександр Тишинський, який у творі «Американка в Польщі» переконував своїх читачів, що дослідник історії слов'ян може знайти в скарбниці народної культури матеріал, спроможний допомогти в розв'язанні таких складних загадок, як, напри-

¹ Grabowski M. Там само. — Т.І. — S. 59, 61.

² Dembowski E. Kilka słów o poemacie dramatycznym samorodnym // Jaskółka [!]. — 1843. — S. 23–40. Його ж: Pisma. Oprac. M.Żmigrodzka. — Warszawa, 1955. — Т. III. — S. 315, 316, 323.

клад, етногенез (чи краще — геогенез, за більш влучним визначенням Джерардо Лабуди) слов'янських племен¹. Навіть не надто схильний захоплюватися романтизмом Францишек Салезій Дмоховський у рецензії на «Сказання» («Klechdó») Казимира Владислава Вуйцицького, опублікованій у виданні «Домашній музей» («Muzeum domowe»), долучився до цього спільного хору і з великим захопленням виклав постулат, абсолютно не обґрунтований науково, про те, що саме з «поезії і легенд народу» ми «можемо вивести важливі історичні та філософські спостереження»².

Проте маловідомий збирач і перекладач білоруських пісень, а також літературний критик і публіцист, Ігнацій Храповицький, також надзвичайно істотним уважав зв'язок фольклору з праслов'янською епохою і висловлював сподівання, що народознавчі дослідження дозволять вивчити цю епоху, як слов'янську «Помпею, засипану прахом часу і забуття»³.

Немає потреби наводити більшу кількість подібних висловлювань (що не становило б жодної проблеми), але, можливо, варто процитувати ще кілька рядків із творів серйозного (хоча й політично заангажованого, та це в даному випадку не суттєво) ученого — історика слов'ян, дослідника історії їхніх звичаїв, культури і письменства — Вацлава Олександра Мацейовського. Отже, він також перебував під впливом фольклористичного захоплення, хоча пізніше досить радикально змінив свої погляди.

Однак, спочатку він трактував пісні та легенди мало не як неписані документальні свідчення про перебіг доісторичних подій, які, зрештою, намагався критично й науково обґрунтувати. Він писав, що «представлення справи в переконливому ракурсі залежить від манери викладу; казка, подана таким чином, промовляє до серця так само, як і історична правда»⁴.

Особливо цікавими він уважав легенди. У них, на його думку, кожне первісне, дописемне суспільство переказувало свою історію. Легенди *«зберігали пам'ять важливих подій, з вуст у уста переходячи, перебудовуючись і змінюючись, втратили з часом своє історичне забарв-*

---

¹ Tyszyński A. Amerykanka w Polsce. — Warszawa, 1837. — T. I. — S. 257.

² Muzeum narodowe. — 1837. — S. 231.

³ Chrapowski I. Rzut oka na poezję ludu białoruskiego // Rubon. — 1845. — T.V. — S.42.

⁴ Maciejowski W.A. Pamiętniki o dziejach, piśmienictwie i prawodawstwie Słowian // Petersburg-Lipsk, 1839. — S. 55.

лення, слугуючи виключно розвагою, подібно сьгоднішнім романам. У такий спосіб первісна історія кожного слов'янського народу замінилася легендами»¹.

На думку Мацейовського, перед дослідником фольклору стоїть дуже складне завдання: пошук належного методу інтерпретації цих легенд зі збереженням критичного наукового ставлення. Такого методу ще не спромоглися виробити, і тому цінний матеріал залишається нерозв'язаною загадкою. Ще більшого клопоту завдають пісні. Звичайно, серед них можуть трапитися зразки навіть із дохристиянської епохи, але всі вони, «змінюючись упродовж віків, не дійшли до нас у первісному вигляді». Передусім змінилася лексика, «раніше пісні представляли інші образи, хоча зміст їхній був той самий, що й тепер», — писав Мацейовський у розвідці «Історичний погляд на перекази та найдавніші народні польські пісні» («Wgląd historyczny na klechdy i gminne polskie piosenki najdawniejsze»)». Такими рекомендаціями Мацейовський, перший серед польських дослідників, намагався накреслити шлях народознавчих досліджень із застосуванням методу наукової критики на противагу до хвилі романтичного захоплення фольклором. Але через вісім років він змінив свою радикальну думку й заперечив будь-яку цінність усної народної творчості. Зрештою, не він один, про що далі.

Критичні висловлювання щодо ентузіастів фольклору спорадично з'являлися й раніше. Так, наприклад, у краківському «Zbieracz literacki» (1838), була надрукована невелика анонімна стаття «Дещо про дух народної поезії» («Niесo o duchu poezji gminnej»), де автор намагався піддати сумніву не лише самостійну цінність пісень, а й придатність їхню як матеріалу для національної літератури. Подібне судження висловлював Адам Пенькевич у вступі до «Вибраної поезії польких письменників» («Wyboru poezji z pisarzów polskich...») (Вільно, 1835), де навіть романтичну поезію, що виросла на ґрунті народності, оцінював дуже низько і протиставляв їй (напевно, згідно з канонами класичної естетики), «вищу поезію» (с. XLI).

Утім, з огляду на звання в тогочасній літературній критиці, науці й літературі, заслуговують уваги голоси тих, хто пережив антифольклористичну метаморфозу, хоч і з різних причин. Спочатку до них нале-

¹ Там само. — S.76.

² Orędownik Narodowy. — 1840. — S. 76.

жали ентузіасти фольклору — уже цитований Грабовський, Ришард Бервинський, а також стриманий у судженнях, початково позитивних, Мацейовський. Критика Грабовського була нищівною. У 1845 році в «Рубоні» він опублікував об'ємну розвідку «Про українські народні перекази» («О gminnych ukraińskich rodaniach»), у якій оскаржував цілу літературну епоху, що вшановувала «бур'ян народоманії», зокрема, вказуючи: *«Цим питанням усі ми ситі аж до несмаку. Кілька письменників, кільканадцять поетів, кілька десятків переспіувачів безперервно звертаються до народної поезії, легенд, переказів тощо. Хтось вихваляє це все як особливі явища надзвичайної цінності, а хтось демонструє їхні зразки або весь час ті самі або трохи тільки перекручені; усі на високий щабель намагаються піднести явище мізерне, що людей із добрим смаком починає вже обурювати й дратувати. Для мене особисто найсумнішим є той факт, що — попри цю заяву — мені не уникнути закиду щодо моєї приналежності до тих, хто засівав і плетив цей бур'ян народоманії»* (т. IV, с.145)

Виступ Грабовського був передусім скерований проти письменників, які, на його думку, не вміли належним чином використовувати фольклорні матеріали. Не змарнувати народних пісень і легенд, зробити їх корисними для національної літератури здатен, як йому здавалося, тільки зрілий поет зі сформованим естетичним смаком. Критик підкріплює цю тезу такою цитатою з листа Августа Беловського: *«Вигадувати, відчувати, створювати нові образи, переплітаючи їх із прекрасними народними фантазіями — ось завдання митця-фольклориста»*.

Дивно, що зразком «митця-фольклориста» Грабовський визнавав Олександра Грозу — романтичного поета досить низького рівня, він захоплювався його віршованим твором під назвою «Марина» (там само, с.207–216), не згадавши натомість ані словом про роль народності у великій поезії тієї епохи.

Цей видатний літературний критик був безжальний до збирачів фольклору. Він визнавав, правда, що збирати усну народну творчість потрібно, навіть необхідно, оскільки це є «одним із головних завдань літературної доби», проте водночас стверджував, що збирачам не вдалося виступити на належному рівні через брак підготовки і сумлінності, вони поставилися до його виконання надто по-аматорськи, невміло, і тому всю «роботу необхідно почати спочатку» (с. 147).

Мацейовський, у свою чергу, завжди намагаючись оцінювати пісні і легенди як відповідне джерело історичних досліджень, у 1848 році опублікував у часописі «Літературний альбом» (т.1) розвідку «Погляд на історичність пісень польського народу», у якій повністю переглянув свою попередню точку зору. Він навіть висловив сумнів у тому, чи народ узагалі здатен створити свою власну культуру і чи пісні насправді є його автентичним надбанням, припускаючи, що вони були спеціально створені, як свого часу «Іліада» й «Одіссея». Якщо ж навіть народ і створив свої пісні самотужки, то цінність їхня, у будь-якому разі, не є високою, це *«пісні без пісень, тобто відлуння почуттів народу, що завжди прив'язаний до землі, ніколи не піднімався вище, вгору, не будучи народом у повному розумінні цього слова, бо не мав своїх представників у громадському житті, а отже, не міг створити поезії у високому розумінні»* (с.315).

Зауважимо, що в наведеному уривку Мацейовський не відносить народ до нації, навіть відмовляє йому в цьому праві, принаймні наразі. Зрештою, Мацейовський ніколи не мав радикальних поглядів; за лояльність до окупантів він був публічно засуджений Міцкевичем із кафедри Колеж де Франс. Очевидно, що еволюція його поглядів на польський народ і народну культуру здійснювалася під впливом поточних подій, зокрема подій 1846 року в Галичині.

Галицьке повстання значною мірою перекреслило надії на швидке політичне дозрівання народних мас. Після цієї «спроби», як її назвав Бервінський, багато навіть найщиріших демократів утратило надію і віру в народ як у силу, здатну діяти свідомо, з благородною метою загальнонаціонального визволення. Дехто втратив також віру у творчий потенціал народу загалом, а також у цінність його культури.

Ця криза торкнулася, зокрема, таких письменників, як Вінценти Поль і Люціан Семенський (хоча насправді для останнього вона почалася ще до 1846 року), що втілювалися у відмові від демократизму. Особливо відчутною криза стала для Бервінського, одного з найпалкіших демократів й ентузіастів народної культури. Для нього цей «перелом» був практично виразом розпаду. Він дійшов переконання, що народ — це темна сила, з якою терміново треба вести освітню роботу, а щодо творчого потенціалу — то він у народі є, але дуже обмежений. Тому сильно і рішуче Бервінський звинуватив у ситуації, що склалася, шляхту, уряд і, певною мірою, духовенство.

Вказаний рішучий перегляд своїх позицій Бервінський здійснив у розвідці «Студії про народну літературу з погляду історичної і наукової критики» («*Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki*». – Poznań, 1854, t. 1–2). Саме тут він надзвичай суворо оцінював літературно-фольклористичні інтенції доби й, водночас, власні ідеали періоду «золотих мрій і зелених ілюзій молодості» (т. 1, с. VIII), періоду, коли для багатьох молодих письменників «героєм був Ходаковський, що звичайно брав гору над шмаркачами, випестуваними у світських салонах» (с. X). У численних розвідках і статтях — гірко іронізує Бервінський — «публічно проголошувалося, що тільки Господу Богу відомо, що за скарби й багатства, нікому до того часу невідомі, сховані в усній народній творчості — піснях і легендах» (там само). Адже якщо живим джерелом національної літератури мав бути фольклор, то тим самим для усієї нації мав бути народ. Ця найбільша надія виявилася передчасною: *«Так тоді думали й судили! І я, і інші. У 1846 році мало дійти й дійшло до випробування цих ідей на практиці. Випробування ж продемонструвало помилковість наших позицій»* (с. XIV).

Бервінський відчув це тим болючіше, що, перебуваючи в цей час у Галичині, був свідком, а певною мірою й жертвою, трагічних подій. Його психологічна криза ще більше поглибилася після падіння в 1848 році великопольського повстання, у якому він брав участь як один із найактивніших його організаторів.

Оцінка народу як пасивного натовпу, який не вдалося у важливий для нації історичний момент надихнути на патріотичні вчинки, поширювалася й на оцінку народної творчості. На думку Бервінського, народ не виявляє самостійної творчої снаги, його творча уява здатна, у кращому випадку, до відтворення, і то в обмеженому обсязі: *«Те, що зовнішні, життєві обставини місця і часу привнесуть або ж вкинуть у горнило народної уяви, вона (час від часу, і то не завжди) й переробляє, відповідно до рівня своїх можливостей. Найчастіше, як правило, народ тільки повторює те, чого навчився у своїх учителів, якими для нього є: ксьондзи як представники Церкви, потім пани-шляхтичі й решта світських достойників, і, нарешті, – чергові уряди як представники політичних сил у країні. Яким його бажатимуть бачити ці три сили, таким завжди буде і є народ»* (т.2, с.216).

Судження, нібито народна культура сягає корінням дохристиянських часів — а саме на цю тему Бервїнський пише найбільше — він визнав абсолютно помилковим. Адже навіть такі релікти язичницької доби, як чари, магія, забобони й вірування — все це прийшло до нас разом із християнством й поширено було Церквою «від противного», тобто в процесі боротьби з усякою диявольщиною (т.2, с.210). Мало того, міфологія, що її прийнято вважати слов'янською, насправді має значною мірою грецько-римське походження. Так висловлюється Бервїнський стосовно народу і фольклору в згаданій вище праці.

Крім цього, він ставить питання: чи заняття народною культурою взагалі має який-небудь сенс, — і відповідає на нього ствердно. Однак пропонує здійснювати подібні дослідження з найбільшою обережністю й науковою критичністю. У «Студіях» Бервїнський сам подав цьому приклад у надзвичайно ерудованих роздумах щодо чарів, магії і забобонів на генетично-компаративному тлі, до чого певною мірою його надихнула німецька праця, присвячена історії процесів над відьмами В.Солдана «Історія відьом» («Geschichte der Hexenprozesse», Штутгарт, 1843). Дослідники пісень, легенд та інших творів усної народної творчості, особливо збирачі, повинні бути — як він пише — «дослідниками й істориками, а передусім бібліографами» цієї творчості, що «протягом століть піддавалася різноманітним нашаруванням і впливам». Отже, необхідно ці твори сумлінно реєструвати, водночас «очищуючи» за допомогою реального аналізу (т. 1, с. 19).

Праця Бервїнського була, безумовно, дуже важливою і знаменувала собою початок нового етапу в польській фольклористиці, доробок якої вже у I пол. XIX ст. був величезний, передусім, якщо згадати численні збірки пісень, легенд, казок, прислів'їв, приказок тощо. У цей час, близько 1840 року, Оскар Кольберг розпочав свою діяльність поїздкою по країні з метою збирання пісень, казок та інших видів усної народної творчості.

Проте монументальне праця Кольберга «Народ. Його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, забобони, забави, пісні, музика і танці» («Lud. Jego zwyczaj, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce») є результатом титанічної праці. Воно з'явилася протягом 1865–90 рр. За життя було опубліковано понад 30 томів, до яких увійшло менше половини зібраних матеріалів, які, на щастя, повністю збереглися і вийшли згодом у

повному зібранні його творів, що виходило починаючи з 1961 року під егідою Польської Академії Наук.

У молоді роки Кольберг мандрував із Теофілом Ленартовичем, Юзефом Конопкою та іншими колегами. Коли ж через багато років він вислав Ленартовичу до Флоренції, де той мешкав, «Пісні польського народу» («Pieśni ludu polskiego», Warszawa, 1857 р.), Ленартович, дякуючи за цей подарунок у листі від 25 березня 1857 року, тепло згадував колишні спільні фольклористичні подорожі: *«Не можу тобі описати радості, яку ти мені подарував своєю збіркою народних пісень, дорогий Оскарє; мені здалося, що ми все ще мандруємо разом Високою і Мокрим Лісом – ти за нотами, а я за словам — і ввечері, як тоді, сидючи на соломі в Людвіга Норвіда, впорядковуємо свої записи... Про що тільки тоді нам не мріялося, які тоді чудові надії народжувалися [...]». Тоді, пам'ятаєш, ентузіазм і захоплення народними піснями надто далеко понесли нас і наших друзів; багато хто, а передусім шановні Майоркевич і Дембовський, котрі майже повністю віддали перевагу неосвіченим, самородним народним поетам перед освіченими; [...] ми згідним хором вигукнули, як відьми в Макбеті: потворне є прекрасним, а прекрасне — потворним; та це неправда, бо те, що прекрасне, є прекрасним у народних піснях так само, як у мистецьких творах»¹.*

Навіть з наведених висловлювань випливає, що уявлення про фольклор у добу романтизму виходили далеко за межі його реальної сутності, причому це були як висловлювання ентузіастів, яких було дуже багато, так і нечисленні критичні або зовсім негативні відгуки. Власне кажучи, все назване тут спричинилося до міфологізації фольклору, чи уподібнення до міфу, що є наслідком — якщо скористатися визначенням Ернеста Касірера — «міфічного мислення». У такому мисленні переважає не об'єктивний погляд на предмет, що базується на реальних передумовах, а звертання до уяви, фантазії. Ось тому й стирається грань між дійсністю та вигаданою реальністю, уявленням про неї.

Звернемо увагу ще на один аспект великої романтичної фольклористичної течії. Мова йде про розуміння фольклору — якщо скористатися визначенням Коккьяри², яке стосується передусім західноєв-

---

¹ Kolberg O. Dzieła wszystkie. — Warszawa, 1965. — Т. 64: Korespondencja. — Pz. 1. — S. 61–62.

² Див. Cocchiara G. Op.cit. — S. 203–300, rozdz. Folklor jako narzędzie polityki i wyraz godności narodowej w okresie Romantyzmu.

ропейської фольклористики — як «інструменту політики, політичної зброї», що в тогочасних умовах іноземного панування в Польщі означало пробудження народно-патріотичної свідомості в народних верствах. А робили це, зокрема, численні літератори, що подорожували країною, збираючи пісні або казки, і для багатьох із них саме ця патріотично-політична мета і була основною. Їхні висловлювання з цього приводу зі зрозумілих причин є дуже обережними, а інколи взагалі зашифрованими або прихованими. Проте, наприклад, Гоцинський у приватному листі до Юзефа Богдана Залеського (1838) прямо говорить про загальне «пробудження», яке має наступити в майбутньому: *«Загальне пробудження має бути повним, і народ рухатиметься тим шляхом, що ми йому передрікаємо. Уся інтелектуальна діяльність щоразу ширше прийматиме виразно національний і місцевий характер, з ентузіазмом концентруючись на пошуку і збиранні пам'яток народної літератури»*¹.

Гоцинський довго мандрував Галичиною, збирав пісні й легенди, які використовував у своїй творчості, а водночас вів конспіративну політичну діяльність і переховувався від австрійської поліції. Аналогічно поведив себе й Ришард Бервінський, який у 19 років почав свою подорож по великопольських землях, а пізніше надрукував у виданні «Приятель народу» («Przyjaciel ludu», 1838) розвідку «Листи з національного паломництва» («Listy z narodowej pielgrzymki»). Винесене в назву визначення «національне паломництво» є дуже значущим (зрештою, не тільки для Бервінського). Метою цього паломництва був, як пише автор, не тільки «пошук і збирання легенд, переказів та оповідань регіону Великопольща», але й активна участь у русі, основною ознакою якого в ХІХ ст. є власне таке зацікавлення народом, тобто масами, котрі, будучи виведеними на світову арену, відіграють на ній провідну роль, що зламає застарілий порядок»². Свою повість «Богунка на Гоплі», побудовану на народній легенді, Бервінський завершує у такий спосіб: «I pytam: nikt że nie dosiędzie konia / Nikt że wzgardzonej nie podźwignie zbroi?» (Питаю я, чи хтось осідлає коня / Чи хтось одягне забуті обладунки?). Таким питанням задавалося на той час багато патріотів. Юзеф Богдан Дзеконський у своїх спогадах про мандрівки по мазовецьких селах писав ніби в міфологічному під-

¹ Goszczyński S. Listy. Wyd. i oprac. S. Pigoń. — Kraków, 1937. — S. 30.

² Berwiński R. Listy z narodowej pielgrzymki // Przyjaciel Ludu. — 1838. — S. 82.

несенні: «Один тільки одвічний дух народу, вічно юний, непідвладний холодному аналізу, ширяє в просторі й, можливо, невдовзі про широкі, неосяжні його крила говоритимуть як про зниклих легендарних велетнів. Для того ж, хто сьогодні кинеться в його обійми, минуле воскресає, залізна завіса часу піднімається»¹.

Роман Зморський навіть після галицького повстання не втратив віри в народ як основний чинник і майбутній фундамент нації, про що свідчить, зокрема, строфа з поезії «До дуба»:

Chwila jeszcze a Lud Olbrzym cały
Na dźwięk pieśni ze snu się ocuci
I wolność z chwałą znowu do nas wróci
Na stare gniazdo wróci Orzeł Biały

Хвилина ще — і Велетень–Народ
Від сну прокинеться під звуки пісні,
Свобода й слава знов прийдуть до нас,
Повернеться в гніздо Орел наш білий².

У цей самий час він писав таке: «Ідея, що у Народі вся сила і надія нашого майбутнього, повинна нам підказати, що в ньому треба шукати тієї моральної сили, того подиху національного духу, не маючи якого Річ Посполита згасає, і з появою якого в політичному житті — постане новою, незламною»³.

Подібними прикладами багата перша половина XIX століття. Усі вони свідчать про те, що фольклор у цей період виконував додаткову функцію, тобто слугував ніби завісою для політично–патріотичної діяльності, а отже, був суттєвою політичною зброєю, інструментом політики.

---

¹ Dziekoński J.D. Okiennik. Wspomnienie z wędrówki po kraju // Jaskółka [!]. — 1843. — S. 86.

² Zmorski R. Do dębu // Stadło. — 1849. — S. 43.

³ Zmorski R. Nieco o narodowości. — Там само.

ПАРАДОКСИ САРМАТИЗМУ

Поняття «сарматизм» найчастіше вживається на позначення культурної формації, створеної польською шляхтою впродовж більш ніж двох століть, із кінця XVI до кінця XVIII століття Ця формація включає в себе одночасно сферу суспільного публічного життя, традиції й певною мірою матеріальну культуру (наприклад, одяг, зброю), а також духовну культуру — у широкому розумінні — та національну свідомість¹.

Усе це знайшло своє відображення в літературі, мистецтві, релігійності. Отже, йдеться про досить складне явище, що містить різні елементи, які вважаються «сарматськими». Але сам термін «сарматизм» з'явився значно пізніше, лише в II половині XVIII ст., хоча слово «Сарматія» як назва для визначення нашої країни, окрім головної назви «Польща» й рідше вживаної «Лехія», виникла значно раніше. Ми можемо натрапити на цю назву в нашій літературі, особливо в історіографії, починаючи вже від пізнього Середньовіччя. Приблизно із цього часу почали функціонувати слова «сармат» і «сармати» на позначення поляків, що пов'язано з фантастичною «генеалогією» польського народу (виключно шляхти) від давнього народу сарматів. Така «генеалогічна» теорія зазвичай ще називається «сарматським міфом».

Місце проживання цих давніх сарматів приблизно збігається з попереднім розселенням скіфів, тобто, за Геродотом, між нижнім Дунаєм, Азовським морем і нижнім Доном. Геродот назвав вісім скіфських річок, серед них: Дунай, Дністер, Буг, Дніпро й Дон. Натомість сармати були «другою після Скіфів хвилею іранських кочівників, яка поступово з євразійських степів через Чорне море пересувалася на периферію, а далі на території Римської імперії», починаючи з I століття до н. е. «датується зміна географічної назви Скіфія на Сарматія»².

---

¹ Див.: A. Borowski, *Sarmatyzm w: Słowniku sarmatyzmu. Idee, pojęcia, symbole*. Pod. red. A. Borowskiego, Kraków (Wyd. Lit.) 2001, s. 175–179.

² H. Łowmiański, *Scythia w: Słowniku starożytności słowiańskich*, t. V, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1975, s. 101–119; zob. też w tym tomie tegoż autora: *Sarmaci* (s. 56–61) i *Sarmacja* (s. 62–71).

Хоча різноманітні елементи шляхетської культури були згадані в давніших працях, наприклад, Олександра Брюкнера, його дослідження сарматизму як цілісної культурної формації розвинулися лише після Другої світової війни. Усе почалося із двох важливих у цій сфері праць: мистецтвознавця Тадеуша Маньковського «Генеалогія сарматизму» (1946) і Тадеуша Улевича «Сарматія. Студії із слов'янської проблематики XV і XVI ст.» (1950). Відтоді з'явилося чимало нових праць, а певним підсумком цього типу досліджень став раніше згаданий (див. посилання 1) «Словник сарматизму. Ідеї, поняття, символи» (2001). Зверненню уваги на явище, яке називають сарматизмом, та й назву словника, завдячуємо письменникам Просвітництва. Просвітницька культура, що домінувала в часи Станіслава Августа, сформована під впливом експансивного раціоналізму в науці й освіті, а також французького класицизму в літературі й мистецтві, що панував тоді в Європі, мала космополітичний характер, тому й протиставлялася рідному сарматизмові, який був гостро засуджений інтелектуальною просвітницькою елітою.

* * *

Отже, сарматизм — це поняття, що охоплює різноманітні елементи, аж до протилежних, які інколи взагалі виключають один одного, при цьому вони могли бути як позитивними, так і негативними. Це й становить основний його парадокс. Якщо схилитися до думки, що до найнегативніших «сарматських» рис належать, наприклад, відсутність підпорядкування закону, або часті чвари, що інколи призводили навіть до зради національних та особистих інтересів, то саме таким сарматом (з малої «с», на відміну від «Сармата» в значенні поляк) був, наприклад, Самуель Зборовський. З другого боку, до особливо позитивних «сарматських» рис належить боротьба за батьківщину, мотивована глибоким патріотизмом і неабиякою відвагою — саме таким сарматом був, наприклад, Станіслав Жулкевський, завжди лояльний до батьківщини, короля і права; саме він у молодому віці, перебуваючи поруч із гетьманом Замойським, співпрацював зі згаданим вище Зборовським, а потім супроводжував його на смертну кару, що відбулася на Вавельському пагорбі¹. Пізніше, коли Миколай Зебжидовський зі своїми при-

---

¹ Див. S. Grzybowski, Leonidas w kontuszu — hetman Stanisław Żółkiewski w: *Pisarze staropolscy*. Sylwetki. Pod red. S. Grzeszczuka, t. 2, Warszawa 1997, s. 481 nn.

бічниками підняв повстання (1606–09) проти короля Зигмунта III, Жулкевський не вагаючись виступив проти Зебжидовського, свого швагра. Повстанці були переконані, що боронять справедливі стани привілеї й золоту вольність, як співали про це в анонімній «сарматській» пісні зі вступом:

Kto nam chce skarby wydrzeć?
Wydrzeć?! — Nie wydrze!¹

Саме в цей час Петро Скарга в промові «До солдат – про допомогу» («*Do żołnierzów w samej potrzebie*», 1606) закликав до солідарного захисту батьківщини.

Апогей сарматизму в нашій культурі припадає, як зазначалося, на XVII століття. Цей період збігається з розвитком бароко, яке в польській літературі, як відомо, було також дуже різноманітним. Якщо за маркери прийняти ідейні та лексико–семантичні особливості, можемо говорити, що «бароковість» у поезії Анджея Морштина (зазвичай, на позначення такого явища вживають поняття «придворне бароко», що має космополітичний характер) цілком відрізняється від «бароковості», наприклад, у творчості Вацлава Потоцького, зокрема, заснованій на «своєму» ідеологічному підґрунті та на звичаєвості, відтак її окреслюють як «сарматське бароко», а саме в цьому стилі сформувався літературний тип національного героя. Як правило, ним був сармат–лицар.

Сармат–лицар

Численні війни, які в XVII ст. Річ Посполита вела з Москвою, козаками, шведами, а особливо з турками й татарами, а також внутрішні загрози (повстання Зебжидовського й Любомирського) — усе це знайшло своє відображення в літературі й вплинуло на формування в ній взірця позитивного героя: сармата–лицаря. Його характерні риси — патріотизм, прив'язаність до рідних традицій, католицької релігії й республіканської свободи (доступної, звичайно, тільки шляхті), готовність пожертвувати своє життя ради держави, а також сильна відвага й лицарська честь.

---

¹ Pieśń rokoszan Zebrzydowskiego z 1606 roku. Wyd. W. Walecki 1996.

Уже в кінці XVI ст. Микола Семп–Шажинський (1550–81), у творчості котрого яскраво відображено вплив бароко, подає такий тип героя у творі «Пісні про Фридерика, якого під Сокалем убили татари року христового 1519» («*Piesni o Fridruszu, ktory pod Sokalem zabiti od Tatarów Roku Pańskiego 1519*»), а також «Пісні про Струса, якого біля Роставиці вбили татари року христового 1571» («*Pieśni o Strusie, ktory zabiti na Rastawicy od Tatarów Roku Pańskiego 1571*»).

Про Фридерика (Фридерика Гербурта), як про героїчного захисника батьківщини, писав також Станіслав Жулкевський у своєму творі «Робудка do spotu» (1618). Сам Жулкевський, не зважаючи на допомогу товаришів, не скористався можливістю і лишився на полі бою з турками до кінця, загинув під Цецорю, він видався ідеальним християнським лицарем, і саме таким він відображений в літературі («Дума про Жулкевського» (1768) Немцевича, згодом включена до «Історичних пісень»¹, а також «Дума про Гетьмана» Жеромського та ін.). Він є теж автором відомої й цінної пам'ятки «Початок і прогрес Московської війни» створеної після походу 1609–1611 рр. («*Początek i progres wojny moskiewskiej*», видана лише в 1833р.), у творі йдеться про характерні ідейні риси в «сарматсько–лицарському дусі»².

* * *

Одна з головних ідей сарматизму полягала в трактуванні Польщі як «оплоту християнства»³, що мала історичну місію давати потужний опір туркам та ісламу. Така думка часто трапляється в тогочасній літературі (Юрковський, Сарбевський, Коховський, Потоцький та ін.), а також в історіографії. Наприклад, відомий у ті часи в Європі М. К. Сарбевський, якого ще називали «християнським Горацієм», а інколи «сарматським Горацієм» (І. Хшановський), в оді «До європейських князів» протиставляє розманіженій та призвичаєній до комфортного життя Європі — Польщу, яка захищає християнство. Згідно з переконаннями автора, саме таку місію виконувала Польща з давніх

---

¹ Немцевича, який високо цінував національні традиції, можна визнати представником «просвітницького сарматизму». Див. напр. М. Klimowicz, *Sarmatyzm oświecony*, «Prace Literackie» 1970, t. 11–12.

² Див. S. Grzybowski, *op. cit.*

³ Див. J. Tazbir, *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987.

часів, і останній раз підтвердженням цьому стали цецорська (1620) та хотинська (1621) битви, останній поет присвятив окрему оду «Про видатну перемогу поляків над Османом, турецьким імператором». Багаторазові повторення протягом трьох століть військових сутичок Речі Посполитої з турками і татарами спричинилися, звісно, її географічним положенням та історичною необхідністю¹. Були численні війни і перемир'я. Тим часом польська шляхта саме в турків переймала східну моду в одязі й озброєнні, запозичувала навіть деякі слова з турецької мови, що є найбільшим парадоксом².

Ідея укріплення християнської Європи фактично призвела до оборонної боротьби з нападами на Польщу. Але в XVII ст. під час яскравого розквіту «сарматського» індивідуалізму стався досить особливий випадок. Томаш Вольський (нар. 1700) висунув шалену ідею: організувати «хрестовий» похід проти «невірних», але не турків, а більш віддалених. У 1726–1731 рр. він подорожував по різних країнах, особливо його захоплювала Свята Земля, саме цю землю він частково описав у праці «Знамените паломництво в Єрусалим, викладене детальніше, через три найвідоміші частини світу, а саме через Європу, Азію й Африку...» («*Illustris peregrinatio Jerosolimitana latius protracta per tres insigniores mundi*», Львів, 1736). За чималу суму Томаш Вольський орендував озброєний фрегат з екіпажем і, «піднявши іспанський прапор, поплив атакувати Алжирців, що мало не призвело до війни Алжиру з Іспанією», як пише його знайомий Адам Мощенський у «Пам'ятці польської історії в останні роки панування Августа III і в перші Станіслава Понятовського» («*Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*», 1858). Кінець–кінцем, фрегат було конфісковано, а Вольському вдалось утекти³.

Лицарським «сарматським» духом перейняті листи Шимона Старовольського. У 1618 році він видав «Спонуку або пораду щодо перемоги над перекопськими татарами» («*Pobudkę albo Radę na zniesienie*

---

¹ Див. J. Pajewski. *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, wyd. 4, Warszawa 1983.

² Багато інформації на тему впливу османського сходу на польську культуру є в книзі J. Reychmana. *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Warszawa 1964. — Стосовно сарматизму в мистецтві див. кн. Tadeusza Chrzanowskiego *Wędrowki po Sarmacji Europejskiej. Eseje o sztuce i kulturze staropolskiej*, Kraków 1988.

³ J. S. Bystron. *Polacy w Ziemi Swieiej, Syrii i Egipcie 1147–1914*, Krakow 1930, s. 49–63.

Tatarów perekopskich») а через три роки на власні очі побачив турецько-татарські сили під Хотиним, що переконало його у величезній загрозі. Дещо згодом, у 1629 році, для утвердження лицарського етосу він видав латиномовну працю «Польський лицар» («Eques Polonus»), яка стала ніби прологом його майбутнього твору «Сарматські воїни» («Sarmatiae bellatores»)¹, що містив 130 біографій «лицарів», які увійшли в історію Польщі, а саме — від Мешка I до Стефана Хмелецького (помер у 1630 р.), київського воєводи, прославленого в багатьох битвах на східних кордонах Речі Посполитої.

Відмінною рисою є те, що кожна біографія закінчується епітафією, яка містить квінтесенцію заслуг певного героя, вартих збереження в пам'яті наступних поколінь. Він також окремо видав «Пам'ятники сарматам» («Monumenta Sarmatorum») збірку епітафій, присвячених славним полякам (сарматам), наприклад, Стефанові Чарнецькому. Проте цей літературний жанр, епітафія (друга назва — нагробки)², був поширений у період бароко, інколи навіть мав жартівливу форму, його використовувала більшість тогочасних письменників. Тому цей жанр можна вважати типово «сарматським», хоча існував він, як відомо, і до цього (походить з античності), і пізніше. Епітафія завжди передбачала мету збереження пам'яті про мертвих, а в ті часи — переважно про загиблих на полі бою, що мало слугувати взірцем для наступних поколінь. Такі взірці окремих лицарів, а також лицарства загалом, фіксувала віршована епіка, що домінувала в літературі XVII ст., вона мала воєнну тематику, яка представляла тогочасні історичні події Польщі. Тому під «сарматським пером» Самуеля Твардовського повстала поема «Владислав IV, король польський і шведський» («Władystaw IV, król polski i szwedzki», 1649), що починається зі слів:

Króla powiem wielkiego w wojnie i pokoju.
Pióra do sarmackiego pociągnąwszy stroju.

Автор розповідає про виховання принца, про війну з Москвою в часи «димитріади», про вибори та коронацію Владислава після смерті Зигмунта III, а також про три війни в перші роки правління — з

---

¹ Sz. Starowolski, *Wojownicy sarmaccy*. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył J. Starnawski, Warszawa 1978.

² Див.: J. Niedźwiedz. *Epitafium w Słowniku sarmatyzmu*, op. cit.

Москвою, Туреччиною та Швецією та про інші біографічні деталі короля.

Твардовський сам брав участь у війнах із Туреччиною, а, може, теж із козаками, і взагалі тогочасні війни були основною темою його поеми, що вважається хронікою у віршованій формі (приблизно 17 тис. рядків), і мала назву «Громадянська війна з козаками й татарами, з Московією, потім зі шведами та угорцями...» (видана після смерті автора в 1682 р.). Письменник описує тут у хронологічному порядку події від корсунської поразки (16.05.1648), якої польські війська зазнали у війні з козаками Хмельницького, до Оливського миру (3.05.1660), укладеного зі Швецією, особливо акцентуючи на героїчних учинках поляків, наприклад, гетьманів Жулкевського і Ходкевича, що помер, як відомо, в 1621 році в таборі під Хотиним перед самим закінченням вдалої чотиритижневої битви із численною турецькою армією.

Ті ж самі військові змагання описано в поемі Вацлава Потоцького (1625–96) «Хотинська військова операція» («Transakcja wojny chocimskiej...», видано лише в 1850 р.), більш відомої як «Хотинська війна» («Wojna chocimska»), в якій поет прагнув (про повідомляє у перших словах) передати «криваву історію сарматського Марса для нащадків». Історичні факти в цьому творі подані досить точно, через те, що в основу покладено зміст щоденника учасника війни, Якуба Собеського (батька короля). Характерною є мова твору; окрім відступів, написаних «високим» поетичним стилем, переважає розмовна мова, саме «сарматська», особливо в тих частинах тексту, де йдеться про ворогів, наприклад, у 4 частині:

Skoro Osman obaczył nasze szzańce z góry,
Jako lew krwi pragnący wyciąga pazury,
Jeży grzywę, po bokach maca się ogonem.
Jezeli żubra w polu obaczy przestronem.

Загалом літературний доробок Потоцького має особливі «сарматські» риси, як в ідейному плані, так і в лексико-стилістичному. Ігнацій Хжановський написав про нього в «Історії літератури незалежної Польщі» («Historia literatury niepodległej Polski»), що це «неперевершений тип поляка-шляхтича з минулих часів, особливе втілення сарматизму [...], але в хорошому, позитивному розумін-

ні». Він як щирий патріот протягом двох років воював зі шведами. Обоожнював національні традиції та старопольські звичаї, дотримуючись раціональних поглядів на *liberum veto*, якого був противником, і на золоту вольність, він був прибічником сильної королівської влади і спадковості престолу.

Так само, як Твардовський і Потоцький, у тогочасних війнах також брав участь Веспазіан Коховський (1633–1700), але значно довше, майже десять років він боровся з Москвою, козаками, шведами і, нарешті, після тривалої перерви, був учасником віденської битви, після якої прославляв перемогу Яна III Собеського в поемі «Божа справа, або Пісні визволеного Відня» («Dzieło Boskie, albo Pieśni Wiednia wybawionego», 1684). Твір має форму віршованого щоденника (в октавах) про воєнні походи й саму війну, тому посідає досить важливе місце серед цінних історичних джерел. До цієї теми також повернувся Коховський у своєму найвідомішому творі, у релігійній епічній поемі «Польські псалми» («Psalmodia polska», 1695), де в контексті перемоги над турецькими силами висловлює месіанські рефлексії про Польщу як Давида народів, який переміг велетня Голіафа, а власне, це Бог переміг: «Рука Твоя, Боже, не людська, язичників стерла» (Псалом 26). Таку ж думку мав і король Ян III Собеський, ідеал лицаря–сармата. Отже, можна говорити про те, що той «лицарський» і героїчний сарматизм, наділений рисами жертвності заради батьківщини, переповнений духом шляхетського патріотизму, був на той час взірцем для наслідування. Утім, поруч із такими взірцями точилося звичайне життя на значно нижчих рівнях.

Сарматизм звичайний і деградований

Прикладом пересічного сармата, якого можна було зустріти в Польщі XVII ст., а також у саські часи, всюди — з чеснотами й вадами типово сарматськими, був Ян Хризостом Пасек; «пересічний» у житті й мисленні, що й продемонстровано у відомих «Щоденниках» («Pamiętnikach»), які оповідають про 1656–88 роки (написані, відповідно, пізніше й видані лише в 1836 р.). Проте його як автора «Щоденників» високо цінували письменники–романтики, напр. Міцкевич¹, і наступні (напр., Сенкевич), відтак Пасек зайняв важливе місце в літературі, на

---

¹ Див. оцінку «Щоденників Пасека» в статті «Слов'янські літератури в паризьких лекціях Міцкевича».

що вирішальний вплив мала його манера оповіді, розмовний стиль у жанрі бесіди, присутність простоти й веселого настрою, перебільшення, а також численних латинських макаронізмів, що були поширені в розмовній мові шляхти. Саме в такому стилі автор розповів про себе, про військове життя в таборі, війну зі Шведами, з Ракочі й Москвою, а також про події, свідком яких він був сам, наприклад, повстання Любомирського, чи вибори Міхала Корибута Вишневецького та ін. Ось, для прикладу, цитата з твору, що ілюструє мову й стиль автора, у ній ідеться про битву з Москвою 1660 р. під Полонкою:

«Тоді вороги розпочали бити з гармат з протилежного боку, поціляючи наших. Одного товариша, що стояв поруч зі мною на коні, куля так поцілила коня в голову, що аж хвостом вилетіла; товариш шугонув над кульбакою угору на три лікті, та йому нічого не сталося...».

Згадані війни і внутрішні замішання, що терзали Річ Посполиту, вплинули на формування почуття загрози в ментальності поляків, і це знайшло своє відображення в літературі. Вацлав Потоцький, що сам воював на війні з Туреччиною і втратив двох синів, багаторазово наголошував на потребі мобілізації національних сил, зокрема в поетичній збірці «Моралі» («Moralia»):

Gore wojną ojczyzna. Hej, kto w Boga wierzy,
Do wody! Senat w radę, księża do pacierzy,
Ziemiańskie do pieniędzy, żołnierze do koni!
Kto się do czego rodził, niech ojczyzny broni!

Почуття загрози лише поглибило песимістичний настрій, що був характерним для основної в ті часи сарматської культури, і він абсолютно відрізнявся від попереднього ренесансного почуття радості. Можна згадати чимало творів, у яких простежується крайній песимізм. Наприклад, Ієронім Морштин у поетичному циклі «Світова розкіш» («Światowa Rozkosz», 1606 р.), пише про могутність алегоричної Розкоші в людському житті, а закінчує твір парадоксальний віршем, назвою якого є цитата з Біблії: «Vanitas vanitatum et omnia vanitas» («Марнота марнот — геть усе марнота», Святе Письмо, Старий Заповіт, Проповідник 1:2 та 12:8). Подальший зміст цієї відомої поеми базується на алегоричному зображенні Часу, Надії, Цноти і Золота, а закінчує її чотиривірш під назвою «Mors ultima linea rerum» («Смерть — межа

усіх страждань», Горацій, «Послання», I, 16, 79) — про смерть як кінець людського буття:

Bryła ziemi mój zamek, a pokój tarcica,
Na łokieć w ziemię mój sklep, to moja piwnica,
Poduszka twardy kamień, ubiór gnoju szmata,
Robak sługa — to wszystka korzyść tego świata¹.

Думка про смерть і мотиви поминання з'являються в численних творах В. Потоцького, С. Г. Любомирського (релігійні медитації про минущість усього в цьому світі), З. Морштина та ін. відомих письменників, а також менш знаменитих, таких як Ян Домінік Морольський, який у вірші «Omnis caro faenum» («Будь-яке тіло — трава», «Книга Ісая» 40, 6–8) говорить:

Trawą żyjemy, trawą ludzkie ciało,
W gnój się obróci, by nadłużej trwało².

Подібний крайній песимізм як плід роздумів про суєтність цього світу і людини породжував пересуди, що виявилось, скажімо, у творі Коховського «Літопис від смерті Владислава IV, I–III переломні періоди в людському житті», («Annalium ab obitu Vladislai IV Climacter I–III», 1693–1698) у вигляді віри у так звані «клімактери» — періоди по сім років в історії народу, через які обов'язково має відбуватися якась особлива подія. Тому не випадково в такій атмосфері зародилася ідея месіанізму — в «Псалмах» В. Коховського, про що згадувалося, а також у менш відомому, раніше написаному творі Старовольського «Плач стражденної матері Корони Польської» («Lament utrapionej matki Korony Polskiej», 1655 р.). Ця ідея згодом відродилася у творчості Яна Павла Воронича і потім знайшла яскраве відображення у творчості романтиків. Із почуттям загрози й страху перед смертю, що є кінцем будь-якого життя, пов'язаний також образ світу, який втратив власний шлях і позитивну суть, тому за власним бажанням приречений на

---

¹ H. Morsztyn. Światowa rozkosz z ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych panien. Oprac. A. Karppiński. Biblioteka Pisarzy Staropolskich IBL, Warszawa 1995, s. 17.

² J.D.Morolski. Omnis caro faenum w: Poeci polskiego baroku. Opracowały J.Sokołowska, K.Żukowska, Warszawa, RIW, 1965, t.1, s.329.

смерть. На окреслення такого стану Потоцький в «Моралях» використав метафору «п'яний світ»:

Śpi świat pijany winem, zamrużywszy oczy.
Nalewa babilońska swacha, czart go toczy¹.

До парадоксів «сарматської» культури теж варто зарахувати той факт, що паралельно з песимістичним напрямом розвивався протиставний, про що свідчать тогочасні жартівливі фразки й вірші на честь певної події, а також такі явища, як непристойний гумор (зокрема, в «Щоденниках» Пасека), чи веселі жарти або анекдоти як виразники товариського життя, записані інколи в сімейних рукописних книгах, так званих «сильвах» (*silva regum*). Із цих малих жартівливих жанрів сформувалося дивне «гумористичне товариство», котре мало назву «Річ Посполита Бабінська», у Бабіні Пшонків, на люблінській землі, приблизно з II половини XVI століття до 1677 р. (коли закінчуються записи в реєстрі цього товариства)². Змінюється також ставлення шляхти до життєвої «марноти», наприклад, до шляхетських клейнодів, тобто до герба, культу давності роду й шляхетських традицій, що знаходило відображення в тогочасних гербовниках (В. Потоцького 1696 р., а особливо К. Несецького «Корона польська», 1728–1743), зрештою, надзвичайно корисних для національної історії, попри наявність там фантастичних родоводів³, які виводилися, скажімо, з давнього Риму. Шукали також, з маніакальною упертістю, якнайдавніших початків існування польської держави, і в XVII ст. рекорд у цих пошуках побив Войцех Дембленцький. Йому мало було походження від давніх сарматів, тому у своїй дивній праці «Родовід єдиновладної держави світу» («Wywód jedynowłasnego państwa świata», 1633), тому без вагання твердив, що «найдавніше в Європі є Польське Королівство, воно ж скіфське, лише воно єдине на світі має істинних спадкоємців Адама, Сета і

¹ *Poeci polskiego baroki*, op. cit., t.II, s. 99.

² Див. К. Bartoszewicz, *Rzeczpospolita Babińska w tegoż: Szkice i portrety literackie*, t. I, Kraków 1930, s. 37–126.

³ Каспер Несецький у післямові до свого гербівника .... «Корона Польська». — *Львів*, 1743, т. IV, с. 818) обережно скаржився на шляхетські роди, які надавали йому матеріали, які «основу роду свого чванливо виводили від імператорів, королів і найвищих колись монархів, а навіть від богів». (*że „osnowę rodu swego chełpliwie od cesarzow, królów i najwyzszych niegdyś monarchów, ba, i pletliwych bożków snują”*).

Яфета», а слов'янська мова є на світі первісною¹, а тому має біблійний родовід!

Літературним відповідником праці Демболенцького можна вважати латинську поему Яна Скорського «Лех, героїчна поема» («*Lechus, carmen heroicum...*», 1745), видану в 1751 році в польському перекладі Бенедикта Котфіцького; варто подати початок довгої назви: «Лях польський, або вільного і золотого народу польського походження, давнина, доля...» («*Lech polski albo Wolnego i złotego narodu polskiego początki, starożytność, fortuna...*»). Походження польського народу від сарматів Скорський уважав мало почесним, тому проголошував:

Niech cała ziemia będzie stąd informowana,
Że nie z prostej krwi świata jest Polska wydana
I że nie z Sarmatów, jak inni więc mniemają,
Polacy genetlijak swój wyprowadzają²

Тож цей «genetlijak» (родовід) є міфологічним, бо дружина Леха, виразно стилізована під Аргонавтів, після численних пригод на морі й суходолі прибуває з Колхіди, щоб створити польську державу:

[...] Lech wspaniały, dawnych Kołchów plemię,
Złotą wolność szczęśliwie w naszą przeniósł ziemię³.

«Золота вольність», як і давній світ, були основою шляхетської гордості, яка призводила інколи до буйного індивідуалізму й відсутності субординації (напр., до заколотів), або ж до сутяжництва, чвар, чи до зловживання «*liberum veto*». Нічого дивного, що більш розсудливі тогочасні письменники засуджували «золоту вольність», наприклад Потоцький у вірші «Вето або не дозволяю!» («*Veto albo Nie pozwalam!*») у збірці «Сад, але не доглянутий» («*Ogród, ale nieplewiony*») пише:

---

¹ Wojciech z Konojad Dembołęcki, *Wywód jedynowłasnego państwa świata*, Warszawa 1633, s. 11.

² J.Skorski. *Lechus, carmen heroicum, regni aurei et liberi primordia et vetustatem fortunamque variam decantans*, Lwów 1745. — **Przekład: Lech polski albo wolnego i złotego narodu polskiego początki, starożytność, fortuna i różne sukcesów odmiany na wiersz ojczysty przełożone...** (Lwów, 1751) przez B. Kotfickiego, który „przemilczał” nazwisko autora, co mu wytknął J.A.Zański.

³ *Lech polski...*, op. cit., s. 3.

[...] biada to, gdy zły nie pozwala
Na dobre i tym słówkiem ojczyznę rozwala!¹

Також і Коховський, соціально–політичні погляди якого не були позбавлені парадоксів (оскільки він не сприймав іновірців, уважав «золоту вольність» і *liberum veto* слухними становими привілеями, аби тільки ними не надуживали у власних цілях), у віші «Прокльон синів коронних, що зривають сейми» («Przeklęstwo na synów koronnych sejmów zrywających») із величезним обуренням писав:

Bodaj źle zginął, bodaj zabit marnie,
Kto dla prywaty swej sejmy rozrywa!²

* * *

Ці вади, що представляють сарматизм з негативної сторони, піддавалися тотальному осуду в просвітницькій публіцистиці (вперше слово «сарматизм» з'явилося в «Моніторі» в 1765 р.), а також у літературі. Зокрема, такі погляди висловлювали провідні письменники часів Станіслава — Ф. Богомолець, А. Нарушевич, І. Красицький. Їх можна помітити в сатиричних комедіях Ф. Богомольця, Й. У. Немцевича («Повернення посла»), а особливо в комедії Ф. Заблоцького «Сарматизм» (1785), у якій автор яскраво висміяв сарматські типи, після чого слово «сарматизм» набуло розголосу в негативній конотації. Взагалі просвітницькі письменники успішно піддали сарматизм критиці й водночас неслухно обмежили обсяг значення цього поняття лише до негативних рис. Тому нічого дивного, що після просвітницьких нападок Лінде у своєму «Словнику» окреслив сарматизм як «неотесаність звичаїв та грубіянство, зухвальство».

Відродження сарматизму в літературі

Після втрати незалежності, а особливо в добу романтизму, коли розуміння сарматизму як явища «негативного», суспільно шкідливого, проти якого виступали «станіславські» письменники, цілком відійшло

¹ Poeci polskiego baroku, op. cit., t.II, s.33.

² Wespazjan z Kochowa Kochowski, liryka polska i fraszki. Pieśni Wiednia wybawionego. Psalmodya polska. W wyborze. Warszawa (wyd. E. Wende i Sika), b.r., s.26.

в минуле, відбувся, згідно з Кляйнером, «ренесанс сарматизму». Це можна побачити в романах Генрика Жевуського. «Справжній триумф мали, — пише Кляйнер, — видані в 1839 році «Щоденники Северина Соплиці», що зайняли достойне місце поруч із нещодавно виданими «Щоденниками» Пасека [...] Тогочасна публіка [...] вбачала в них лише апофеоз сарматської епохи, недоліки якої засуджували Конарський і Нарушевич, Красицький і Заблоцький, Сташці і Немцевич, і це давнє життя видавалося їй якимось Ельдорадо»¹. Яскраві постаті сарматів з'явилися в численних літературних творах у таких письменників, як: Фредро («Помста»), Міцкевич («Пан Тадеуш»), Словацький («Золотий череп», «Беньовський», «Мазепа») та ін. «У поета відродженого сарматизму перетворився також співець «Пісні Януша», — пише Кляйнер про Вінцента Поля².

Тоді неабиякого успіху набув «сарматський» літературний жанр: шляхетське оповідання в прозовій та віршованій формі, характерною рисою якого (особливо в прозі) є мова, наближена до розмовної, і оповідач, стилізований під пересічного шляхетського оповідача, особливо в «Щоденниках Соплиці», хоча мали успіх теж інші твори, наприклад, Ігнація Ходзька, Зигмунта Качковського або віршовані оповідання Владислава Сирокомлі, згаданого вже Вінцента Поля та інших поетів. Улюбленою темою романтиків (Жевуського, Міцкевича, Словацького, Качковського та ін.) була барська конфедерація³, визнана загальним патріотичним збройним поривом шляхти до захисту загроженої незалежності Речі Посполитої. Високо теж було оцінено (наприклад, Міцкевич в «Паризьких лекціях») барську літературу (особливо пісні), загалом анонімну й наскрізь «сарматську», але в позитивному значенні цього слова. Отже, можна говорити про сарматський романтизм⁴.

---

¹ J. Kleiner. Zarys dziejów literatury polskiej (cz. III: 1918–1966 napisał W. Maciąg), Wrocław — Warszawa–Kraków — Gdańsk: Ossolineum, 1974, s. 338–339.

² Там само, с. 341.

³ Див.: Przemiany tradycji barskiej. Studia. Pod red. Z. Stefanowskiej, Warszawa, 1972.

⁴ Основна монографія на цю тему: A. Waśko. Romantyczny sarmatyzm. Tradycja szlachecka w literaturze polskiej lat 1831–1863, Kraków 1995. Див. також: T. Bujnicki. Sienkiewiczza powieści z dawnych lat. Studia, Kraków 1996.

ІВАН МАЗЕПА: ВІД ІСТОРІЇ ДО ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА

Слава Мазепи сягнула далеко за межі його української батьківщини і зайняла своє місце в європейській літературі та мистецтві, але приводом для цього стали не військові чи політичні звершення (у чому його, безперечно, перевершив гетьман Богдан Хмельницький), а події приватного життя, скоріше другорядні, натомість, оповиті легендами. Легендарний аспект цієї постаті має тісний зв'язок із правдивою біографією, без ознайомлення з якою деякі події були б зовсім незрозумілими.

Саме тому варто почати з опису основних життєвих подій Мазепи, адже з цього приводу думки надзвичайно різняться — від дуже схвальних до вкрай негативних. Немало написано різними мовами про гетьмана Івана Мазепу, доля якого пов'язана з історією України, Польщі, Росії, певною мірою також Швеції і Туреччини. Попри це у наявних розвідках біографічного змісту на сьогоднішній день є багато прогалин, особливо з періоду, що передував Гетьманщині. Невідома, наприклад, хоча б приблизна дата народження І.Мазепи. Подаються різні роки, та ще й різниця між ними величезна — близько чверті століття! У біографії, написаній Веславом Маєвським на сторінках «Польського біографічного словника», читаємо, зокрема, таке: *«Відомості про дату народження є дуже розбіжними: 1624–9, 1632, близько 1638–9, 1644–45; історики висловлюються переважно на користь 1629–1644. Найвірогіднішою є версія Пилипа Орлика, близького соратника Мазепи — бл. 1639 р.»*.

Щоправда, трапляються й такі автори, що «знають» навіть день народження, але, звісно, без жодного посилання на джерела. Наприклад, із досить великої статті, підписаної криптонімом А. Б. і надрукованої у «Бібліотеці Оссолінських» (1864 р.), яку редагував Беліковський, можна дізнатися, що *«Мазепа Іван, гетьман задніпровських козаків, народився 20 березня 1632 р. у м. Біла Церква»*¹. Автор додає також в окре-

---

¹ А. В[ielkowski], *Jan Mazepa i jego listy*, „Biblioteka Ossolińskich” 1864, t. IV, s. 151.

мому додатку, що ці «відомості [...] один із наших шанованих земляків надіслав із далеких країв»¹, але не наводить прізвище цього «земляка», що послаблює достовірність інформації. Як впливає з даних «Нового Корбута» (т. X, с. 5) це, вочевидь, Тимко Падура.

Немає впевненості також стосовно місця народження І.Мазепи. У наведеній вище цитаті назване місто Біла Церква, однак більшість дослідників схиляються на користь села Мазепинці неподалік Білої Церкви, яке його батько отримав «у заставу» від князя Олександра Заславського і яке раніше нібито називалося Селище.

Він походив з Мазеп–Колодинських, але друге прізвище не використовував. Був сином Степана Мазепи (р.см. 1665), гербу Курч, отамана білоцерківського, якого король Ян Казимир у 1662 р. назначив чернігівським підчашим, а також Марини Могилевської (р. см. бл. 1707–1708), яка під кінець життя, приблизно через десять років після смерті чоловіка, пішла в монастир і згодом, у 1686 році, стала ігуменею Вознесенського Печерського монастиря у Києві.

Майже нічого не відомо про шкільні роки Мазепи. Не підлягає сумніву, що він отримав досить солідну освіту. Зокрема, він добре знав мови: окрім української і польської, також російську, латинську і німецьку. Ймовірно, що навчався в Київській Академії і (або) в єзуїтському колегіумі в Полоцьку, натомість точно невідомо, чи пізніше він також навчався у Варшавському єзуїтському колегіумі. У кожному разі, коли він з'явився при дворі Яна Казимира 1658–го чи 1659–го року, то був освіченим юнаком і став королівським пажем. Очевидно, що він проявляв непересічні здібності, чим заслужив довіру короля, оскільки той давав йому дипломатичні доручення до козацьких гетьманів. Після ще свіжих і дуже кривавих воєн Хмельницького (р. см. 1657) з Річчю Посполитою мир в Україні був дуже нестабільним, як через внутрішні, так і через зовнішні суперечки, особливо з кримськими татарами. У зв'язку з цим побудова вигідних стосунків з козаками була для Польщі справою великої ваги і Мазепа виконував роль посередника між королем і козаками.

У 1659 р. Ян Казимир послав його до гетьмана Івана Виговського, тобто відразу після укладення (1658) Гадяцької угоди між Виговським і комісарами Речі Посполитої, за якою Україна входила під протек-

---

¹ Там само, s. 151.

цію Польщі. У наступному році він був послом до гетьмана Юрія Хмельницького (сина Богдана), а через три роки пізніше — до Павла Тетері, гетьмана Правобережної України, що залежала від Польщі (гетьманом Лівобережної України, т.зв. Гетьманщини, що залежала від Москви, був тоді Іван Брюховецький). Однак, коли 1666 року черговий (після Тетері) гетьман Правобережжя Петро Дорошенко (спочатку лояльний до короля), прагнучи незалежності України від Польщі і Росії, уклав угоду з Туреччиною і татарами (на правах Андрусівської угоди він формально підкорився туркам), то роль Мазепи як посередника вже не мала значення. Дослідники не мають згоди щодо часу, коли Мазепа залишив польський двір. Можливо, це сталося в рік зречення від престолу Яна Казимира (1668), а можливо, раніше або ж навіть у 1663 р., як припускає Пасек у своїх «Щоденниках». Відтак хронологію біографії Мазепи встановити дуже складно.

У кожному випадку, на початку 1669 р. він опинився на Волині, де, ймовірно, у нього був роман із дружиною такого собі Станіслава Фалібовського, який помстився Мазепі підступним й особливим способом. Ця історія — важко сказати, наскільки правдива, і нібито мало-важлива в біографії Мазепи — принесла йому найбільше слави, тому що стала причиною появи творів у європейському мистецтві й літературі.

Під кінець 1669 р. Мазепа уже був при гетьманові Дорошенку і виконував різні функції. Він їздив послом у Крим і до Туреччини, у червні 1674 р. потрапив у неволю до кошового отамана Івана Сірка. Цей випадок закінчився для Мазепи щасливо і навіть призвів до розвитку подальшої кар'єри. Оскільки Мазепа легко звів Івана Сірка з гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем, у якого згодом, 1682 року, він став генеральним осавулом. За наказом Самойловича їздив з дипломатичними дорученнями до Москви, де, у свою чергу, зумів прихилити до себе бояр, у тому числі найвпливовішого на той час князя Василя Голіцина, фаворита регентки Софії, яка правила під час малолітства своїх братів — Петра та Івана.

Із незвичайною спритністю Мазепа умів скористатися ситуаціями, що були б для інших критичними, відтак піднімався щораз вище і врешті досяг гетьманської булави. Коли 1687 року Голіцин вирушив проти кримських татар з величезною двохсоттисячною армією, у якій також було 60 тисяч козаків під керівництвом Самойловича, але

зазнав поразки, то, Самойловича звинувачували у зраді на користь Криму. Московська правителька Софія не поклала відповідальності на Голіцина, а Самойловича зі старшим сином заслала в Сибір.

Мазепа відіграв у цих подіях не останню роль: хоч він і був зобов'язаний гетьманові, але став на чолі антигетьманської змови. Коли Голіцин призначив гетьманську булаву генеральному обозному козаків, такому собі Бурковському, вимагаючи від нього 10 тисяч рублів, яких так і не отримав, Мазепа тим часом позичив таку ж суму у цього самого багача і подарував її Голіцину. Тож Голіцин за допомогою російських багнетів так провів вибори, що 4 серпня 1687 р. Мазепа став гетьманом. Новий гетьман уклав угоду з Москвою (т.зв. «Коломацькі статті»), що призвела до подальшого обмеження автономії Лівобережної України, а ворожу до себе козацьку старшину зняв із посад і під вартою вислав до Москви.

Після нового, не дуже успішного походу на Крим, Голіцин послав Мазепу до Москви з донесенням про свої удавані успіхи. Саме тоді влада перейшла до Петра з Іваном, молодших братів регентки Софії, яку закрили в монастирі. Відтак Голіцина було усунуто від влади. Спритність Мазепа знову взяла гору — він зумів сподобатися Петру I, який невдовзі почав правити самостійно. Став навіть радником царя в багатьох важливих політично-військових справах і був вірним виконавцем його доручень. Коли 22 січня 1700 р. він, за викликом Петра I, знову прибув до Москви, його було прийнято з найбільшими почестями. Мазепа гостював у царя понад місяць і другим отримав нововведений орден св. Андрія (першим був граф Федор Головін), що становило неабияку відзнаку. Варто згадати, що цар також кавалер цього ордену, але у дальшій послідовності: на шостому місці. Після такого довгого гостювання у царя почесна гвардія, виділена Петром I, супроводжувала гетьмана разом з його свитою аж до кордонів України.

Будучи у найкращих стосунках із Петром I, Мазепа міг досить самостійно вести внутрішні справи в Задніпрянській Україні. Прихильників він щедро наділяв маєтками, не бажаних для себе осіб усував, пишно облаштував власну резиденцію у своїй столиці Батурині, де зберігав величезні скарби. Із численних збройних конфліктів, на які тоді була багата українська земля, він виходив вдало і без великих втрат. Неспокій на Правобережній Україні, що залежала від Речі Посполитої, сіяв фастівський полковник Семен Палій, який володів значною

козацькою армією. Мазепа таємно сприяв цим заворушенням і ще в 1688–91 роках підтримував, хоча й безрезультатно, офіційні листи, які Палій слав цареві, про початок збройних дій з метою приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Однак, коли влітку 1702 р. Палій підняв бунт і взяв, зокрема, Білу Церкву, Мазепа почав побоюватися, що досить сильний і дуже популярний серед козаків фастівський полковник може стати загрозою для його гетьманської влади. Тому він вирішив знищити імовірного супротивника, чого, зрештою, вимагали й поляки. Після припинення бунту в березні 1703 р. Мазепа хотів отримати з Москви дозвіл на арешт Палія і, отримавши його в середині 1704 р., перейшов кордон Речі Посполитої і, ставши під Паволоччю, підступно заманив до свого табору непокірного полковника, почастував його міцним вином і заарештував. Невдовзі Палій опинився в Сибіру. Не виключено, що Мазепа хотів позбутися Палія, аби той не став на заваді його планам щодо союзу з Польщею, які не міг поки що розкрити.

Нагадаємо, що у цей період в Польщі відбувалася велика боротьба за престол між Августом II і Станіславом Лещинським. 12 липня 1704 року, після ув'язнення Августом претендентів на престол — Якуба і Константина Собєських — в оточеному шведськими військами таборі, зібрана у Варшаві шляхта оголосила королем Станіслава, якого підтримував шведський король Карл XII. Проти цих виборів виступила Сандомирська конфедерація, яка підтримувала Августа II і висловлювалася на користь війни зі Швецією.

Згаданий вище похід Мазепи з кількома десятками тисяч козаків на землі Речі Посполитої, і другий виступ, весною 1705 р., мали на меті нищення маєтків, що здійснювалося по-варварському і, треба сказати, не лише в стосунку до противників Августа II, але й щодо противників Станіслава Лещинського.

Мазепа слав, як і раніше, вірнопіддані листи цареві, а в одному з них зізнався, що вже вчетверте протягом гетьманування його намагалися таємно схилити проти царя: перший раз із польського боку, ще за панування Яна III Собєського, потім така пропозиція прийшла від кримського хана, втретє — від донських козаків і, врешті, нині Станіслав Лещинський прислав до нього емісара Вольського, якого Мазепа наказав ув'язнити, а привезені ним листи, а також здобуті під час тортур зізнання, він висилає до свого «наймилостивішого» володаря. Такі

докази вірності повністю задовольняли Петра І. Тим часом Мазепа вже тоді вів подвійну гру. Наприкінці 1705 р. починаються серйозні таємні контакти Мазепа з королем Станіславом. Вирішальною мала бути (як вважає, наприклад, Й. Фельдман) зустріч Мазепа з князівною Анною Дольською, родичкою Лещинського, в яку старий гетьман нібито смертельно закохався. З князівною він таємно переписувався вже 1706 р. На початку 1707 р. у гетьманській квартирі (тоді в Жолкві) з'явився посланець Лещинського, єзуїт Заленський (який з того часу став головним посередником між обома сторонами), з пропозицією приєднання України і Запоріжжя до Речі Посполитої з гарантією автономії і свобод для козацтва. Передусім самому Мазепі було обіцяно удільне князівство на зразок Курляндії, що містилося у Вітебському і Полоцькому воєводствах. Таємна польсько-шведсько-козацька угода була укладена в Сморгонях на початку 1708 р. Натомість раніше, 28 жовтня 1707 р., Мазепа, що перебував на той час у Києві, викликав свого секретаря, надійну довірену особу, та потенційного гетьманського наступника Пилипа Орлика, а також племінника Войнаровського і розкрив їм свої плани, присягаючись на Розп'ятті, що відважується на цей ризикований крок «не задля особистої користі, — як він сказав, — але для вас усіх [...], для дружин і дітей ваших, для спільного добра бідної України, матері нашої, для усього війська запорозького і народу малоруського»¹.

Почалися поспішні приготування до великої війни. Перед тим, як вона почалася, в особистому житті старого гетьмана сталася особлива подія, згодом увіковічена в літературі: любов до молодесенької Мотрони Кочубеївни, дочки головного судді Василя Кочубея, яку, зрештою, Мазепа свого часу хрестив. Прохання її руки викликало, звісно, нерозуміння і категоричну відмову батьків, але гетьман таємно писав до неї листи, які призвели до того, що Кочубеївна втекла до нього. Це

---

¹ J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Krakow 1925, s. 304. — На додаток до опрацювання політичної діяльності Мазепа та історичних подій того часу використано тут, серед ін., наступні праці: J. N. Czarnowski, *Ukraina i Zaporozże, czyli Historia Kozaków od pojawienia się ich w dziejach do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosji*, Warszawa 1854, t. II; J. Perdenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.*, Wrocław 1963; J. A. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław 1971. Іншомовні, серед ін.: Д. Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, М. 1822 (і наступ. вид.); Ф. М. Уманец, *Гетман Мазепа*, СПб. 1897; Н. И. Костомаров, *Мазепа и мазепинцы*, СПб. 1905; D. Dorošenko, *Hetman Mazepa. Sein-Leben und Wirken*, „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte” 1933, t. VII, s. 51–73.

сталось у 1704 році. Із цього часу батько Мотрони, палаючи ненавистю, яку підтримувала дружина, протягом трьох років слідкував за Мазепою і, скориставшись допомогою довірених осіб, розкрив його наміри зрадити Росію. Отже, влітку 1707 р. він вислав з усним повідомленням до царя якогось мандрівного монаха. Минуло кілька місяців і Кочубей, не знаючи, що сталося з його посланцем, посвятив у цю справу колишнього полоцького полковника Івана Іскру, сотника того ж полку Петра Кованьку, а також священника Івана Святайла. У цей же час вирішили послати до царя другого посланця, такого собі Петра Яценка.

Яценко пішов до царського сповідника, а той спрямував його до царевича Олексія, який порадив письмово викласти справу. Одночасно, а було це на початку 1708 р., Петро I почав ретельне слідство, признавши його проводити Головіну і Шафірову — друзям Мазепи. Мазепа, дізнавшись про обидва донесення на себе, написав 24 лютого 1708 р. довгий лист до царя, в якому представив себе як жертву донесень своїх ворогів. Цар відповів листом від 1 березня, інформуючи (так ніби Мазепа про це не знав), що головними винуватцями доносу є Кочубей та Іскра. Далі цар пише, що відішле їхніх посланців, удаючи, що вірить їм, але висловить через них побажання, щоб до нього прибули Кочубей та Іскра з метою кращого висвітлення справи. Вони, нічого не передчуваючи, прибули до царя, Кочубей склав письмове звинувачення з 27 пунктів, та від більшості відмовився на тортурах: обох засуджено було до смерті і вислано до Мазепи з метою виконання вироку. Їх було страчено 25 липня 1708 р. у присутності козацького війська.

Тим часом швидко наближалася велика битва, яка мала визначити далекосяжний негативний вплив на долю України, а також Польщі (програш Лещинського і Швеції) і водночас укріпити позицію Росії як майбутньої військової сили. У другій половині 1708 р. Мазепа вже не так ретельно виконував царські накази військового характеру, пояснюючи це хворобою. Він удавав хворого, а коли цар прислав йому французького лікаря, то відправив його, пояснюючи тим, що не знає французької. 26 жовтня 1708 р. у таборі під Семенівкою (між Новгородом Сіверським і Стародубом) він виголосив довгу промову перед своїм військом, закликаючи українців до спільного повстання і виступу разом зі шведською армією проти Росії. Мазепа в загальних рисах розкрив таємну змову з Польщею і Швецією, натомість царя

назвав тираном. Головною причиною такого ризикованого кроку було, безперечно, отримання автономії для України і побоювання щодо обмеження наявних козацьких свобод. Тим більше, що нібито кілька років тому цар у присутності Мазепи висловився — як пише Бантиш-Каменський в «Історії Малої Росії» — що обмежить свободу козаків, гетьманське військо зробить регулярними царськими відділеннями, лівобережну Україну приєднає до своєї держави. На обережний спротив Мазепи цар нібито схопив його за вуса і сказав: «Час вже взятися за вас!»¹. У цій вирішальній промові він згадував цю зневагу, а також інші, наприклад, стосовно висланого до царя «національного депутата Войнаровського». Але промова не мала очікуваного результату. Його підтримала частина старшини, натомість козацькі маси у значній більшості відійшли від нього. Замість очікуваних 40 тис. козаків, він ледве зібрав 15 тисяч, але і з цієї кількості більшість перейшла на російський бік. Отже, в результаті на боці шведського короля під керівництвом Мазепи стало тільки близько 3 тисяч козаків.

Цар уже 27 жовтня отримав інформацію про зраду Мазепи. Одразу було оголошено засуджувальні маніфести, а 7 листопада Православна Церква наклала на нього анафему, спалювали і вішали ляльки, що зображували гетьмана-зрадника, по церквах співали пісню, що починалася зі слів: «Сьогодні Іуда полишає Вчителя». У листопаді російські війська зрівняли з землею гетьманську столицю — Батурин. Північна війна була довгою і кривавою. Головний акт цієї історичної драми був розіграний під Полтавою 8 липня 1709 р. і закінчився поразкою Карла XII, який, поранений у ногу, зумів разом з Мазепою і невеликими загонами шведів і козаків втекти до Бендер під захист Туреччини, де 22 вересня 1709 р. Мазепа закінчив своє життя.

Істориків цікавила передусім — що й не дивно — політична роль і військові звершення Мазепи. Але до тріумфу його постаті в літературі і мистецтві призвели пригоди з приватного життя. Особливо одна пригода з молодості. Про неї першим розповів Ян Хризостом Пасек у «Щоденниках», написаних у 1690–95 роках, а отже ще за життя Мазепи, але виданих — наскільки відомо — пізніше, у 1836 р. Мова йде про відому пригоду з конем. Пасек, який мав особистий конфлікт із Мазепою, коли той був ще пажем, пише, що коли він полишив двір Яна

---

¹ A. Przeździecki, *O Mazepie*, "Athenaeum" 1842, t. 1, s. 34, припис 2.

Казимира і перебував на Волині, в нього був роман із дружиною шляхтича, Станіслава Фалібовського (Пасек називає його Фалбовським). Дізнавшись про це, ревнивий чоловік удав, що збирається в далеку подорож, а сам чатував «на тій дорозі, якою Мазепа зазвичай проїздив». Невдовзі він дочекався гінця від дружини до Мазепа з листом, що повідомляв про від'їзд чоловіка. Фалібовський «узяв картку і прочитав, що в ній запрошують на полювання», сказав гінцю їхати до Мазепа і попросити його про письмову відповідь. «Пан його чекав, поки той не повернувся з відповіддю, а треба було бігти дві милі». Вірний слуга віддав йому цю «відповідь», а невдовзі з'явився Мазепа на коні. Тоді Фалібовський вчинив помсту: дуже побив Мазепу і наказав своїм слугам прив'язати його до дикого коня. Той кінь у шаленій скачці заніс його напівмертвого десь далеко, де місцеві селяни врятували його від смерті. Пасек датує цю подію 1662 роком¹.

Чи це правда, чи тільки легенда, як дехто вважає, сказати важко. Цю пригоду в дещо іншій версії описав також через півстоліття (і точно незалежно від Паска) інший мемуарист, автор виданих у 1838 р. «Щоденників» царювання Августа II, котрі приписують Еразмові Отвіновському (хоч авторство й не підтвержене). Він додав нові жакливі подробиці, наприклад таку, що ревнивий чоловік (без прізвища) відлупцьованого різками Мазепу «наказав з голови до ніг обмастити смолою і обсипати пір'ям»; дикий кінь заніс його до якогось містечка де якраз відбувся ярмарок, «скачучи через вози» і викликаючи жах серед натовпу. Потім Мазепа «оклигавши після такої лазні, пішов від сорому за Дніпро»². Мемуарист називає його «польським шляхтичем» і в інших місцях пише про нього як про «великого гетьмана», «людину великої гідності і достоїнств» тощо.

Ця пригода стала відомою по всій Європі, але не завдяки польським щоденникам, виданим занадто пізно, а Вольтерові. Це він у своїй «Історії Карла XII» (частково виданій у 1731 р., а повністю у 1739 р.) присвятив трохи місця Мазепі як гетьману, якому зрештою також приписує польське шляхетське походження, а на початку коротко описав цю пригоду з конем. Вольтер довго працював над цим невеликим за розміром твором, брав відомості з таких книжок, як Лім'єр «Історія Швеції часів короля Карла XII» (Limiers «Histoire de Suède sous

¹ J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, Опрац. R. Pollak, Warszawa 1955, s. 232.

² E. Otwinowski, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II*, Kraków 1849, s. 169.

le règne de Charles XII») (1721) або Тейлз «Мемуари Карла XII» (Theyls «Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XII») (1722), із щоденників різних авторів, а також він використовував й усні розповіді людей, що пам'ятали нещодавні події. Звідки він знав про пригоду Мазепи — невідомо. Можна висунути припущення, що йому її розповів король Станіслав Лещинський, який у 1738 р. став князем Лотарингії і Бару, і в його замку в Люневілі (Lunéville) Вольтер часто гостював. Він сам говорить у цьому творі, що завдяки королівському розпоряднику ознайомився з певними документами, наприклад, із листом Августа II до Лещинського від 8 квітня 1707 р., якого він повністю цитує у III книзі. Зрештою, він кілька разів робить посилання на усні розповіді короля Станіслава¹.

Пригода Мазепи набула розголосу в добу романтизму. Справді, постать Мазепи потрапила до літератури ще за його життя, однак це були лише деякі третьорядні панегіричні вірші², а потім тривале затишшя. Лише на початку XIX ст. у поемі Нікодіма Мушницького «Полтава», виданій у Полоцьку (1803), що прославляла Петра I та його перемогу і становила немов віршовану хроніку великої битви, епізодично був показаний також козацький гетьман, цього разу, однак — що не дивно, — як «зрадник» великого «правителя Русі». Епоха зростання слави цієї постаті в літературі й мистецтві починається з поеми Байрона «Мазепа» (1819 р.), що постала з кількох речень вольтерівського тексту.

Історичний момент дуже делікатної події був зазначений уже в першому рядку, який у перекладі Антонія Едварда Одинця — нижче подаються цитати з його праці³ — звучить: «Було це невдовзі після дня під Полтавою». Мазепа і Карл XII з військовим загоном під час втечі з поля битви до турецького кордону затримуються десь на південній Україні на ночівлю під дубом і тоді, перш ніж їх зморив сон, захочений королем гетьман розповідає про свою велику любов і про небезпечну пригоду. Ця розповідь від першої особи, за винятком короткої початкової

---

¹ Voltaire, *Histoire de Charles XII* (éd. Flammarion), Paris 1969, s. 124.

² Див. J. Maślanka, *Mazepa w pracy zbiorowej: Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, pod red. Z. Stefanowakiej i J. Tazbira, Wybór ilustracji Sz. Gąssowski. Seria trzecia, Warszawa 1992, s. 104, де згадані ті твори.

³ G. Byron, *Mazepa*, w: *Tłumaczenia* A. E. Odyńca, Warszawa 1874, t. III. — Всі цитати з поеми Байрона в цьому перекладі і з цього видання.

авторської оповіді, займає майже увесь твір, що нараховує близько півтори тисячі рядків. Він був тоді пажем при дворі Яна Казимира у Варшаві, коли зустрів молоду дружину старого каштеляна з Поділля, котра була:

[...] cud, anioł piękności!
Ofiara dumnej rodziców przemocy,
Przy boku starca, jako dzień przy nocu.

Вони взаємно покохали один одного і тому, коли влітку вона повернулася з чоловіком на Поділля, він таємно поїхав туди і, «невідомий нікому», оселився неподалік каштелянського замку, щоб зустрічатися з коханою. Під час однієї із зустрічей ревнивий чоловік «піймав їх обох у гаю». Мазепа очікував для себе швидкої смерті, проте каштелян вигадав для нього особливий вид тортури:

«Konia tu! konia!» — spojrzę, aż prowadzą
Czarta nie konia! — czterech masztalerzy
Trzyma za uzdę i rady nie dadzą.
[.....]
Dzień ledwo temu, jak wzięty ze stada,
Dziki syn stepów! — Przynoszą powrozy,
Do grzbietu jego wiąże mnie gromada.

Кінь, вдарений батогами, поскакав у степ. Це була поетична новинка, що дарувала читачам виняткові враження. Нічого дивного, що покоління романтиків сприйняло поему як прояв нової екзотики, а літературна критика звертала увагу саме на шалений біг коня. В англійському тексті часто повторюється «Away! — Away!» — що, власне, немає точного відповідника в інших мовах. Віктор Гюго використав ці слова як мотто до своєї, значно коротшої поеми про Мазепу і передав їх французьким: «En avant! En avant!», хоча їх значення не ідентичне. Одинець у цих місцях скористався дієсловом «летіти», наприклад:

Lecim i lecim — na oślep przed siebie
[.....]
Noc, step przed nami! koń leci i leci.

Це був довгий біг, що тривав ніч і наступний день. Кінь летів, як вихор, як «блиск метеора», «як блискавка», «стріла», аж врешті упав замертво.

Поема Байрона подарувала художникам–романтикам тематику для ряду творів. Особливо викликали зацікавлення чотири епізоди англійської поеми. Перший — це погоня «зграї диких вовків» за переляканим конем, що «як стріла пролетів крізь неї». Другий — це переправа через річку, коли холодна вода опритомнила зомлілого Мазепу. Потім з'явився «степовий табун» близько тисячі диких коней — ніби на прощання зі своїм побратимом. З'явився він у той момент, коли кінь, що віз Мазепу, вже помер і «закінчив свій вчинок перший і останній!». У цей момент «з усіх сторін його оточила братня процесія» і швидко віддалилася.

Таким був кінець героя–коня, а тим часом Мазепа, лежачи на його рештках, побачив зграю круків, що наближалася. Це четверта картина. Герой Мазепа опритомнів у селянській хаті, у присутності молодой козачки, батьки котрої пізніше розповіли, як його «знайшли в степу з неживим конем».

Поема Байрона — як уже сказано — мала велетенський успіх у живописі, головним чином, французькому. Апогеєм популярності цієї поеми став 1827 рік, коли в паризьких салонах були виставлені дві відомі картини Верне (Vernet) і полотно великого розміру Буланже (Boulanger).

Найпершим (близько 1823 року) звернувся до цієї тематики Теодор Жеріко (Théodore Géricault); його картина олією зображує коня з Мазепою, що з останніх сил піднімається на високий берег ріки, яку щойно переплив. Ця невеликого розміру картина (29x21,5 см) є ілюстрацією до XV строфи поеми Байрона і перебуває у приватній колекції.

Мазепа також цікавив великого художника Ежена Делакруа (Eugène Delacroix), який тричі занотував це у своєму «Щоденнику» 1824 року, і невдовзі з під його пензля з'явилися дві картини, що, втім, не є надто відомими. Одна з них, акварель 1824 р. (23x31,5 см), що знаходиться в Музеї в Гельсінкі¹, зображує коня, який уже падає, з опущеною головою, на його спині лежить Мазепа, а його ноги звисають по обидва боки

¹ Див. репродукцію картини Делакруа в: J. Mašlanka, цит. роб., s. 107. Фотографію отримав з Гельсінкі завдяки Панові Хольгеру Торсов.

коня; вгорі видно круків або воронів, що злітаються. Друга картина зображує коня, який стоїть дибки, начебто хоче скинути прив'язаного до себе Мазепу.

Однак найвідоміші полотна на тему Мазепи створили два інші французькі художники: Орас Верне (Horace Vernet) і Луї Буланже (Louis Boulanger). Особливий розголос отримали два олійних полотна Верне, досить великих розмірів. На них зображено моменти пригоди героя поеми Байрона. Перша з них, «Мазепа серед коней» (XVII строфа поеми), розміром 1,95x2,79 м, була написана 1825 р. і з 1832 р. і знаходиться в Луврі. Друга, менша (1,00x1,38 м), але «романтичніша», майстерно зображує шалений політ скакуна і називається «Мазепа серед вовків» (XIII строфа Байрона), написана Верне 1826 р. Обидві картини виставлялися в Парижі в 1827 р. й отримали схвальні оцінки критиків, пізніше було створення чимало репродукцій, особливо з другої, що навіть стала взірцем для виконання оздобної верхньої частини майстерного годинника з бронзи¹. Існує також третя картина невеликого розміру (олія на дощці) невизначеного авторства, яку приписують Верне. На ній зображено коня, що виходить з річки на берег, несучи Мазепу в драматичній позі: він шарпає мотузки, намагаючись звільнитися від пут, і дивиться вгору переляканими очима, — тобто зображений дещо подібно до Лаокоона, як зауважують історики мистецтва².

У 1827 р. була завершена картина великих розмірів (5,25x3,92 м) Луї Буланже «Тортури Мазепи» («Le supplice de Mazeran») і в тому ж році (як і полотна Верне) вона з'явилася на паризькій виставці. На першому плані видно переляканого молодого чоловіка, якого кілька людей прив'язують до хребта шаленого і також переляканого жеребця. У глибині, на похилому пагорбі, біля мурів замку сидить старий магнат і придивляється в товаристві кількох осіб до цієї незвичайної операції. Картина Буланже, що сьогодні перебуває в колекції Художнього музею в Руані³, мала великий успіх на паризькій виставці 1827 р., що й відзначили тогочасні мистецькі критики. Серед інших нею захоплювався Віктор Гюго, який свою поему «Мазепа» присвятив саме Буланже, з котрим його пов'язувала багатолітня дружба.

¹ Ілюстрація там само, s. 115.

² Репродукція цього образу, приписуваного Верне, там само, s. 113.

³ Репродукція образу Буланже там само, s. 109; кольорова ілюстрація в каталозі виставки в Руані в 1978 р. (опрацювання J. P. Mouikkeseaux).

Цей невеликий за обсягом твір В. Гюго (1828) з поетичного циклу «Орієнтальний» («Les Orientales», 1829) справді був написаний під безпосереднім враженням від картини Буланже, але попередником обох цих творців, Буланже і Гюго, був у цьому випадку Байрон. Французька критика, зокрема Едуард Естев у книзі «Байрон та французький романтизм» (Edouard Esteve «Byron et le Romantisme français», 1929), переконливо доводить інспіруючу роль англійської поеми порівняно з твором Гюго. Про це говорить навіть згадане вище мотто, однак, передусім, це засвідчують подібності у фабулі в першій частині поеми, що нараховує 17 строф. Вона починається з прив'язування Мазепа до коня, після чого триває дуже довгий — довший ніж у Байрона, бо аж упродовж трьох днів — біг коня через безкраї простори України. По дорозі відбувається зустріч з табуном диких коней (вовків тут, на відміну від Байрона, немає) і, врешті, трагічне падіння. Над неприємним Мазепою, прив'язаному до мертвого коня, кружляє зграя різного птаства, переважно круків і воронів, що очікують на вже близьку поживу.

Але в останніх двох строфах першої частини передесім звучить передчуття гетьманської слави цього напівживого і трагічного героя. Суттєвою є різниця у способі побудови оповіді: в поемі Байрона сам Мазепа, будучи на схилі життя, розповідає про свою болісну пригоду з часів молодості. У творі В. Гюго це робить оповідач, часто використовуючи теперішній час (*praesens historicum*). Одразу після появи цього твору рецензент паризького журналу «Globe» написав, що це «поезія для очей» («la poésie pour les yeux»), якщо говорити про першу частину. Як і в Байрона, тут привертають увагу дуже незвичні картини, що по суті не виходять за рамки літературного реалізму. Натомість, значно коротша (у шість строф) друга частина принципово відрізняється від першої і немає нічого спільного з твором Байрона. У ній також відсутня згадка про Мазепу. Спільним для обох частин є панівний мотив — біг, але тут біг, або й політ до якихось незбагнених ідеалів, є символічним, переданим у майже космічних вимірах:

Na płomienistych piórach przelatuje skory
Pola rzeczywistości i duszy przestwory,
Pije z wieczystej krynicy;
Czy burza na błękitach, czy widne planety,
Jego włosy splecione z warkoczem komety
Objawiają się źrenicy.

Наведена строфа взята з єдиного наявного польською перекладу, досить точного, але не досконалого поетично. Його здійснив і видав у Тернополі (1889) під назвою «Дума про Мазепу» Віктор Баворовський. Це видання на сьогодні є дуже рідкісним.

В обох творах — і Байрона, і Гюго — Мазепа, звичайно ж, викликає симпатію і співчуття. Він повністю романтичний герой із силою духу, який водночас є жертвою насилля і наражається на особливі страждання і небезпеку. Він залишається молодим навіть у Байрона — у розповіді старого гетьмана про пригоди молодості.

Інша ситуація в російській поезії, де зафіксовано постать старого Мазепи. Мова йде про два видатні твори: поему декабриста Кіндрата Рилєєва під назвою «Войнаровський» (1825) і твір Олександра Пушкіна «Полтава» (1829).

Герой із назви першого твору — це вже згадувана історична постать. Андрій Войнаровський (р. см. 1740) був племінником Мазепи і разом із секретарем Орликом був його довіреною особою. Після полтавської поразки він разом з дядьком опинився в Бендерах і після смерті Мазепи саме його Карл XII хотів призначити гетьманом усієї України. Войнаровський відмовився від гетьманства на користь Орлика і виїхав до Австрії та Німеччини, де вів салонне життя серед найвишуканішого товариства, наскільки відомо, навіть при монарших дворах. Але коли у 1716 р. він прибув до Гамбурга (мав плани поїхати у Швецію, щоб забрати в Карла XII велику суму, позичену королю Мазепою), то за наказом російського посла він був схоплений на вулиці і через кілька місяців висланий до Сибіру. Там у 1736–1737 роках його зустрів Герхард Фрідріх Мюллер (Gerhard Friedrich Muller), німецький учений, член Петербурзької академії.

Ці історичні факти надихнули Рилєєва на створення поеми, дія якої починається відразу перед зустріччю Войнаровського з Мюллером. Під час зустрічі Войнаровський розповідає Мюллеру про своє життя, де зображує себе не вигаданим, а реальним трагічним романтичним героєм, поряд із яким з'являється така ж трагічна героїня — його дружина, що пішки дійшла до Сибіру, знайшла там чоловіка, а також свою смерть. Окрім цього, це справжня трагічна історія двох людей.

У розповіді головного героя поеми значне місце належить Мазепі, від моменту, коли той розповідає племінникові таємний план нападу на царя у вирішальній шведсько-російській битві. Своє одкровення Мазепа закінчує словами:

Ja zdradę Piotra — już postanowiłem.
Niech sobie losy pociskami grzmocą,
Bliski dzień walki, wystąpimy w pole!¹

Відтак Войнаровський вирішив брати участь у «цій боротьбі свободи і насилля» та йти із гетьманом пліч-о-пліч до кінця. Далі стверджує:

Wieczną nieprzyjaźń przysiągłem Piotrowi.
Możem się mylił w mym sercu zachwianem,
Alem go wtedy poczytał tyranem.

Далі він розповідає про полтавську битву, де «грізний грім ударив над Україною», про втечу короля Швеції і Мазепи, якого тут було представлено позитивно. Декілька разів звучить, щоправда, слово «зрадник», але ця зрада не осуджується, про що свідчать не лише висловлювання Мазепи про самого себе, наприклад, під час утечі з поля бою:

Tak, Wojnarowski! Póki życie płynie,
Wyczerpam wszystkie działania sposoby,
Przejdę przez wszystkie doświadczenia próby,
Byleby szczęście wrócić Ukrainie.
W moim sumieniu żadnych zgryzot nie ma,
Chociaż wyzwiałem Piotra na bój krwawy —
Jego i moja jednaka systema:
Żyć dla ojczyzny i wojennej sławy!

А засвідчують і слова Войнаровського «я був вражений його глибокою мудрістю», і виправдовування його від докорів зради:

Zawsze miał w życiu jakąś tajną drogę
A więc i dzisiaj powiedzieć nie mogę,
Jak on zaprawdę życzył Ukrainie.
Lecz za nic przyjaźń i hetmańska władza,
Za nic braterstwo krwi, którym mię głaskał,
Pierwszy bym głowę zbrodniczą roztrzaskał,
Ledwie dostrzegłszy, że on naród zdradza.

---

¹ K.Rylejew. *Wojnarowski*. Przełożył W. Syrokomla, wstęp i oprac. L.Gomolicki, Wrocław 1995. Biblioteka Narodowa. Seria II, nr. 98. Усі цитати взяті з цього видання.

Особливо важлива наступна думка оповідача, коли той розповідає про похорон Мазепи:

Bo nam się, biednym Ukraińcom, zdało,
Że z nim do grobu niesiem Ukrainę.

Леон Гомоліцький у вступі до «Войнаровського» пише, що «показ Мазепи на фоні козацького визвольного руху змусив поета до ідеалізування ролі гетьмана як борця за волю українського народу»¹. Ніякого примусу тут не вбачаємо, оскільки Рилеев уже в попередній поемі «Петро Великий в Острогоську» так ідеалізував Мазепу.

Після виходу «Войнаровського» автор наштовхнувся на критику. Павел Катенін, котрого цитує Гомоліцький, визнав «дуже дивною ідею представлення негідника і шахрая Мазепу мало не як Катона», і дивувався, що «цензура пропустила поему».

Пушкін у поемі «Полтава» представив Мазепу зовсім по-іншому, ніж Рилеев — з найчорнішим характером, котрий заслуговує на вічну ганьбу та осуд. Такі слова, як «зрадник», «Іуда», «розбійник», «вбивця», «брехун», «старий негідник» з'являються досить часто².

Нагадаємо, що в поемі Пушкіна «Полтава», попри назву твору, батальним сценам під Полтавою виділено небагато місця, про них йде мова лише в останній, третій пісні. Петро Великий та Карл XII — головні актори цієї баталії, не є героями першого плану. Головним є Мазепа, далі Кочубей з дочкою Марією, його дружина, а вже потім Орлик.

Ці та інші герої не придумані, це історичні постаті, які виступають під власними іменами. Важливі події поеми, деколи невеликі та дріб'язкові моменти з життя Мазепи, Кочубея та інших героїв були взяті з доступних на той час джерел (вони становлять немов історичне підґрунтя поеми): зі «Щоденника» Петра Великого, з «Історії Малоросії», виданої 1822 року в Москві Миколою Бантиш-Каменським.

Історія Мазепи, представлена у цьому творі, охоплює останні роки його життя, таємні контакти з Карлом XII і Станіславом Лещинським через посередництво єзуїта Заленського та княгині Дольської (в поемі її названо Дульською, оскільки так її називали в історичних джерелах),

¹ Там само, с. 21.

² А. Puszkin. *Połtawa*. Przełożył M. Jastrun w: A. Puszkin, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1956, т. II. Усі цитати подані за цим виданням.

потім збройний виступ на боці шведів проти царя і вже згодом втеча з королем Швеції до міста Бендери над Дністром, яким у той час володіли турки.

На перший план виступає головний мотив поеми — сутичка між Мазепою і Кочубеєм, котра закінчилася смертю останнього. Пушкін використав цей епізод із життя козацького ватажка, який з найкращої сторони змальовує його характер і виставляє Мазепу як людину жорстоку й безжалісну.

Відомим є лист Кочубея до Мазепа (після втечі дочки), в якому засмучений батько нарікає на свою «гірку долю», приниження та просить змилюватися над ним та його «бідною дружиною»¹. Проте гордий гетьман не здатен був і на краплю помилування, гордовито відписав, кепкуючи з почуттів нещасних батьків, в образливій формі радячи усмирити «прокляту жіночу пиху». Він написав листа українською, а закінчив злосливою алюзією у формі польського прислів'я: «Gdzie ogon rządzi, tam pewnie głowa błędzi» (Де хвіст управляє, там голова блукає)².

Це дало привід Кочубею для помсти, до котрої заохочувала дружина, як можемо прочитати у Пушкіна.

O zemście szepce i nalega,
Oskarża, płacze i podżega.

Змовившись із полковником Іскрою, вона вирішує звинуватити гетьмана у зраді:

To donos na hetmana—łotra
Koczubej śle do cara Piotra,

Виявляє таємні наміри Мазепа:

Z nim pełnomocny jezuita
Bunt postanawia narodowy
I łudzi tronem buntownika.

Гетьман мав свою надійну розвідку і тому, довідавшись про небезпечний для себе донос, висилає великий лист до Петра, про що вже

¹ Лист Василя Кочубея (без дати). Оприлюднив А.Przeździecki, *op.cit.*, s. 37.

² Відповідь Мазепа на лист Кочубея. Там само, с. 37–38.

йшлося раніше. Поет і тут наводить детальні аргументи, зазначені в документі:

Hetman carowi się tłumaczy:
«Bóg widzi to i wiedzą ludzie,
Że on przez lat dwadzieścia w trudzie
Carowi służył duszą wierną;
[.....]
Pomocy swej Stanisławowi
Czyż nie odmówił z oburzeniem,
Z wstydem koronę Ukrainy
Odrzucił, tajne pisaniny
Carowi przesłał uniżenie.
I czyliż na podszepty chana
I Carogrodu, i sułtana
W milczeniu głuchym się nie zaciął?»

Лист Мазепи спричинив бажаний результат, тому що цар:

Nie daje doniesieniu wiary,
Judasza sam pociesza w liście,
I potwarz tę rozgłosem kary
Zdławić przyrzeka uroczyście.

У другій пісні наступає фінал трагедії. Перед тим, як злетять голови Кочубея та Іскри, подано драматичні, сповнені напруги діалоги, де виразно простежується хитрість та непорушне бажання Мазепи збільшити свою владу, що несе за собою знищення тих, хто став йому на заваді. У розмові з Марією він розкриває свої плани, таємні зв'язки з Карлом XII і Станіславом Лещинським, після чого просто зізнається, що після переможної битви «Я займу український трон», що пробуджує в дочці Кочубея захоплення. Відтак Мазепа ставить питання:

Powiedz: kto droższy ci, kochanie,
Ojciec czy mąż?

Марія здивована цим і навіть не замислюється, який удар чекає на її батька, тож дає остаточну вимушену відповідь:

Nie gniewaj się! O, jam gotowa
Dla ciebie się poświęcić cała,
Lecz słowa twe nieszczęście kryją!

Інший діалог між Орликом і Кочубеем особливо драматичний; гетьманський секретар хоче за допомогою тортур дізнатись у нещасного засудженого відповідь на одне важливе питання: «де заховано гроші?».

І врешті–решт найтрагічніший діалог: між Марією і її матір'ю, що благає доньку про порятунок батька. Обидві біжать на місце страти, але вже:

«Za późno» — rzekła im ktoś. Ujrzały,
Jak wskazał plac opustoszały,
Tam groźny szafot rozbierali.

Марія, яку почали шукати з наказу Мазепи, як крізь землю провалилась. Вона з'явилася перед ним пізніше, вже після його втечі з поля бою, у кошмарному сні як примара докорів сумління за вбивство.

Пушкін представив гетьмана в найчорніших барвах, майстерно використовуючи історичний матеріал. Поетичний вирок Мазепі звучить в останній третій пісні: «Морок забуття накрив його». Натхнений цією поемою, Петро Чайковський створив інший російський шедевр — оперу «Мазепа». Проте це не просто була інспірація, оскільки після виходу лібрето в 1881 р., написаного В.Буреніним, композитор багато чого в ньому змінив і додав чимало рядків з «Полтави» Пушкіна. Оперу він закінчив 1883 року, а наступного — її виставили на сценах Москви та Петербурга¹.

Окрім невеликої кількості колективних та хорових сцен, діють тут ті самі головні герої, що і в Пушкіна: Мазепа, Кочубей, Марія, її мати Любов (у Пушкіна без імені), Орлик, Іскра та ще один персонаж, який в опері відіграє важливу роль — закоханий у Марію Андрій, про якого в Пушкіна лише згадувалось як про безіменного козака.

Лібрето значно коротше від «Полтави» Пушкіна: воно приблизно відповідає другій та частково третій пісням поеми Пушкіна — траге-

---

¹ Оперу Чайковського у 1996 р. поставив Національний театр у Варшаві (прем'єра 24 лютого) і з цієї нагоди було видано велику програму з розкішними ілюстраціями.

дії родини Кочубеїв. Новизна полягає у тому, що Марія з матір'ю були свідками езекуції, а також поява Марії перед Мазепою не уві сні, а на яві. Вона поводить себе як божевільна. На її руках помирає закоханий Андрій, смертельно поранений у плече пострілом Мазепа, коли той накинувся на гетьмана з шаблею. І в поемі Пушкіна, і в лібрето Чайковського гетьмана представлено як демона зла.

Із негативного боку Мазепу представив ще один, не дуже відомий, російський письменник польського походження Тадеуш Булгарин у повісті «Мазепа», виданій 1883 року в Росії, а наступного року перекладеній польською мовою Каролем Корселем. Автор назвав її «історичним романом», хоча більш доречним є окреслення «псевдоісторичний». У творі перемішано історію з сенсаційною і дуже складною видумкою, діє велика кількість осіб, реальних і вигаданих. У перипетії часто вплітаються вставки, котрими автор намагається пояснити політичну ситуацію в Україні та Польщі на межі XVII та XVIII століть, головним чином, у період північної війни, при чому достатньо тут антипольських акцентів. Ці акценти особливо неприємно вражали через два роки після Листопадового повстання і були розраховані, очевидно, на виправдання автора в очах російської влади, особливо поліції, в якій цей русифікований поляк служив таємним агентом.

Головний герой твору — людина великого розуму й ще більшої хитрості, а також з хворими амбіціями щодо збільшення своєї влади, що й провокує врешті-решт «заколот» проти Петра Великого. Головним мотивом є небезпечна гра Мазепа з популярним серед козаків Палієм. Провладні амбіції автоматично породжують підозри, котрі падають на потенційних, а часто видуманих героїв. Взаємні підозри сторін сприяли обережності та уникненню відвертого збройного конфлікту. У цьому випадку дієвим способом виявилася підступність: пильність Палія було приспано спеціальним снодійним вином, після чого його запроторили до підземелля монастиря в Бердичеві, а потім заслали до Сибіру; це підтверджують історичні джерела.

Найважливішою рисою твору є сенсаційність і таємничість низки постатей гетьманського оточення. Представлено тут певного німого татарина, якому в дитинстві вирвали язик, але він не позбавлений слуху, тому гетьман використовує його як шпигуна. Є і якась єврейка зі Львова, що її колись гетьман годував обіцянками одруження і вона втекла від батьків, а зараз, вдаючи вірність і виконуючи всілякі

доручення, в глибині душі ненавидить його і діє проти нього. У гетьманських покоях з'являються різні люди з таємними місіями, зокрема, єзуїт Заленський і князівна Дольська, а також ще двоє молодих людей — Наталія та козак Огневик, улюбленець Палія, що служить у його полку. Нереалізоване кохання цих двох, сповнене найнесподіваніших перепон, яке, врешті, закінчується трагічно — це другий мотив повісті. Дівчина дізнається через певний час від Мазепи, що вона його дочка, а на самому кінці повісті виявляється, що й Огневик теж є сином гетьмана, а отже, братом Наталії. Цей козак, що вже раніше зазнав від гетьмана чимало кривд і лише випадково уникнув смерті, запрягнувся помститися, і тому після полтавської битви таємно подався до турецького кордону, обережно проникнув до спальні гетьмана і змусив Мазепу випиту ту саму отруту, котра була раніше приготована для нього. У цей трагічний момент Мазепа зрозумів за медельйоном, який висів на шиї козака, що перед ним його син від однієї польки, дружини магната, котра була його «першою і єдиною любов'ю». Саме через цей неможливий союз гетьман і опинився на Січі. Це вигадане вбивство батька повинно було потягнути за собою самогубство — у день, коли хоронили Мазепу, на березі Дністра знайдено труп молодого козака, викинутого хвилиною.

Політичний портрет Мазепи в повісті Булгарина — це результат процарського прислужництва; гетьман міг бути лише «зрадником» доброго царя Петра, і, звичайно, не могло бути й мови, як у Рилеева, наприклад, про якусь діяльність гетьмана у справі незалежності України. Адже незалежність ставала на заваді ідеї поширення імперії.

У надзвичайній популярності теми Мазепи міг переконатися Юліуш Словацький під час свого перебування в Лондоні в серпні 1831 року, де мав можливість (і очевидно нею скористався) у Королівському амфітеатрі Естлі дивитися виставу «Мазепа, або Дикий кінь». Її текст написав Г. М. Мільнер ще у 1825 році за поемою Байрона, і відтоді цю п'єсу там постійно грали протягом десятиліть. Принаймні ще 1864 року її виставляли за участю відомої артистки цирку — Ади Ісаак Менкен в ролі Мазепи.

Успіх вистави був просто шалений, хоча й призначена вона була для широкої, зовсім не рафінованої публіки. На величезну сцену приводили живого коня і, прив'язавши на очах у глядачів до нього «Мазепу», пускали галопом «у степ», тобто на тло рухомої панорами великих роз-

мірів із відповідним малюнком краєвиду. Це була циркова вистава, навіть цирково-театральна. Подібну виставу ставили у порту Довер 12–14 липня 1838 року (згідно зі збереженою афішею¹). Трохи раніше, 1825 року паризький Олімпійський цирк представив виставу з ідентичною до англійської назвою, основою якої також була поема Байрона, адаптована Леопольдом і Кувельєром, режисером був Франсоні молодший, а композитором Дергент (екземпляр тексту вистави збережено в бібліотеці Паризької опери).

Свій популярності в польській літературі і в театрі Мазепа завдячує Ю.Словацькому, який створив дві драми на одну тему, але рукопис першої з них, яка датується 1834 роком, очевидно, він сам же й спалив. Завдяки другій драмі, яка була надрукована в 1840 році в Парижі й невдовзі увійшла до репертуару польських театрів (прем'єра у Кракові відбувалася в 1851 році, а світова — у Будапешті в 1847 р.), в польській культурній свідомості утвердився певний стереотип Мазепа як королівського пажа. Подальша кар'єра та визначна гетьманська діяльність у цій свідомості перебувала на дальшому плані. Можна сказати, що Мазепа-паж заслонив Мазепу-гетьмана. Який же він є?

Він діаметрально протилежно відрізняється від усіх його літературних портретів і від тих, які подає історія чи легенди. Щоправда, перший акт більш-менш передає справжню молодість Мазепа, представляє його таким, яким його знаємо з переказів у щоденниках, в історії та літературі — залицяльника, схильного до романів, легковажного та баламутного, впевненого в собі егоїста — одним словом, такий собі Ловелас чи Дон Жуан, проте подальша трагедія переконує нас в тому, що цей літературний герой зовсім іншого покроя. Звичайно, у ньому залишиться до кінця його днів молодецька бравада й відважність, але нічого більше з традиційного стереотипу про Мазепу. Словацький знищує цей стереотип у своєму творі.

Королівський паж виявився шляхетною людиною, альтруїстом, здатним на великі жертви, це простежується, зокрема, у сцені замурування. Знаючи, що йому загрожує тяжка смерть, він не вийшов з алькова, адже чув, як Амелія «заприсяглася», що в алькові нікого нема. Її жіночу честь він поставив вище свого життя, проявив себе як лицар у давньому, доброму стилі. Поет зробив його прибічником, а під кінець

---

¹ Репродукція цієї афіши є в: J.Maślanka, *op.cit.*, s. 119.

довіреною особою нещасних закоханих, проте його місія прибічника та повіреного в результаті стала найфатальнішою. Бажаючи вберегти Амелію та Збігнева від небезпеки, він небажаючи того погубив їх. А потім ще й довів Воеводу до самогубства. Усвідомлення, що він спричинив стільки нещастя, сповнене трагізму — це власне єдиний справді трагічний літературний образ Мазепи. Але йому також судилися страждання, катування, або, можливо, і смерть. Зовсім незрозуміло, який же був фінал його особистої драми. У передостанній сцені п'ятого акту Воевода, що наказав поставити пастку на Мазепу, коли буде виходити із замку, говорить:

Biorą go — wiążą — To mi to zemsta nad wrogiem!
Sznury się w mięso wpiły ... koń ciało rozterga.

Чи згідно з традиційною легендою Мазепу прив'язали до коня, котрий побіг наосліп? Чи він зберіг життя після цього? Але чому тоді Воевода сказав, що «кінь тіло розтерзав»? Якщо прийняти, що у цій драмі Мазепа загинув, то це була б ще одна зміна поетом прийнятої традиції. Взагалі сукупність подій у цьому творі підлягає особливим законам; тут владарює іронія долі, відтак людина стає безсильною, а людські вчинки приносять лише непередбачувані фатальні наслідки.

Молодим показав Мазепу і Юзеф Богдан Залеський у вірші 1824 року «Думка Мазепи». Хоча вірш вийшов ще за кілька років до «Щоденників» Пасека, поет ознайомлений був з ними у вигляді рукопису, оскільки у вступі пише про пажу Яна Казимира, що в «тому рукописі мені вдалося прочитати деякі подробиці про такого собі Пасека». В одному з послань він згадує про пригоду Мазепи з конем як про «дивну казку, яку Вольтер у «Житті Карла XII» прийняв за реальність, а за ним Байрон повторив у своїй поемі. Героєм цього вірша є Мазепа-паж, який через певні романтичні проблеми мусить утікати з Польщі на Україну, куди веде його туга за рідною землею, тягне козацька воля й перспектива воєнних пригод.

Зовсім по-іншому представлено образ Мазепи, старого гетьмана, у пізнішій історичній повісті Францішка Равіти-Гавронського «Гетьман Мазепа» (1887), що нагадує поему Булгарина: у фабулу вплятаються постійні історичні коментарі та описувані події. Головними мотивами повісті є події, що сталися за кілька років до битви під

Полтавою і були пов'язані з біографією головного героя. Перший — любов Мотрони та Мазепи, що спричинила непорозуміння з її батьками і призвела до страти Василя Кочубея. Другий мотив — це стосунки Мазепи з Палієм. Є ще третій, який стосується контактів Мазепи з Карлом XII та Станіславом Лещинським через посередництво їх підданих. Крім того, автор подав низку історичних подій, відомих за поемою Пушкіна і за твором Булгарина з однією лише різницею, що образ Мазепи вдався тут значно краще, ніж у російських письменників. Насправді автор далекий від ідеалізації свого героя і не мовчить про темний бік його характеру, але майже завжди знаходить для нього більш лагідний вирок, а деколи навіть виправдання. Ставлення Мазепи до Польщі показано як амбівалентне, адже, з одного боку, «він виховувався в польському дусі, західна культура була йому до душі, він був оточений польським товариством», а з другого боку, Мазепа використовував «незадоволення, яке панувало в Україні, умів його розбурхати і виставити Польщу як гнобителя козацької вольності, а себе як єдиного поборника цих вольностей».

До цього часу була мова про образи Мазепи в англійській, французькій, російській та польській літературах за хронологічним принципом. Цей принцип порушено лише стосовно «Мазепи» В. Гюго, розглянутого перед поемами Рилеєва та Пушкіна, з огляду на тісний зв'язок твору французького поета з твором Байрона.

Огляд образу Мазепи в німецькій літературі доцільно розпочати з драми Андреаса Мая «Король степу» 1849 року, яку виставляли у другій половині XIX століття в театрах Мюнхена. Май представив Мазепу того самого періоду, що й Пушкін, тобто в останні роки перед битвою під Полтавою і після неї, не надто дбаючи про історичні реалії та із зовсім іншою оцінкою питання «зради». Звичайно, Мазепа зловживав довірою царя й таємно мобілізував козаків до виступу проти Росії, потім була зрада царя, проте мотивація цього кроку цілком виправдовується прагненням звільнити свою батьківщину від іноземного панування. Фабулярну вісь становлять два мотиви: відомий конфлікт Мазепи з Кочубеєм через дочку (автор змінив її ім'я на Наталію та додав авантюрний елемент — Мазепа вкрав її та ув'язнив у Батурині) й антицарська діяльність, націлена на війну з Росією, котра закінчується поразкою під Полтавою. Політична проблематика тут на першому плані, подібно як і в пізнішій драмі Рудольфа Готшала «Мазепа» (1860),

де головний герой твору виступає борцем за незалежність українського народу. Цікаво представлено його психологічний портрет — герой переживає глибокі докори сумління і вагання перед прийняттям остаточного рішення щодо підтримки Карла XII; вагання спричинені усвідомленням того, що у разі поразки це буде не лише його особиста поразка, а погіршення ситуації для всього українського народу.

Поряд з політичною проблематикою присутній мотив з приватного життя. Мазепа у похилому віці згадує молоді роки, і, подібно до поеми Байрона, розповідає про свій роман із дружиною польського воєводи (котрий тут іменується Сапега), а також про пригоду з конем і т.д. Наявний і романтичний мотив із Матроною (тут вона дочка Іскри, а не Кочубея), яка після виконання смертного вироку для батька, попри її прохання про помилування, присягається помститися — отруїти Мазепу. Коли він помирає, хор розкольників співає: *Dies irae, dies illa...* (День гніву, той день...) ¹.

Як видно, Готшаль в довільній формі представив історичні факти, що, зрештою, не має великого значення для показу важливих проблем того переломного періоду в історії України.

У цьому самому році, що й драма Готшала, з'явилась теж повість Адольфа Мюцельберга «Мазепа — історичний роман», де представлено різні вигадані пригоди з молодих літ героя, зокрема, пригоду з конем, причина якої називається зовсім інша, ніж у Пасека, Байрона і Вольтера. Причиною названо помсту польського магната Яблоновського за те, що від нього сміливий Мазепа оборонив якусь дівчину. Виконання помсти перервало роман Мазепа з дочкою польського шляхтича, яку він після багатьох років віднайшов у Варшаві, куди поїхав вже будучи гетьманом і там з нею одружився. У цьому «історичному романі» немає ані сліду історії, окрім назви головного героя й антипольських настроїв.

Навіть уже в ХХ столітті з'явився в німецькій літературі поетичний твір «Балада про Мазепу», написаний Бертольдом Брехтом. Він нагадує поему Віктора Гюго, якщо говорити про

---

¹ Див. М. Cieśla, Rudolf Gottschall i jego dramat historyczny «Mazepa», «Slavia Orientalis» 1973, nr.2, s. 189–200. Це відома католицька секвенція, написана імовірно у XIII столітті францисканцем Томмазо да Челано. З 1570 р. (після Тридентської реформи) по 1962 р. (Другий Ватиканський собор) була обов'язковою частиною заупокійної меси.

зміст й описи українського пейзажу. І тут також біг коня з Мазепою на спині триває три дні, що повторюється на початку аж в шістьох строфах. Перша версія «Балади про Мазепу» коротша і була видана в німецькому журналі «Берлінський біржевий кур'єр» («Berliner Börsencourier»), а остаточна версія увійшла до поетичного циклу «Проповіді» («Hauspostille», 1927).

Постать Мазепи з'являється і в ряді шведських щоденників та історичних джерел, що стосуються часів правління Карла XII, та меншою мірою — у літературних творах. На особливу увагу заслуговує «Каролініана» («Karolinerna») Вернера фон Хайденштама. Цей двотомний цикл оповідань про воєнні походи Карла XII, перекладений кількома мовами, названий польським перекладачем Станіславом Мілашевським «рицарською епопеєю», теж має коротку розповідь про Мазепу періоду перед полтавською битвою, де автор розповідає про таємні дипломатичні вчинки Мазепи, саме під час намірів щодо мілітарного союзу зі шведським королем.

Може видатися дивним, що ще не було до цього часу мови про Мазепу в українській літературі, якщо не брати до уваги панегіриків Пилипа Орлика. Насправді про нього написано багато в українській історіографії, у тому числі в еміграційній, проте в літературі XVIII і XIX радше нічого. Лише в XX столітті український письменник Богдан Лепкий, який працював в Ягеллонському університеті (від 1899 р. — лектор української мови, 1927 р. — заступник професора, від 1935 р. професор української літератури, помер в 1941 р.) створив великий цикл романів, окремі томи якого видано в 1926–1929 роках під назвами: «Мотря», «Батурин», «Полтава», а останній «З під Полтави до Бендер», що становить ніби епілог циклу, видано у 1955 році в Нью-Йорку.

Знавці української літератури вважають, що Лепкий був визначним ліриком і новелістом, натомість його романи мали «вигляд блідий та схематичний». Проте названий цикл є цікавою біографічною повістю, що відповідає історичним фактам з останніх років життя Мазепи, коли в нього сформувалася думка про незалежність України від російського царя.

Насправді політична ідея подається тут ненав'язливо, але проходить через усі томи, передусім у висловлюваннях самого гетьмана до довірених осіб. Головний герой постає як умілий політик і козацький

поводир з великою відповідальністю за долю свого народу. Він знає, що від його рішення в значній мірі залежить доля українців. Саме тому він час від часу глибоко переживає за сьогодення і майбутнє українського народу. Він досконало усвідомлює, що молодий Петро I лише до певного часу буде толерантним стосовно літнього гетьмана, обмежуючи свободи українців. Тим понурише змалює він майбутнє. Через військову бурю, що розпочинається, він повинен зайняти чиюсь сторону. Вибір був простий. В останній розмові з Мотрею він говорить: «Я пориваю з царем. Пориваю для того, щоб разом із королем Станіславом та Карлом XII відвоювати свободу для мого народу»¹.

Лепкий представив Мазепу досить гарно — як українського патріота, поборника української свободи, але також і як людину з певними вадами та слабостями. Частина «Мотря» представляє нам історію знайомства і роману старого гетьмана з дочкою Кочубея. Мазепа думав серйозно про одруження, до чого схилився старий Кочубей, проте мати Мотрі стала на заваді. Тут вона представлена сварливою, підлою жінкою, із хворобливими амбіціями, що мріє про гетьманську булаву для чоловіка-підкаблучника.

Особисті справи не заважали гетьману виконувати його обов'язки і тому за згодою Мотрі він відіслав її до батьківського дому, під опіку батька, і той власноруч відписав, що дочка перебуватиме у безпеці. Погодившись на збройний виступ із Карлом XII, він почав енергійно готуватись у Батурині. Вирішальний день великої битви автор описав у частині «Полтава» з історичною точністю, опираючись на джерела. Подальша доля Мазепи, Карла XII та решти вояків під час втечі до турецького кордону й перебування у місті Бендери Лепкий представив в останній частині.

Про Мазепу йшлося вже і у французькому романтичному малярстві (Герікал, Верн, Буланж, Делакру), хронологічно та тематично пов'язаному з літературою, головним чином, із поемою Байрона і Віктора Гюго. У другій половині XIX століття цю тему використовували в мистецтві. У 1851 році Теодор Касереу створив невеликих розмірів (46x37 см) картину масляними фарбами на дошці (сьогодні в Музеї образотворчого мистецтва в Страсбурзі), «Молода козачка знаходить непритомного Мазепу, прив'язаного до мертвого коня», що ілюструє

---

¹ В. Лепки, *Motria*. Trylogii *Mazepa*. Część I i II. Autoryzowany przekład M.Lazar-Bienkowskiej, Warszawa 1937, s. 506.

одну з фінальних сцен поеми Байрона. Картину виставили в Парижі (1853) та Лондоні (1859), проте паризький сатирично-гумористичний журнал «Журнал для сміху» («Journal pour rire») розмістив карикатуру (1853) цієї картини, намальовану Берлатом.

Луї-Фелікс Гусне виставив у 1872 році в Парижі полотно великих розмірів (240x200 см) «Тортури Мазепи», що нині міститься в Луврі, а Генрі-Леопольд Леві є автором аквафорту про Мазепу, котрого знайшли в степу селяни, репродукцію якого представлено в альбомі «Галерея Дюран-Рюель. Колекція гравюр висічених в офорті» («Galerie Durand-Ruel. Recueil d'estampes gravées à l'eau forte»). Існує також велика кількість літографій. Створювали їх відомі митці, такі як Ахілл Девера та інші. Використання цієї теми французькими митцями просто вражає.

Портрети Мазепи з'явилися ще під час його життя. Погруддя, де його зображено з гетьманською булавою, представлено було в «Приятелі люду» («Przyjacielu Ludu») **Лещинського 1835 року і повторно** у цьому ж журналі в 1847 році з підписом, що це репродукція ілюстрації, яку запозичили з німецького твору «Європейський розголос» («Die Europäische Fama», 1704), «коли ще Мазепа був у парі з Росією та Августом». Цей самий портрет розмістив у себе «Ілюстрований тижневик» з 1871 року, де зазначалось, що його було відтворено на основі старого офорту. Офорт, виконаний Яном Петром Норбліном в 1775 році (Національний музей у Варшаві), був багато раз репродукований як портрет Мазепи («Світ», 1906 та 1909, «Ілюстрований тижневик», 1910), проте було висунуто гіпотезу, що це український селянин. Подібна картина з'явилась у редактованому Крашевським «Атенеумі» 1842 року з ілюстрацією тексту Мазепи та з інформацією, що цей «портрет Мазепи може бути сучасний, судячи з техніки виконання».

Ця тема не цікавила надто майстрів польського живопису. Існує картина Вацлава Павліщака 1885 року «Мазепа», а також з ідентичною назвою ілюстрація в «Мандрівнику» (1885, № 20) Максиміліана Геримського. Картина Павліщака була поширена на початку ХХ століття завдяки репродукції на поштових листівках (видавництво «Вісла» в Кракові). Митець представляє добре відомий йому український степ (невідомий французьким художникам), зарослий бур'яном, а в степу на бігу кінь із Мазепою, голова якого безсило схилилася на шию коня. Угорі ж літають круки або сичі.

Репродукція картини Геримського представляє Мазепу не в степу, а в лісі, що зовсім несподівано, оскільки його прив'язано до коня спиною до гори, а обличчям до долу. Кінь падає, подібно як і в Делакруа, біля нього перебуває стадо його степових побратимів, диких коней, які: то «наближуються, то стають, то мчать, то відскакують, то знову повертаються». Під ілюстрацією редакція «Мандрівника» розмістила епізод з поеми Байрона в перекладі Одинця.

У фрагменті, присвяченому поемі Пушкіна «Полтава», уже була мова про оперу Чайковського. Варто зазначити, що тему Мазепи піднімало багато оперних композиторів. Починаючи з 1837 року, коли в Баварії поставили оперу Людовіка Маурера «Мазепа», до початку ХХ століття створено їх близько 20! Бракує, щоправда, шедеврів, але це не впливає на популярність теми, котра непокоїла італійських, німецьких, французьких, російських, англійських та інших композиторів. Їх прем'єри відбулись у такі роки: У Болоньї 1850 року (композитор Ф.Кампана), та 1861-го (Карло Педротті), у Петербурзі — у 1859 (Шиль-Вейтінгоф), у Парижі в 1872 (Ч.Порні), у Лондоні — у 1885 році (В.Мейер-Лютц), у Бухаресті — у 1890 році (Коген-Лінар), у Бордо — у 1925 році (Неріні) та ін. Були спроби навіть створити балет. У 1900 році у Варшаві було виставлено оперу «Мазепа», яку створив Адам Мюнгхаймер, лібрето до неї написав Максимільян Радзішевський на основі драми Словацького. Цю оперу згодом виставляли і в інших польських містах, і за кордоном.

Проте найвідомішим музичним твором під назвою «Мазепа» є 6 симфонія Ференца Ліста, написана 1851 року, а виконана вперше у Веймарі 1854 року.

На початку ХХ століття Мазепа став героєм російського фільму, режисури В.М.Гончарова (1909) і П.Чардиніна (1914). Можливо, існують ще інші фільми на цю тематику. У новіший період (1960) американський режисер Жорж Кукор створив фільм «Дияволиця у рожевому трико», де роль Мазепи на коні виконувала Софі Лорен.

Тема Мазепи була дуже популярною, як бачимо, у літературі й образотворчому мистецтві Європи. Неможливо навіть перерахувати усі твори, починаючи від циркових вистав до фільмів.

Слава Мазепи, передусім як літературної та легендарної постаті, припала на вершину розвитку Романтизму. Саме тоді легенда увійшла в літературу й мистецтво, залишившись там надовго. Про тривалість

цієї слави, навіть ще не так давно, свідчити може вистава картин, присвячена Мазепі, в 1978 році (травень–червень) в залах Музею образотворчого мистецтва в Руені, а також було видано ілюстрований каталог, що його підготував Жан П'єр Мулісе. Час від часу виходять друком літературні твори, такі як повість Ірен Стецик «Мазепа. Гетьман України» («*Mazepa. Prince de Ukraine*», Париж, вид. «Баланд», 1981), не говорячи вже про статті чи менші історичні або історико–літературні праці¹.

---

¹ Повніше бібліографію про Мазепу в історії, літературі і мистецтві подано в наведеній вище праці (див. прим. 8). — Із пізніших робіт див. J.Ostrowski, *Mazepa. Pomiędzy romantyczną legendą a polityką*, «Przegląd Wschodni», t.II, 1993, z.2.

МЕФОДІВСЬКІ ТРАДИЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ РОМАНТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Відразу зазначимо, що йдеться тут про зв'язок християнської кирило-мефодіївської традиції, а особливо мефодіївської, з польською літописною легендою про П'яста, що досить виразно засвідчується як в історичній літературі (кінця XVIII — початку XIX ст.), так і в художній.

Саме тому Адам Нарушевич у другому томі «Історії польського народу» висунув гіпотезу про те, що прадід Мешка I, Семовіт (син П'яста) міг прийняти християнство або від апостолів слов'ян Кирила та Мефодія, або від їхніх учнів¹. Цю думку пізніше підтримав і суттєво її розвинув Юзеф Максиміліан Оссолінський (творець Оссолінеума) у відомому науковому дослідженні під назвою «Домисл, підданий розслідуванню: гостями П'яста могли бути Кирило і Мефодій — апостоли слов'ян», виданому через два роки після смерті автора, тобто в 1828 році в «Науковому журналі бібліотеки ім. Оссолінських»². Основою його роздумів є, в основному, переказ, записаний уперше в Польському літописі Галла, де літописець розповідає про двох таємничих паломників, які прибули в околиці Гнезна і намагалися потрапити до замку Попеля, але їх «прогнали» і тоді вони *подалися у передмістя, де випадково потрапили до будинку землероба*³, а саме П'яста. Той гостинно зустрів їх, а вони — читаємо в Галла — із вдячністю прийняли запрошення бідного чоловіка та, увійшовши до гостинного будинку, сказали йому: *«Радуйтеся, воістину, що ми прибули до вас, можливо, наш візит принесе вам усякого багатства, а від потомків пошану і славу»*. Літописець також зазначає, що все це здійснилося з таємничої волі Бога⁴.

Отже, Оссолінського вразила, насамперед, таємничість паломників у переказі Галла, яку він намагався якось пояснити. *Справді, є щось*

---

¹ A.Naruszewicz. Historia narodu polskiego. — Warszawa, 1780. — Т. II. — S.69.

² J.M.Ossoliński. Domysł śledzeniu poddany: Goście Piasta mogli być Cyryl i Metody — apostołowie Słowian // Czasopismo Naukowe Księgozbioru Publicznego im. Ossolinskich, 1828. — Т. II. — S. 52–62.

³ Anonim tzw. Gall. Kronika polska / Przełożył R.Grodecki. Przekład opracował, wstępem i przypisami opatrzył M.Plezia. — Biblioteka Narodowa. — Seria I. — Nr. 59. — Wrocław—Kraków, 1982. — S.11.

⁴ Там само, с.11

таємниче, зазначає він, у цьому переказі [...]. А стосовно осіб, по яких ідеться, то, очевидно, вони були священиками, які одночасно із наміром наверненням у віру мали також політичні наміри. Отже, шукаючи в історії того часу, щоб знайти когось, не натрапляю ні на кого іншого, окрім Кирила та Мефодія¹.

Таким чином, двоє мандрівників із далеких країн могли бути, на думку Оссолінського, першими апостолами слов'ян, які потрапили в околиці Гнезна десь між 863–867 рр., тобто, перед подорожжю їх до Риму на запрошення Папи Миколи I Великого (помер 13. XI. 867, перед тим, як Кирило і Мефодій потрапили до апостольської столиці). Правда Оссолінський чітко підкреслив, що це лише гіпотеза (вже в анотації статті), але вважав її досить правдоподібною. Важливо також, що він звертає увагу не лише на релігійний, а й на політичний аспект таємничої місії гостей П'яста. Попри те, що гіпотеза Оссолінського була розкритикована, наприклад, Вацлавом Олександром Мацієвським, який у праці «Щоденники з історії, письменства і законодавства слов'ян» («*Ramiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian*», Варшава, 1838) натякав на «нових казкарів», що в гостях у П'яста хотіли бачити апостолів слов'ян, Кирила та Мефодія, однак, вона виявилася плідною, зокрема, у деяких літературних творах епохи романтизму, про що йтиме мова далі.

Високого рангу переказові про П'яста і Жепіху надав факт його запису в найдавнішому польському літописі; відтак, він належить до найдавніших переказів у польській історіографії і з'являвся в кожному наступному середньовічному документі (а також у пізніших історіографів) без особливих змін, хоча саме цей мотив — про двох чужоземних паломників — зазнавав певних модифікацій, коли мова йшла про визначення: ким вони були?

Усі літописці визнавали їх таємничими постатями: чужі прибульці, невідомо звідки (але, очевидно, здалека), які мали чудодійну силу, дивовижним було збільшення за їхньої участі кількості наїдків і напоїв (у Галла: пива) перед урочистостями постригу сина П'яста — Семовіта. Галл, який, імовірно, записав цю легенду з усних переказів², не був

---

¹ Ossoliński, dz. cyt., s. 54.

² На подібність нашого переказу до легенди про св. Германа звернув увагу Юстин Фелікс Гайслер у рецензії праці А. Брюкнера про П'яста (A. Brückner. *O Piaście*. — Kraków, 1897) і згодом розвинув у статті *Stosunek podania Gallusowego o Piaście do legendy o św. Germanie // Przegląd Historyczny*, 1908. — S. 143—154.

схильний до фантазування, швидше за все він ретельно подавав факти, оповідаючи про цю незвичайну подію як про одкровення Господне. «Розкажу про дивні речі, — пише він, — але хто ж зможе зрозуміти великі Божі діяння? Хто насмілиться заглибитися в пояснення благодінь Бога, який вже в цьому житті неодноразово прославляє покору бідних і не вагається винагороджувати гостинність навіть язичників?»¹.

Ці двоє приїжджих, хоч і незвичайних, у Галла не перестають бути людьми; так само і в «Польській хроніці» Кадлубка², однак, автор «Великопольської хроніки» зазначає, що це були ангели або, на думку деяких, мученики Ян і Павел³, про це пише Ян Длугош: «Дехто їх вважав ангелами, інші — мучениками Яном і Павлом, свято яких припадає на 26 червня, адже коли їх запитував П'яст, як їх звати і ким вони є, то вони назвали ці імена»⁴.

Отже, усі ці три версії (виняткові люди, які здійснювали чудо, ангели і, врешті, Ян та Павел з Рима) можна спостерегти в літературних творах. Наприклад, Францішек Салезій Єзерський у повісті «Женіха, мати королів, дружина П'яста» (Варшава, 1790) використав останню з названих версій, але, як представник епохи Просвітництва, цей мотив потрактував досить поверхово й водночас реалістично. В «Історичних співках» Юліана Урсіна Немцевича, а саме в першому творі циклу («П'яст») з'являються спочатку «юнаки надзвичайної вроди», а згодом вони ж уже ангели, які схилиють П'яста стати королем і показують йому в пророцтві майбутню тисячолітню історію Польщі⁵. Ангелів використав також Олександр Броніковський у повісті, що спирається на легенди про Попеля і П'яста під назвою «Мишина Вежа на озері Гопло»⁶.

Однак, у жодному з названих творів мова не йде про поширення християнства серед надгоплянського народу, хоча в Немцевича і Броніковського ці посланці Неба проголошують певні невідомі істини на цих землях.

---

¹ Anonim tzw. Gall. Kronika polska, dz. cyt., s. 12–13.

² Mistrza Wincentego. Kronika polska / Tłum. K. Abgarowicz i B. Kürbis. Wstęp i komentarze B. Kürbis. — Warszawa, 1974. — S. 98.

³ Kronika wielkopolska. Tłum. K. Abgarowicz, wstęp i komentarze B. Kürbisówna, Warszawa, 1965. — S. 64.

⁴ Polska Jana Długosza / Red. H. Samsonowicz. — Warszawa, 1984. — S. 81.

⁵ J. U. Niemcewicz. Śpiewy historyczne / Oprac. Z. Libera. — Warszawa, 1947. — S. 6–7.

⁶ A. Bronikowski. Myszka Wieża na jeziorze Gople. — Warszawa, 1827.

Лише у деяких письменників періоду між повстаннями проблема зародження християнства на польських землях з'являється в більш конкретній формі, засвідчуючи переконання в тому, що християнство прийшло на північ від Карпат вже близько IX ст., і прийшло саме з Моравії стараннями Кирила і Мефодія. Ця проблема була, зрештою, предметом наукових дискусій також у пізніші часи — у кінці XIX і на початку XX ст. Спираючись на уривок у кілька речень із Життя Святого Мефодія (невідомого авторства), розміщеного в т.зв. «Панонській легенді», деякі історики припускали, що в краю віслян на території Малопольщі поширювалося християнство в IX ст. у слов'янському обряді¹.

Повертаючись до нашого сюжету, звернімо увагу на цілковито забуту на сьогодні повість Вінцентія Будзинського «Лехія в IX столітті», яка з огляду на подібність мотивів є ніби попередницею «Прадавня легенда» Крашевського. Вперше вона вийшла в Лейпцігу в 1843 році, а згодом мала два перевидання (1858, 1862) і була перекладена чеською мовою. Її автор, учасник листопадового повстання у волинському кінному полку Кароля Ружицького, член таємного Товариства польського народу, політичний в'язень, згодом діяч еміграції, використовуючи, зокрема, історичні легенди, особливо про П'яста, хотів показати образ Польщі сто років до Мешка I і складні політично-суспільно-релігійні процеси. Отже, до своєї повісті він також увів посланця з Моравії, місіонера, який ефективно впроваджує християнську віру серед надгоплянського населення, діє надзвичайно обережно, навчає не тільки про християнського Бога, але також про соціальну справедливість і рівність усіх людей згідно з Євангельськими принципами. Місіонер навіть зміг знайти помічника серед місцевого населення, для якого християнство не було цілком новим. Наш герой був не першим місіонером з Моравії, адже ще за кілька років до того мав туди прибути його вчитель — апостол Мефодій разом зі своїм дияконом, про що добре

---

¹ T. Lehr-Spławiński. Misja słowiańska św. Metodogo a Polska; tego ż, Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian. — Warszawa, 1954. — S. 182—189. Згаданий уривок із життя св. Мефодія в Панонській легенді: Був у нього (тобто у Мефодія) пророчий дар, і здійснювалося багато пророцтв його, з яких одне або два наведемо. Язичницький князь, дуже сильний, що правив над Віслою, знущався і шкодив християнам. Пославши до нього (Мефодія), казав йому сказати: вийде на добро тобі, сину, охреститися з власної волі і на власній землі, щоб не був охрещений примусово на чужій землі, і згадаєш мене; що теж сталося (цит. за Т.Лер-Сплавінським, цит. праця), с. 183.

пам'ятають місцеві жителі і про що згадує наратор. Будзинський також додав до свого твору (як це часто в той час робили) історичні коментарі, у яких намагався переконати читача, що в IX ст. християнська релігія прийшла на Гопло саме з Моравії, і це мало неабияке значення як протипага германської експансії.

Релігійна проблематика одночасно перепліталася тут із політичною, зрештою, як і в інших письменників, як у «Прадавній легенді» Крашевського чи в трагедії Мечислава Романовського «Попель і П'яст», або навіть у «Королі-Духові» Юліуша Словацького, де у трансформованій легенді про П'яста (в II рапсоді) з'являються два «золоті ангели», які пізніше рятують державу Попеля від смертельної германської небезпеки. Утім, мали вони також, чи навіть передусім, виконувати спеціальну місію: «розказувати про великі Божі діяння». Можливо, варто навести відповідний фрагмент:

Kmieć Piast, przed chatą, dobrego wieczora
Używał, stary kmieć, pełny dobroci;
A wtem skrzypnęła domowa zapora
I weszli do wrót Aniołowie złoci.
Wnet przed niemi stół, stągiew miodu spora.
Pełno mięsiwa i mącznych łakoci,
Pełno owoców rozsypano różnych.
Duchów przyjęto jadłem — jak podróżnych.
Oni też światłość utaiwszy w sobie
Opowiadali wielkie Boże sprawy
O różnych ludach chodzących po głobie,
Walki, podboje, zamorskie wyprawy.¹

Зацікавлення зародженням християнства на польських землях особливо посилилося близько 1860 року, що пов'язано з приготуваннями до вшанування тисячолітньої річниці П'яста, а отже, річниці заснування польської держави, яка виводиться від 860 року. Утворення польської держави і зародження християнства в Польщі сприймаються нерозривно.

Ініціатива організації ювілейного святкування на загальнопольському рівні вийшла з Великопольщі, де було створено комітет із семи

---

¹ J. Słowacki. Dzieła wszystkie / Pod red. J. Kleinera i W. Floryana. — T. XVI. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1972. — S. 359.

осіб, який очолив Адольф Лончинський з Костельця під Іновроцлавом, а його членами стали: Єнджей Морачевський, Кароль Лібельт, Войцех Габер, а також троє священників: Блашкевич, Янішевський і Панкау.

Звернулися також до Йоахіма Лелевеля, який проживав у Брюсселі, з проханням підтримати справу вшанування річниці пам'яті П'яста, і літній історик негайно відповів, надіславши проект у вигляді сценарію загальнопольських урочистостей. До ініціативи великополян він поставився з ентузіазмом і зі словами сердечного схвалення, адже ця річниця створювала, як підкреслив, виняткову можливість для демонстрації і зміцнення патріотичної єдності гнобленого трьома загарбниками народу. Історична, а особливо хронологічна, точність щодо П'яста в цій ситуації здавалася йому несуттєвою: «Сперечалися і ще довго на цю тему будуть сперечатися дослідники. Якщо вже на те пішло, то ви, громадяни, якщо будете декларувати святкування 1000-ої річниці у 1860 р., повинні замовкнути, бо якщо мова йде про тисячу років, кільканадцять років — марне питання»¹.

Проект Лелевеля передбачав: зібрання під Крушвіцею над Гоплом великої кількості людей усіх станів і зі всіх анексованих земель (що найважливіше), а особливо великої кількості селян, «співанням гімнів на честь П'яста, хоча б зі «Співів» Немцевича, якщо не знайдеться кращих», згодом символічне пиття «чари меду» й оголошення наміру звести в цьому місці пам'ятник на вшанування «цього сільського і народного дня». Цей пам'ятник має бути якнайпростіший, наприклад, вулик, а на фронтальній стіні постаменту, серед висічених образів, які зображують сільськогосподарські знаряддя, «колесо від воза». Пропонував, якщо не буде придумано «кращого», такий віршований напис, його авторства:

Roku 860 Piastów rodzina władać poczyna;
Roku 1860 bratnie Polski ludy zjeżdżają,
Na jej cześć powszechny ul stawiają.

Сценарій урочистостей, який написав Лелевель, передбачав також, щоб усі запрошені, «після обміну братнім рукоштованням», вписали на пам'ять до великої книги свої прізвища, а також місцевість, звідки прибули, і, щоб згодом вирушили — транспортом, або пішки — до

---

¹ J. Lelewel. Rocznica wstąpienia na tron Ziemowita, syna Piasta, r. 860 // Dziennik Literacki. — Lwów. — Nr 73 z 11 IX 1860. — S. 582.

Гнезна, де в костелі сам примас відправив святкове богослужіння, а згадана книга з прізвищами була урочисто покладена в архів костелу.

Державну річницю Лелевель пов'язував з річницею християнства, і тому пропонував, щоб у богослужінні вшанували святого Мефодія — сучасника П'яста. «Наскільки знаю, — писав, — ритуал великопольської єпархії має щось особливе про Мефодія; нехай же духовенство виділить і возвеличить цей день».

Ювілейне святкування затримувалося в часі, збільшувалося труднощів, але приготування тривали.

«Задум святкування вже в 1860 році тисячолітньої річниці прийняття християнства над Гоплом, — читаємо в документі, оприлюдненому згаданим комітетом, — і одночасного проголошення на трон династії П'ястів, не був реалізований переважно з тієї причини, що за короткий проміжок часу не міг бути достатньо підготовлений»¹.

Отже, урочистість перенесено на 1863 рік, тобто, на той самий час, коли на Моравії і в Чехії планувалося вшанування апостолів слов'ян — Кирила і Мефодія — з нагоди початку їх великої місії тисячу років тому.

На початку 1863 року в Гнезно вийшла книга «Святі Кирило і Мефодій. Перші слов'янські апостоли. З нагоди тисячолітньої річниці першого християнського апостольства на Західній слов'янщині з програмою урочистості». Автор цієї публікації — ксьондз Іларій Кошутський, на той час католицький приходський священик в Мелжині, автор книжок про життя святих і відомий у Великопольщі популяризатор освіти серед населення, який в 1860–1862 роках, разом з Едмунтом Бояновським, редагував альманах «Сільський рік», а пізніше, після січневого повстання, був співредактором і співзасновником журналу «Освіта» (1865–1867)².

У кінці цієї книжечки розміщено програму під заголовком «Тисячолітня річниця» від 3 листопада 1862 і підписана всіма згаданими вище сімома членами комітету, у якій, зокрема, читаємо: «Пам'ятаючи, що рік проголошення династії П'ястів на трон (860), як і християнське апостольство в цих слов'янських краях (вже від 855 р.) не можна з історичною точністю визначити [...], отже, у час, коли святі Кирило і

---

¹ H. Koszutski. Święci Cyryl i Metody. Pierwsi apostołowie słowiańscy... — Gniezno, 1863. — S. 113.

² Див.: Słownik polskich teologów katolickich / Pod red. ks. H. E. Wyczawskiego. — Warszawa, 1982. — Т. II. — S. 369–370.

Мефодій засновували перший костел на Велеграді, то, без сумніву, або вони самі, або їхні учні, Візног і Ослав, прибули в околиці Гопла ширити слово Боже і, згідно з легендою, зайшли до сільської хати П'яста»¹.

Головні церковні урочистості під керівництвом примаса Леона Пшилуського заплановано на 8 вересня 1863 р. у Крушвіці. Того ж дня мало розпочатись насипання могили П'яста над Гоплом, на зразок могил Кракуса, Ванди і Костюшка під Краковом, це свідчить, що пропозицією Лелевеля не скористалися.

Із зібраних коштів зі всієї Польщі вирішено відбудувати костел Найсвятійшої Диви Марії з каплицею святих Кирила і Мефодія в Іновроцлаві (який тут був знищений за 28 років до того). Також планували увічнити цю важливу річницю виданням альбому письменників і польських митців, заснуванням товариства імені святого Войцеха для поширення освіти на селі. Особливо амбітним був проєкт заснування дещо згодом у Гнезно «головної школи або академії», також на пожертви, зібрані на трьох анексованих територіях. У кінці цього документа констатували, що: *«Народ не дочекався цієї пізньої річниці в давній її святості, але дочекався в повній ще силі національного і релігійного життя»*.

Січневе повстання, а власне поразка цього великого національного пориву до свободи, безумовно, перекреслила всі плани святкування річниці. Незнищеним залишилося тільки друковане слово, яке є пам'яткою тих намірів у згаданих публікаціях, а також у художніх творах.

Відгомін річниці сягнув й еміграції. У 1861 році з'явилася в Парижі невелика збірка народних оповідань, видана Карлом Балінським під знаменним заголовком: «Голос польського народу. У тисячолітню річницю смерті П'яста». А Юзеф Богдан Залеський писав у цей час в Парижі драматичну поему «Напередодні святкування тисячоліття» («Wigilia godów tysiąclecia»), що складалася з трьох частин із такими заголовками: «Крушвиця», «П'ястова могила» та «Гопло». Автор тільки першу з них закінчив повністю протягом кількох днів після початку повстання, дві інші лише почав писати.

Твір «Напередодні святкування тисячоліття» належить до слабших у доробку популярного колись, а сьогодні вже призабутого поета, але

---

¹ Там само, с. 114.

саме в ньому, крім проблеми національної солідарності, досить чітко простежуються кирило–мефодіївські акценти, які нас цікавлять. Залеський зображує велике зібрання приїжджих з усієї Польщі, а серед них численних паломників з низки слов'янських країн, які прибули до Крушвиці. Є там також «гусяр» з Чехії, який співає пісні про давні часи і зародження християнства серед слов'ян — особливо про те, як Кирило і Мефодій відправляли своїх учнів–місіонерів до братів на північний бік Карпат :

*Cyryl i Metod drużynę swoją
Żegnają także w pochód na echa:
«Idźcie do Piasta, dobrego Lecha» [...]*¹⁹

*Wiznog i Osłon młodziuchni wodze,
Wskazują srebrną Wisłę czeladzi:
«Stawiajmyż święte krzyże po drodze
Pan sam pod ręce oto prowadzi!»*²⁰

Мефодіївська традиція найбільше, мабуть, вплинула на видану в 1862 році у Львові трагедію «Попель і П'яст» пера молодого поета, який загинув у перші дні січневого повстання — Мечислава Романовського. Вона була написана, як інформує підзаголовок першодруку — «На тисячолітню річницю П'яста». Романовський увів святого Мефодія (виступає він саме як святий) та його диякона до персонажів драми і показав їх безпосередньо у подіях твору.

Варто коротко нагадати історичну основу цієї драми, у якій висвітлена діяльність місії святого Мефодія. То був переломний період в історії держави, заснованої колись легендарним Лехом. Автор показав її ще німцями, хоча від заснування держави пройшло близько трьох віків. Вона надалі є конгломератом споріднених племен і поділена на десять теренів. Основним, зі столицею в Крушвиці, володіє король Попель, в інших панують його двоюрідні брати як незалежні князі, зобов'язані всього лише до спільного захисту кордонів держави під керівництвом Попеля у випадку зовнішньої небезпеки. Така небезпека постійно загрожує з боку німців, які діють підступно через шпигунів, що мають підтримку зі сторони дружини Попеля — німкені. Попель у творі Романовського нічим не нагадує літописний праобраз. Він має велике почуття королівській гідності, родо-

вої, а також «народної» гордості, яку демонструє особливо у відношенні до німців. Отже, він байдужий до цінних подарунків, які привозять для нього німецькі послы від короля Франків, Рейну і Дунаю, а коли ті натякають, що міг би колись віддати честь їхньому володарю — реагує з обуренням. Він уміє також бути дуже сміливим і відважним вождем під час війни. Має відчуття солідарності із західними слов'янськими народами і з чималою самопожертвою захищає у воєнному поході підкорених заодрян. Розуміючи небезпеку, яка загрожує його державі, прагне до зміцнення королівської влади і державної єдності. Однак остаточно грузне у внутрішніх конфліктах, перш за все із селянами, що призводить до його падіння. Після його смерті правителем країни обрано представника селян П'яста, який ефективно об'єднує всі землі країни і розпочинає нову епоху в історії держави. Можна сказати, що відбувається занепад абсолютизму старої династії і прихід до влади — у результаті демократичних виборів П'яста — нової династії.

Святий Мефодій зі своїм дяконом з'являється в драмі аж шість разів і досить розсудливо поступово навертає П'яста, а також інших селян, до нової віри. На слова Мефодія «Мій Бог є всюди» — П'яст відповідає:

Cześć Mu! I moim cześć! Niech z nami będzie
Twój Bóg, gdy Mu tak ziemia nasza miła.

Мефодій також навернув до віри матір Попеля у хвилину її смерті. Отже, його проповідницька діяльність виявилася досить ефективною, селяни зустрічають його гостинно, особливо П'яст. А таємна релігійна місія, цілеспрямовано чи мимоволі, пов'язана з політичною діяльністю, бо нова віра дає більший захист населенню цієї землі. «Хрест його захистить» від небезпеки — констатує апостол слов'ян у відповідь на питання П'яста, що це є «нещасливий» народ. Із початку розвитку дій драми Святий Мефодій діє тільки серед селян, переконуючи їх, зокрема, у почутті власної народної гідності і цінності, рішуче впливає на вибір П'яста стати новим правителем країни, тим, хоча б, що молиться за правильний вибір, маючи на увазі цього одного кандидата:

Chryste Panie!
Panie świadomy serc i ich skrytości,
Wskaż, kto ma w sercu najwięcej miłości,

Na królowanie zbratanym plemionom...
Krzyż tu Twój stanie, i dalekim stronom
Stąd kiedyś światło Twoje się odsoni...
Ziarno, co dzisiaj zeszło na tej błoni,
W inne narody zapuści korzenie...

(акт V, сцена 11)

Невипадково, що останні слова драми (після вибору П'яста) належать Святому Мефодію і звучать наступним чином: «Небес опіка над вами».

Переконання про моравську місію на наших землях утверджувалося поступово в нашій літературі, попри відсутність доказів із джерел; саме поступово, тому не було художнього твору, який би користувався великою популярністю. На такий потрібно було зачекати аж до 1876 року, тобто, до появи «Прадавньої легенди», що є першою у великому циклі із 29 оповідань, написаних Крашевським досить пізно, вже в період позитивізму, тобто протягом десятиріччя 1875–1885, названих інколи «романними хроніками», що охоплюють історію Польщі від IX століття до саксонських часів включно.

Варто нагадати, що Крашевський кілька разів висловлювався під час дискусії на тему моделі історичного роману, яка точилася в сорокові і п'ятдесяті роки, рішуче виступаючи за історичну правду, яка, на його думку, в «романі» має органічно співіснувати з літературною вигадкою. Тому сам досить ґрунтовно вивчав історичні джерела до кожного роману зі згаданого циклу.

Річ очевидна, що принцип, який він сповідував, міг бути успішно застосований щодо періодів, багатих на історичну документацію; однак інша справа, коли йдеться про давніші часи.

Тому в т.зв. «Доповнення до Прадавньої легенди» Крашевський, зокрема, писав: «Немає нічого складнішого, як відкрити завісу, що приховує зародження буття народу [...] Тільки аналогія, порівняння, певні усталені закони, яким підпорядковане буття людства дозволяють робити про це певні висновки»¹.

Романіст говорить в цих «Доповненнях» (із заголовком також «Історичні легенди») про часи Попеля і П'яста як про епоху повороту і рішучих змін в історії народу, адже принциповою справою, очевидно, була зміна влади і династії. Але цей перелом стосується не тільки політич-

---

¹ J. I. Kraszewski. Stara baśń. — Biblioteka Narodowa — Seria I. Nr 53. — Kraków, 1975. — S. 437.

них взаємин, а також і релігійної ситуації. Адже зароджується християнство над Гоплом, прищеплене двома місіонерами з Моравії із неназваними іменами. Коли при першій зустрічі з П'ястом вони розповідають про невідомого Бога, П'яст дає рішучу відповідь: «Чужого нічого знати ми не хочемо!». Але під час наступних зустрічей із цими таємничими моравськими приїжджими П'яст все менше захищає т.зв. стару релігію.

Крашевський не залишає жодного сумніву про те, що він думав стосовно ранньої появи початків християнства на польських землях. Наратор «Прадавньої легенди» дає такий коментар: «Не була вже християнська віра цілком чужою в Лехії, проникала вона зі всіх сторін, але разом із тим мішалася з давньою і була тільки новим ідолопоклонінням, що торувало дорогу до навернення. Символ хреста, як амулет, уже висів приховано на не одних грудях, клали його язичникам до могили. Були охрещені люди, що жили потім у язичництві, яке їх оточувало. Основна кількість була прив'язана до віри батьків, до старих обрядів, до пов'язаних із ними порядку і суспільного звичаю»¹.

Безумовно, Крашевський створив «легенду», але таку, у якій образ доісторичної Польщі міг би створювати враження — якщо використати визначення самого романіста — «правдоподібності». Це стосується не тільки суспільно-політичних і побутових взаємин Польщі початку другої половини IX ст., але також початків християнства, яке прищеплювати повинні були, як впливає з цього роману, моравські паломники, учні солунських братів, особливо святого Мефодія².

Проблема, представлена тут переважно на літературному матеріалі, перш за все, як вище було зазначено, є проблемою історичною,

¹ Там само, с. 257.

² Додамо, що А. Бельовський видав у 1858 р. у Львові у власному перекладі з анонімного латинського рукопису (з XIII ст.) «Житіє Святого Мефодія». У 1881 році у зв'язку з урочистостями на честь Святих Кирила і Мефодія у Ватикані вийшов вірш Є. Шуйського «Голос із Польщі на урочистість Св. Кирила і Мефодія» (J. Szujski. Głos z Polski na uroczystość śś. Cyryla i Metodego // «Czas» 1881, nr 154, а також С.Е.Козьмяна Вірш на честь Кирила і Мефодія (S.E. Koźmian. Wiersz na cześć Cyryla i Metodego // Biblioteka Warszawska, 1881. — Т. III). В Опольській Сілезії відомою була народна пісня, перекладена з чеської «Пісня до Св. Кирила і Мефодія» (що співається на мелодію: *Boże, coś Polskę*). Див. F. Grivec. *ŚŚ Cyryl i Metody / Przełożył ks. J. Korzonkiewicz*. — Kraków, 1930. Надаймо також, що про Кирила і Мефодія у слов'янській поезії (окрім польської) пише Петро Лавров у книжці «Кирило і Мефодій в давньослов'янському письменстві, Київ, 1928, с. 213–233; тут також антологія поезії. На увагу заслуговує стаття: K. Wrocławski. *Historyczne, legendarne i literackie echa misji morawskiej braci solunskich w Polsce* // «Godiszen Zbornik». — Скоп'є, 1970. — Т. 22. — С. 393–417.

загадкою, яку намагався відгадати не один історик. Ця загадка таємничих відвідин П'яста двома прибулими здалека прочанами становить і сьогодні предмет досліджень, і надалі існує гіпотеза, що могли це бути якісь посланці з Моравії, хоча, очевидно, то не були брати Кирило і Мефодій. Так, наприклад, Казімеж Шльонський, намагаючись встановити хронологію, що стосується попередників Мешка I, пише: «Порівнюючи наведені вище генеалогічні дані [тобто ті, що стосуються династії П'яста], ми можемо також визначити період життя попередників Мешка у середньому по 55 років, але, якщо вірити хроніці, Семовіт помер доволі молодим, натомість Лестек жив, напевно, довше, оскільки правив деякий час разом із сином. Іншою зачіпкою може бути святкування постригу семилітнього Семовіта, під час якого мали з'явитися чужі гості. Якщо, як вважаємо, це були великоморавські емісари, то перебування їх припало на період найбільшої активності місії Мефодія, тобто на 863–868 рр»¹.

---

¹ K. Ślaski. Wątki historyczne w podaniach o początkach Polski. — Poznań, 1969. — S. 83 — Згадані попередники Мешка I, це: П'яст — Семовіт — Лестек — Семомисл (батько Мешка). М. Плезя пише: «*На нашу думку, мають рацію ті, хто вважає імена чотирьох предків Мешка автентичними*», цит. праця, с. 12, примітка.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЛІТЕРАТУРИ В ПАРИЗЬКИХ ЛЕКЦІЯХ МІЦКЕВИЧА

Кафедра, що її першим очолив Міцкевич, у наказі від 15 VII 1840 р., яким тодішній міністр освіти Віктор Кузен створив цей заклад, була названа «Кафедра слов'янської мови та літератури» («Chaire de langue et litterature slave») – досить неточною, адже викликала припущення, що йдеться про якусь одну мову й літературу всіх слов'янських народів. Цей же міністр наказом від 8 вересня 1840 р. довірив кафедру Адаму Міцкевичу, який викладав там з 22 грудня 1840 р. по 28 травня 1844 р., завжди по вівторках і п'ятницях, хоча були деякі перерви (наприклад, через хворобу), особливо останнього року.

Хронологічно це була перша слов'янська кафедра. У 1842 році були засновані аналогічні в німецьких університетах: у Берліні та Вроцлаві. У Берліні із середини 1842 р. по 1859 р. викладав німецькою та польською Войцех Цибульський (1808-1867), з перервою в 1848 році у зв'язку з революційними політичними подіями, а також через виїзд Цибульського до Праги на слов'янський конгрес¹. У Вроцлаві, кафедру обіймав з 1842 р. по 1849 р. чех Ладислав Челаковський² (1799-1852), який пізніше отримав аналогічну посаду в Празькому університеті.

Немає сумнівів, що паризька кафедра була в цей час найпрестижнішою, а лекції Міцкевича, на які, окрім французів, також приходило багато слов'ян-емігрантів, особливо поляків, і часом також неемігрантів та представників інших народів (наприклад, слухачем був італієць Доменіко Сантагата, який 1879 року в якості професора Болонського Університету був засновником і першим головою Академії ім. Міцкевича в Болонії). Лекції Адама Міцкевича стали предметом зацікавлення слов'янської і французької громадської думки. Його рішення очолити кафедру в Колеж де Франс і виїхати з Лозанни, де він отримав

---

¹ Див.: S. Pigoń, *Cybulski Wojciech, Polski słownik biograficzny*, t. IV, Kraków 1938, s. 119-120.

² Я.Якубець у своєму підручнику *Dějiny literatury české* (Praha 1911, s.536) стверджує, що Челаковський запросили на кафедру в 1841 р., однак читати лекції він розпочав заледве у 1842 р.

визнання протягом одного року і мав дуже хороші умови та ще кращі перспективи, було політичним, як він писав пізніше до Ігнація Домейка: *«У Лозанні під кінець мого перебування я був розпещеним дитям уряду й академії, і, якби не повторилася хвороба дружини й дітей, я згадував би Лозанну, як рай, але ми мусили повернутися, інакше кафедра б опинилася в московських або німецьких руках»*¹.

Не дивно, що майже на кожну лекцію виходила рецензія в тодішній польській емігрантській пресі й частенько – у французькій, нерідко в декількох журналах. Відгуки не завжди були позитивними, особливо зі сторони політичних противників серед польської еміграції. Про лекції професора-поета, відомого у слов'янському світі як голос свободи і ворог деспотизму, писали із захопленням видання слов'янських народів, які втратили власний суверенітет. Наприклад, у Загребі, у відгукові на лекцію від 30 березня 1841 року, написано: *«Справді чудовим враженням було дивитися на Міцкевича і слухати його слова. Давно не висловлювалися в столиці Франції такі нові думки і такі істини. Навіть французи, байдужі зазвичай до всього, що нефранцузьке, були в захваті. Усі французькі газети сповнилися похвалами і здивуванням щодо цієї великої людини, яка в короткому нарисі викладає ціле багатство своїх знань, чітко та зрозуміло»*².

Отже, завдання Міцкевича, як професора Колеж де Франс, було відповідальним, особливо в тогочасних політичних умовах слов'янських народів, й одночасно нелегким, хоча б із причини повної відсутності досвіду в навчанні такого типу і на початку зародження нової дисципліни, якою тоді була славістика. Складність полягала також і у відсутності відповідної бібліотеки, принаймні художніх творів, не кажучи вже про твори, які говорять про літературу, культуру чи мови слов'ян; таких ще не існувало. Перші нариси з історії літератури були написані в Польщі: Фелікса Бентковського «Історія польської літератури» (1814), а також твір Михайла Вишневського, який виходив із 1840 року з такою ж назвою, проте перші томи були переповнені історією (часто казковою) та різною інформацією, але не літературною. Отже, нічого дивного, що Міцкевич,

---

¹ Лист 23 або 24 XII 1840 року. – Див.: A. Mickiewicz, *Dziela*, Wydanie Rocznicowe, t. XV: Listy, część II: 1830-1841. Oprac. M. Dernałowicz, E. Jaworska, M. Zielińska, Warszawa (Spółdzielnia Wydawnicza «Czytelnik») 2003, s. 593.

² Цитується за: L. Durković-Jakšić, *Mickiewicz i Jugosłowianie*. Wstęp Z. Grot, Poznań, (UAM), 1984, – s.47.

хоча й знав ці видання, але жодного разу не назвав Бентковського і тільки один раз Вишневецького з приводу незначної дрібниці.

У Росії в 1822 році видали «Дослідження короткої історії російської літератури» («Опыт краткой истории русской литературы») Миколи Греча (переклад польською здійснив Лінде у 1823 році). Цю роботу Міцкевич згадав тричі, але оцінив як маловартісний твір. Маючи на думці Греча і Фрідріха Оттона, який ішов його слідами, як автора «Підручника з російської літератури» («Handbuch der russischen Literatur», 1837), Міцкевич у лекції 25 січня 1842 року говорить, що «вони дуже мало займаються відомими письменниками тільки тому, що ті займали високі посади або мали багато орденів» і, як приклад називає Д.І. Хвостова (1757-1835), графомана, сенатора, який мав багато орденів (IX, 121)¹. В інших слов'янських державах не було навіть таких скромних праць. Лекції Міцкевича мали позитивний ефект, як не парадоксально, тому що частина лекцій, які стосуються виключно літератури, є оригінальними текстами Міцкевича, його власною інтерпретацією літературних творів, а також деяких інших, наприклад, слов'янських літописів. Це не стосується, однак, значної частини лекцій на нелітературні теми, як, наприклад, популярні в добу романтизму слов'янські старожитності (користувався переважно твором П.Й. Шафарика «Слов'янські старожитності») чи історії слов'янських народів; говорячи, наприклад, про історію Росії, він часто спирався на тексти Н.М. Карамзіна «Історія Російської держави», додаючи нерідко власні коментарі.

* * *

Для підготовки доповідей були необхідні різні книжки, які Міцкевич діставав у друзів або знайомих, що дозволило йому накопичити бібліотеку, що налічує більше ста позицій і складається з літературних та інших творів слов'янських і неслов'янських, що стосуються мов, літератур, історії та культури слов'ян². Йому вдалося також отри-

---

¹ Див. А. Mickiewicz, *Dzieła*, Wydanie Rocznicowe, t. IX: *Literatura słowiańska*. Przełożył L. Płoszewski. Oprac. J. Maślanka, Warszawa (Spółdzielnia Wydawnicza «Czytelnik»), 1997, s. 121. – Усі цитати взяті з *Literatura słowiańska*: томи VIII-XI, вид. 1997-1998 рр. – Далі в основному тексті скорочення в дужках, наприклад (IX, 121) – римське число вказує на том, арабське - на сторінку.

² Див. Н. Batowski, *Słowiańska biblioteka Mickiewicza*, «Sprawozdanie PAU», Kraków, 1933.

мати кілька робіт Вука Стефановича Караджича: «Словник сербсько-німецько-латинський» («Srpski rječnik», Відень, 1818), відому збірку «Сербські народні пісні» («Narodne srpske pjesme», t. 1-3, Лейпціг, 1823-1824; t. 4, Відень, 1833), граматику сербської мови німецькою мовою з передмовою Якоба Грімма (1824), роботу «Чорногорія та чорногорці», також написану німецькою мовою («Montenegro und Montenegriner», Штутгарт, 1837), опубліковану анонімно, але авторства Караджича, драму Сими Мілутиновича «Трагедія обличчя» («Tragedia Obilic» Лейпціг, 1837), яку в лекції 4 IV 1843 р. було обговорено докладніше, Івана Гундулича «Осман» («Osman», Дубровник, 1826) та багато інших.

Утім, труднощі з отриманням відповідних текстів вчасно впливали на курс лекцій, які не завжди могли мати структуровану послідовність, наприклад, у хронологічному чи іншому порядку, іноді вони мали імпровізований характер¹, а точніше, обговорювалися такі теми, для підготовки яких були знайдені відповідні матеріали. Наприклад, у листі від 2 грудня 1840 р. до Юзефа Богдана Залеського, він дуже просив надіслати йому збірку сербських народних пісень і Залеський виконав його прохання. Міцкевич писав тоді: «Я чекав від Вас слов'янські книги. Будьте милосердні, терміново вишліть мені сербські пісні, якщо у Вас є переклад на німецьку мову або на іншу, подаруйте мені. Я не знаю, де знайти щось історичне з епохи Марка Королевича, а не маю сили йти шукати в бібліотеці»².

Зміст лекцій нерідко виходив далеко за рамки літератури, оскільки однією із цілей, яку поставив перед собою Міцкевич, ймовірно було – нагадати Західній Європі, що підкорені слов'янські народи, в центральній і південній частинах нашого континенту, мають свою довгу історію, культуру та право до суверенного існування, якого прагнуть і не перестануть прагнути. Тому Міцкевич включав до лекцій теми з історії, роблячи особливий акцент на боротьбі за свободу. Він не раз звертав увагу також на історію Росії як країни надзвичайно деспотичної, особливо в період панування Івана Грозного і Петра Великого³.

Міцкевич говорив досить багато про так звані слов'янські старожитності, особливо на початку першого курсу і в окремому циклі, що

---

¹ Міцкевич, сам стверджував, що такий характер мали його лекції, але з інших джерел відомо, що він серйозно до них готувався, але в цілому говорив по пам'яті, рідко використовував записи.

² A. Mickiewicz, *Dziela*, Wydanie Rocznicowe, t. XV: Listy, część II: Op cit., s. 593.

³ Див. у цьому томі статтю: «Міцкевич і Карамзін про російський деспотизм».

складався з восьми лекцій на третьому курсі, а також у цьому ж курсі про сучасну (на той час) європейську і польську філософію (Хене-Вронський, Трентовський, Цешковський), а також про Емерсона. Четвертий курс мав, як відомо, особливий характер, месіаністично-політичний, сформований під впливом тов'янізму.

Про паризькі лекції Міцкевича написано досить багато¹, але досі немає монографії, яка б критично розглянула весь спектр багатої проблематики, бракує також дослідження, яке б стосувалося центральної теми лекцій, а саме – слов'янських літератур. У нашій розвідці ми в загальних рисах спробуємо представити основну тематику, що стосується літератури, але порядок, зазначений тут, не вказує на ієрархію проблем.

Перша з тем, якій Міцкевич надавав великого значення, стосується пам'яток слов'янської писемності, мова про справжні пам'ятки, а також про ті, що пізніше були визнані фальсифікатами, а саме, чеські рукописи: Краледворський та Зеленогорський, або невизначеної достовірності російське «Слово про похід Ігоря». Уважно слідкуючи за змістом лекцій, неважко помітити, що Міцкевич особливий акцент ставив на тому, що слов'яни вже в середньовіччі мали багату літературу. Давність написаних творів говорила про культурний рівень народу, це було важливо в епоху романтизму і стосувалося не тільки слов'ян. Безсумнівно, це мало вплив на рішення опублікувати «Краледворський рукопис», а також «Суд Лібуші» (тобто «Зеленогорський рукопис»), які були прийняті з ентузіазмом у слов'янських країнах. Дослідники довго не бажали позбутися ілюзії, що це не підробки, а справжні твори. Про це свідчать, зокрема, численні і практично миттєві переклади на слов'янські, а також неслов'янські мови. Про ці роботи Міцкевич говорив у першому курсі, посилаючись на свій власний переклад великих фрагментів на французьку мову. Таким чином, у лекції X (28 I 1841) він повідомив, що: *«Чехи мають пам'ятки писемності з кінця дев'ятого і початку десятого століття, а перші пам'ятки російської мови походять з одинадцятого століття. Ми обговоримо історію літератури, відповідно до історичного порядку пам'яток. [...] Найстарша слов'янська літературна пам'ятка була таємничим чином відкрита нещодавно в Празі. Це поема, а швидше, частина поеми, з дев'ятого століття, написана чеською мовою. Вона має неоціненне значення з багатьох причин. [...] Цей короткий твір*

¹ Вибір найважливіших досліджень див.: A. Mickiewicz, *Dzieła*, Wydanie Rocznicowe, t. VIII, s.46 i. t. XI, s.248.

пояснює багато питань: історичних, юридичних та філологічних, [...] є рідкісним і цінним історичним документом (VIII, 117).

Пізніше Міцкевич коротко переказав твір «Суд Лібуші», навів цитати і пояснив, делікатно зазначаючи при цьому, що Юзеф Домбровський, провідний чеський славіст, визнав його «сфальсифікованим» і цю точку зору поширював, а Вацлава Ганека, який захищав справжність цього твору, називав фальсифікатором, нарешті, після смерті Домбровського в суперечці про цей твір виграла думка прихильників його автентичності. Високо оцінивши переваги стилю, Міцкевич спирається на дослідження Палацького і Шафарика в роботі «Найдавніші пам'ятки чеської мови» («Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache», 1840).

Із серії віршів (8 епічних і 6 ліричних), що стали цілістю «Краледворського рукопису», зацікавили Міцкевича два епічні, які нібито містять (за тодішніми чеськими судженнями) деякі деталі, пов'язані з історичними подіями минулого. Ідеться про епічну поему «Забой, Славою і Людек» («Zabój, Sławoj i Ludiek»), у якій, на думку вченого Палацького, описано боротьбу Самона, першого короля і захисника слов'ян, із Дагобертом, королем франків, що повинно співвідноситися із сьомим століттям, а також другий твір, «Ярослав» («Jarosław»), у якому вишукували відлуння монгольської навали на Європу¹.

«Продовжуючи в хронологічному порядку», у наступній лекції своїй лекції він говорив про «найбільш давні і чудові пам'ятки» літератури «північних слов'ян», яким є «Слово про похід Ігорів», датоване в цей час дванадцятим століттям (VIII, 174). Насправді і ця робота вже в перші роки дев'ятнадцятого століття, і особливо після 1812 року, коли оригінальний твір згорів у Москві, викликали певні підозри щодо справжності (зрештою, і до цього дня це питання остаточно не з'ясовано), але Міцкевич з приводу цього мовчав. Представив його зміст, навів багато цитат, імовірно, у своєму перекладі на французьку мову², і дав їй вельми оригінальне трактування, яке пов'язується з ідеєю, згадуваною на лекції кілька разів: про норманське походження російської держави.

---

¹ A. Mickiewicz, *Dziela*. op. cit., t. VIII, s.125 i 138-139. – Із боротьбою Самона пов'язав зміст цього вірша в коментарях до «Краледворського рукопису» не Палацький, а В.А. Свобода у коментарі до другого видання рукопису (1829).

² Стенограф записував тільки початкові та кінцеві вирази цитованих фрагментів *Слова*, з яких можна зробити висновок, що Міцкевич не використовував наявні на той час переклади на французьку мову.

Ідеться про відому теорію приходу норманських варягів (або варягів-русів) зі Скандинавії під керівництвом Рюрика і створення Руської держави. Досліджував також скандинавсько-норманський вплив на поезію слов'янських народів, у тому числі на «Слово про похід Ігорів»: *«У нор-мандців поезія завжди оповита туманом [...] герої діють під впливом призначення, під впливом божества. Щось страшне та розпливчасте витає над їх учинками»* (VIII, 185).

Слов'янські літературні твори часто порівнюють із роботами, які були відносно близькими французькій аудиторії – із творами античної літератури або з творами західноєвропейських літератур. Він порівнював їх і в аспекті подібності, але частіше, в аспекті відмінності. Що стосується «Слова...», то йому спало на думку порівняти його із грецькою епopeєю: *«“Слово” не можна порівняти з грецькою епopeєю або ліричною поезією наших днів. Мало в ньому, перш за все, надприродних елементів [...], які є настільки важливими для подібних творів, а шкільною мовою ми називаємо її machine Deus (Бог із машини)»* (VIII, 185).

До давніх пісень, які своїм походженням сягають слов'янської середньовічної поезії, Міцкевич зараховував також сербські народні пісні, зібрані та опубліковані Караджичем, які пізніше стали відомі в Європі, і навіть славні, особливо після перекладу Гете однієї з них на німецьку мову. Міцкевич присвятив їм аж шість лекцій, у ході першого курсу, але й представив при цьому загальний огляд історії Сербії, як він зазвичай робив, якщо тільки це були літературні твори (він також зараховував до них народні пісні), вони містили деякі історичні елементи, навіть легенди, і стосувалися минулого певної нації. У цьому випадку, таких було достатньо. Особливо, коли мова йде про знаменитий цикл творів під назвою «Лазарика», головним героєм якого є сербський цар Лазар. Під час знаменитої битви на Косовому полі (1389) він потрапив у полон до турків і йому відрубали голову. Міцкевич називав його «найбільш досконалим лицарем», оскільки згідно з «чистою християнських традицій», він «схожий на Годфрида де Буйон і до Святого Людовика» (VIII, 201). У свою чергу, легендарний «король Вукашин є великим політиком і великим вояком, як Уліс слов'янський (VIII, 201), а оспіваний у другому великому циклі сербських пісень міфічний герой Королевич Марко – це: *«Герой у всіх боях представляє цілу націю сербів, і із цієї причини схожий на британського короля Артура, який також є предметом лицарського циклу поезій, він, згідно*

з віруваннями досі живе і діє. Так само, Марко, син короля Вукашина, як свідчать народні поезії, був безсмертним» (VIII, 229).

Навіть із цих кількох прикладів видно, що такі порівняння легко могли вплинути на уяву французьких слухачів. У шести згаданих лекціях Міцкевич представив оригінальну інтерпретацію пісень, створюваних, як він думав, якимись сербськими співаками-рапсодами, що є явним натяком на знамениту теорію цього часу Фрідріха Августа Вольфа, представлену в його роботі «Пролегомени до Гомера» («Prolegomena ad Homerum», 1795). Мало того, багато пісень про битву на Косовому Полі визнав за «частинки сербської поезії, які належали слов'янському епосу» (VIII, 212), що було привабливою тезою для сербських фольклористів у дев'ятнадцятому столітті.

* * *

Із староруської літератури, окрім «Слова про похід Ігорів», якому він присвятив багато уваги, коротко згадав про «Суд Шемяки» (сімнадцяте століття), популярну народну сатиру про продажність суддів, натомість про новішу російську літературу, від Тредіаковського і Ломоносова до Пушкіна, він говорив на другому курсі. Згадав Міцкевич, що Тредіаковський і (особливо) його противник Ломоносов започаткували розвиток, за його визначенням, «нової російської літератури», і обидва вони були реформаторами системи віршування. Із поезії Ломоносова високо оцінив оду «Ранкові роздуми про Божу велич» («Утренние размышления о Божием Величии») і цитував його в повному обсязі у своєму перекладі на французьку мову, але від інших творів цього поета Міцкевич не був у захваті, він навіть висловився, що вони є важкими і нудними (IX, 119).

Оскільки Міцкевич раніше нерідко висловлював свої думки на тему суспільного життя Росії, зокрема про ранги посадових осіб («чини»), тому в якості ілюстрації до цієї справи процитував уривок з «Деїдамії» Тредіаковського («Деидамия»), де показана ціла плеяда «двірських чиновників», кожен з яких займав місце за столом або стоячи, «відповідно до рангу», тобто за ступенем і званням. Можна було б подумати, що це сатирична або комічна сцена, але справа в тому, що «Деїдамія» не є ані сатирою, ані комедією, а трагедією, а вся ця церемонія показана письменником дуже серйозно. При нагоді Міцкевич іронічно згадав про

наведених вище російських критиків, які пишуть більше про титули і достоїнства письменників, ніж про їхню творчість. Він діяв з точністю до навпаки. Пропускав не тільки титули і достоїнства, а навіть у біографіях обмежувався кількома фактами, натомість важливою була для нього виключно творчість. Він вибирав, як правило, один чи два твори, які вважав найцікавішими і найяскравішими в творчості письменника. Авторам, творчість яких він уважав маловартісною, присвячував лише кілька загальних слів, наприклад, Кантемиру як сатирику, можливо тому, що він не надто високо цінував сатиричну літературу загалом.

З поетів класичного періоду Міцкевич відносно високо оцінив Державіна, автора багатьох од та інших поетичних творів, які сам він також називав одами. Творчість Державіна, який в російській літературі займав досить високу позицію, Міцкевич представив докладніше, ніж інших письменників доби класицизму. Він зупинився детальніше на оді «Бог», перекладеній, як перебільшено зазначає, «на всі європейські мови» і «визнаній російськими письменниками за шедевр» (IX, 162).

Цей твір, що налічує більш ніж 100 рядків, Міцкевич процитував повністю в наявному французькому перекладі, а потім дав власний коментар, але в ньому не відчувалось якогось надзвичайного захоплення: *«Я не згоден, – сказав він, – з думкою російських письменників, які вважають даний твір найкращою російською одою [...] Там говориться про Бога, якого ніхто не вважає своїм Богом. Якого ж це Бога оспівує тут наш поет? Це напевно не є Бог Ізраїлю, всемогутній, що промовляє живим голосом, це також не Бог християн. Це якесь окреме відірване єство, якому поклоняються тут у довгих і важких віршах [...]. Поет чинить, так би мовити, як Спіноза, [який] для визначення чистої речовини спочатку перелічував все те, чим ця речовина не є, щоб нарешті сказати, що це таке [...] Це не правдивий поет нації, бо, насправді, слов'янські народи мають більш безпосереднє відчуття Бога»* (IX, 165-166).

З другого боку, Державін виявився «національним поетом» в іншому творі, в оді «Христос», яку Міцкевич також широко охарактеризував, і, до речі, у зв'язку із цим твором, він дав довший коментар на тему поняття і слова «дух». Аналізуючи інші вірші Державіна, Міцкевич зупинився на мить на панегірику на честь Катерини II (Ода «Феліція», рос. «Фелица»), в якому автор виявляється шанувальником «доброчесної» Феліції, і одночасно хоче бути дотепним, через це він «упоко-

рив свою просту і сильну поетичну природу». Такі твори можуть лише «збуджувати жалість читача», а тим часом «видатні російські критики [...] і до цього дня як приклад подають подібні твори» (IX, 169-170).

Через кілька тижнів, у лекції від 12 квітня 1842 р. на другому курсі, Міцкевич знову повернувся до Державіна (про що, зрештою, повідомляв раніше), аби поінформувати слухачів, що «Державін міцним своїм голосом підтримує переваги Суворова», тобто, що він під час повстання Костюшка написав оду «На здобуття Варшави» («На взятіє Варшавы»), твір про імперські прагнення Росії, у якому: *«ясно відчутна амбітна ідея російської імперії протиставити свою владу всьому світові. Державін ясно говорить: «Ми не потребуємо альянсів, навіщо союзи? Ще один крок, Русе, ще крок, і весь світ буде твоїм»* (IX, 244 і 246). Міцкевич натякнув також, що й Пушкін писав вірші про взяття Варшави в 1831 році¹.

Письменникам наступного покоління – Жуковському, Карамзину (як відомо, він був не тільки істориком, а й письменником), Батюшкову – Міцкевич не приділив багато уваги. Лише про Пушкіна, «голос якого [...] розпочинає нову епоху в історії Росії» (IX, 357), про його творчість, а власне про деякі тільки вибрані твори він говорив досить багато в лекції від 7 червня 1842 р. на другому курсі, а потім ще трішки в лекціях (III і IV) на третьому курсі.

Спочатку Міцкевич відзначив ранні твори Пушкіна, у яких відчувався «похмурий яacobінізм». Тексти «переходили з рук в руки [...] із Санкт-Петербурга до Одеси», а була це юнацька ода «Вольність» («Вольность» 1817, надрукована тільки в 1856 р.), спрямована проти царату і взагалі будь якої тиранії, а також вірш «Кинджал» («Кинжал»), яка прославляє кинджал, як «таємного сторожа свободи» в цьому несправедливому світі (IX, 357).

Поема «Євгеній Онегін» («Евгений Онегин»), за словами Міцкевича, «дивує простотою, і зокрема стилем», який *«має унікальну досконалість, прекрасну оповідь, щоразу змінює форми та колір, таким чином, що читач не помічає, як з тону оди ми спадаємо до епіграми, потім піднімаємось, стикаємось зі сценами, розказаними практично епічно»* (IX, 358-359).

---

¹ Ідеться про вірші «Клеветникам России» і «Бородинская годовщина», які в 1831 році Пушкін опублікував разом із віршами Василя Жуковського в брошурці під загальною назвою «На взятіє Варшавы».

Отже, цю поему Міцкевич порівнює зі спорідненим за жанром «Дон Жуаном» Байрона, серед інших стверджував, що відчутно в ньому «ще глибшу скорботу, ніж печаль, яка відчувається у творах» англійського поета (IX, 359). Також він згадав, проте лише в загальних рисах, драматичну поему «Цигани» і поему «Полтава». Але пізніше, під час посилення тов'янізму, на третьому курсі, коли він був зацікавлений головним чином елементами «духовними» в літературі, вказував (у лекції від 20 грудня 1842 р.) на вірш «Пророк» (1826) і протилежний цьому твору «Поет і чернь» (1828 року, первинна назва «Чернь»), а також сонет «До поета» (1830 р.).

«Пророк» витриманий в біблійному стилі, в якому поет був уподібнений пророку, написаний – як підкреслював Міцкевич – «після викриття змови 1825 року», і після виконання вироку над декабристами. Вірш висловлював гнів, спрямований проти тиранії (особливо в першому виданні, відомому під час перебування нашого поета в Росії, цей твір дещо лагідніше почав звучати після друку в 1828 р.), він отримав особливо високу оцінку Міцкевича, з погляду на його пророчий тон, якого Пушкін ні до, ні після вже не досяг. Він «без сумніву залишається неперевершеним митцем, але з цього часу вже не створив нічого такого, як цей вірш, здається, навіть, відступив назад»¹. Два інші, згадані вище вірші, не можуть зрівнятися з «Пророком», тому що мова в них про поезію тільки як мистецтво, і вони захищають незалежність поета стосовно нападів критики.

У лекціях трапляються ще згадки про поетів: Рилеева та Князніна, а також драматурга Фонвізіна, але ми не знаходимо таких прізвищ, як Сумароков, Радищев, Ізмайлов, Чаадаєв і прізвища молодого Лермонтова (нар. 1814), чії перші роботи були опубліковані до 1840 року. Але загальна картина російської літератури, яку висвітлив у лекціях Міцкевич у Парижі, є достатньо багатогою, зважаючи на те, що вона являє собою лише частину предмету, який викладався.

---

¹ Дмитрій Благой в нарисі «Міцкевич и Пушкин» (в: *Adam Mickiewicz 1855-1955. Międzynarodowa sesja naukowa PAN: 17-20 kwietnia 1956 r., Warszawa 1958, s. 85*) вважає, що поет-пророк «у творчій свідомості Пушкіна поєднувався певними нитками з особою Міцкевича». Див. також коментарі на тему інтерпретації «Пророка» Міцкевичем у книзі W. Wejntraub. *Poeta i prorok*, Warszawa 1982, s. 388-390.

Представляючи історію слов'янських народів, Міцкевич особливо підкреслював, втрату незалежності балканськими слов'янами, які із часів середньовіччя протягом століть страждали від турецької неволі. Надовго також втратила незалежність Чехія, після поразки під Білою горою (1620). У полоні не було жодних умов для нормального життя народу і розвитку культури, та літератури зокрема. Адже основною проблемою було: зберегти національні почуття, не забути власну мову й усє те, що творить націю. Найстійкішою на ворожі утиски та іноземні впливи були в таких умовах «сільські перекази», цей «ковчег примирення між давніми і молодими літами», що дуже чітко справдилося у випадку сербських народних пісень, особливо патріотичних, про що говорилося вище, у двох великих циклах: про «Царя Лазаря і Королевича Марка», та багатьох інших. Вони впродовж століть підтримували слов'янський «національний дух». У цьому випадку виправдалася романтична теза про значення фольклору як сутності нації, і тому Міцкевич з ентузіазмом говорив про багату збірку пісень, зібрану Караджичем.

З південно-слов'янської літератури згадав лише на першому курсі знамениту поему «Осман» відомого дубровницького поета із часів Ренесансу, Івана Гундулича. У лекції від 25 червня 1841 року, він сказав: *«Я бачу, що це буде неможливо для мене виконати програму, яку я собі склав, і дуже про це шкодую, тому що епічна поема регузанського Гундулича була немов створена на завершення курсу. [...] Але повірте, панове, що я не зміг би за кілька лекцій, які нам залишились, дати уявлення про величезну поему, що складається з двадцяти пісень, і, особливо, щоб показати, те, що у поемі є найважливішим і найоригінальнішим: його лірична краса; це дійсно лірична епопея, яка, як не дивно, схожа на недавно опубліковані поеми деяких польських ліричних поетів»* (VIII, 567).

Це, на жаль, все, що було сказано в лекціях про цей твір, що прославляє перемогу Польщі над Туреччиною під Хотиним у 1621 році. Крім того, на третьому курсі, у відомій шістнадцятій лекції від 4 квітня 1843 року, присвяченій слов'янській драмі, Міцкевич одним реченням згадав «відому в літературі драму Гундулича «Аріадна». Існувало лібрето до італійської опери Оттавіо Рінучіні «Аріадна» (1607), основаної на античному міфі про Аріадну. Гундулич переклав це лібрето. Далі в цій самій лекції Міцкевич

детально охарактеризував драму Сима /и (якщо він Сима – то Сими) Милутиновича «Трагедія облич» (1837), яку відніс до «трьох, що вирізняються» в новій добі слов'янської драми – поряд із «Не-Божественною комедією» Красінського і «Борисом Годуновим» Пушкіна.

Нагадаємо, таким чином, що дія цієї драми розігрується перед знаменитою битвою на Косовому Полі (1389 р.) і під час бою. Зазначений у назві герой цього твору, Мілош Обіліч, один із воїнів царя Лазаря, відомий більше з народних пісень, ніж з історії, вдаючи зрадника, проникає в табір і вбиває турецького султана Мурада I. Такий зміст драми. Міцкевич підкреслив, що: *«Милутинович вдаряє у драмі тільки в один тон, тон сербської пісні, але робить це майстерно, і його стиль скрізь нагадує нам стиль рапсодій його батьківщини. Уже в передмові він викликає духів предків. Сцени драми розігруються і на землі, і на небі, але його надприродній світ ангелів розуміється відповідно до основних уявлень сербів. [...] Милутинович бере для змісту єдиний предмет сербської поезії: битва на Косовому Полі»* (X, 196).

Важливо відзначити, що Міцкевич у цій драмі побачив певну аналогію з «Не-Божественною комедією» у створених постатях Мурада і Панкраца, бо «Мурад також здобуває перемогу над слов'янами, а заволодівши Сербією, помирає, не встигнувши закінчити пророцтва, яке виголошує в момент смерті».

Коли справа доходить до чеської літератури, то крім «Суду Лібуше» і «Краледворських рукописів», яким Міцкевич присвятив занадто багато уваги, найчастіше з'являється в лекціях ім'я Яна Коллара, словака, що писав чеською мовою, одного з видатних діячів чеського національного відродження, що проголошував ідеї культурної «слов'янської взаємності», поета і публіциста. Міцкевич вже під час урочистого відкриття на лекції на першому курсі (22 XII 1840 р.) заявив: «чеський поет Коллар сказав: «Усі народи сказали своє останнє слово, тепер настав час заговорити нам, слов'янам» (VIII, 19)¹, цитуючи працю Коллара «Про літературну взаємність різних племена та діалектів слов'янських народів» (виголошену винятково німецькою мовою в 1837 році). Пізніше він також цитує цю «гучну працю» (як її назвав) у першій лекції (14 грудня 1841 р.) на другому курсі. Однак на третьому курсі Міцкевич присвятив майже всю четверту лекцію (27 грудня 1842 р.) висвітленню

---

¹ Див. J.Kollar, *Wybór pism. Przekład i opracowanie* H.Batowski, Wrocław, 1954, s.74.

твору Коллара «Дочка Слави». Це велика поетична збірка, що налічує аж 615 віршів (у редакції з 1832 року, у першому виданні 1824 року набагато менше), названих сонетами, хоча вони не всі відповідають віршово-строфічним вимогам цього жанру.

Коллар прагнув, як відомо, ближче познайомитись із Міцкевичем і в 1841 році послав йому екземпляр «Дочки Слави» з присвятою, а в листопаді 1842 р. лист, у якому він запропонував постійне листування задля «літературних взаємин» слов'янських письменників. Міцкевич не відповів на лист, імовірно тому, що він не зовсім схвалював погляди Коллара. Його «Дочку Слави», в принципі, він оцінив позитивно і прихильно, але не погоджувався із панславистичною ідеєю об'єднання слов'ян під керівництвом Росії і віднісся до неї критично, сказавши: *«Таким чином, єдиною надією Коллара є матеріальна сила. Це також одна з причин його невеликої популярності серед кола читачів, тому що серед слов'янських народів національна ідея, яка випереджала поезію, є глибшою та сильнішою. Чеський народ ніколи не хотів приймати матеріалістичних ідей поета, загалом, чехи ніколи не хотіли покладатися на Росію, [...] ніколи не заявляли, що Росія є єдиною надією, що залишилася у слов'ян»* (X, 43).

Коллар, скривджений такою оцінкою, в останній редакції своєї роботи (опублікованій у 1852 році, за кілька місяців до його смерті), в одному із сонетів помістив Міцкевича в пекло як «невзаємника», але не згадуючи при цьому його імені¹.

У наступній лекції третього курсу (10. 1. 1843 р.) Міцкевич повернувся до Коллара, зокрема, до елегійного «Передспіву», що випереджав «Дочку Слави» («Slavy Dsega»), яку процитував практично в повному обсязі й вельми прихильно оцінив, назвавши «найкращим» із творів цього поета, «останнім словом Коллара, глибоким словом» (X, 53).

Отже, Коллар зайняв серед паризьких лекцій найпочесніше місце серед письменників чеської мови. Міцкевич узагалі з великим визнанням говорив про чеських «будителів», які за такий короткий час визволили рідну культуру, і, особливо, мову від панування германізмів, про Добровського, Палацького, Ганца та ін. Під час лекцій Міцкевич використовував також роботу П.Й.Шафарика «Слов'янські старожитності», а розповідаючи про найдавнішу історію Чехії, використовував

¹ Див. M. Szykowski, *Polská účast v českém národním obrození*, t.II, Praha 1935. – s. 423-426.

хроніку Косми і Даліміла, але не згадав, наприклад, Гаєка з Лібочан. Він говорив трохи про Коменського, згадав про другорядного драматурга Францишека Туринського (1797-1852) і його дві трагедії («Ангеліна» і «Віргінія»), але не зустрінемо в лекціях Антоніна Ярослава Пухмаєра та «пухмаєрівців», а також молодого чеського романтичного поета Карела Гинека Маха (1810-1836), автора знаменитої поеми «Май».

* * *

Польська література в широкому сенсі – як письменство, що обіймає також історичні хроніки і щоденники, займає найбільше місця в паризьких лекціях. З метою наближення польських творів до слухачів інших національностей, Міцкевич часто використовував порівняльний метод (він був першим польським компаративістом)¹. Так, наприклад, «Хроніку» Галла порівняв із хроніками інших народів: німецького Тетмаєра, чеського Косми і, особливо, руського монаха Нестора, автора «Повісті минулих літ» (початок XII століття), особливо намагаючись виявити і пояснити відмінності. За його словами Нестор: *«Закрившись у своїй келії, записував події без жодної політичної думки [...]. Він намагався тільки зберегти легенди, які зникали [...]». Це вид віршів, у яких речення йдуть одне за другим без будь-якого зв'язку. Коли йдеться про монастирі, церкви, автор дуже красномовний, це показує, що він добре розуміє релігійну громаду, знає всі її справи, має до неї особливу симпатію. Коли, однак, мова йде про битву, обмежується згадкою про її результат, майже ніколи не вдається до оцінки дій правителів, рідко хвалить їх, ніколи не засуджує»* (VIII, 155-156). Водночас композиція і особливо стиль у праці Галла зокрема й у польських літописців загалом, зовсім інша: *«Польські літописці, такі як Галл (Gallus), що були виховані при князівських дворах і все життя провели поряд з ними й ділили з ними всі небезпеки, мали інший спосіб розповіді, іншу форму, інший стиль. [...] Русь, прийнявши релігію з Візантійської імперії, використовувала лише цю частинку грецької літератури, яка відносилася до епохи Комменів [XI-XII ст.]. У руських літописців не бачу ні найменшого сліду впливу класичних грецьких письменників, тоді як у західному костелі латинська мова була живою і постійно вживаною. Польські та*

---

¹ Див. S.Fizzman, *Komparatystyka w prelekcjach paryskich Adama Mickiewicza, «Pamiętnik Literacki»* 1981 (R.72), z. 2, s. 95-125.

чеські автори знайомі з Цицероном, Вергілієм, Ювеналом та Тацитом, знають навіть Трогуса Помпея, стараються використовувати всі ці твори, перемішують поезію, історію та ораторське мистецтво [...] Таким чином, Марцін Галл розпочинає розділи майже завжди поетичним відступом, а потім пише прозою, а закінчує молитвою або елегією (VIII, 157-8).

Схоже трактує квітчастий стиль «Хроніки» Кадлубка (VIII, 333), і захищає його від звинувачень Ленґніха, Шлюзера і Фойгта (VIII, 330) у тому, що в цій роботі не вистачає конкретики – дати, місця події і т.д., натомість є багато фантастичних історій. Міцкевич порівнював також Длугоша з описами іноземної історії, приділяючи особливу увагу етичній стороні своїх творів, тому, що він як священик, при «обговоренні кожної дії намагається в першу чергу оцінити їх моральні цінності» (VIII, 367). Порівняння нашого історика з молодшим на 30 років французьким Філіппом де Комміном (Philippe de Commines, 1447-1511), радником короля Людовика XI, автором «Спогадів» («Memoires»), які принесли йому славу об'єктивного «літописця» політичного життя і звичаїв у Франції, вийшло на користь Длугоша. Проте Філіппа де Комміна Міцкевич оцінив досить суворо, адже той говорить, що «особливо любить хитрість» і що він «створив еретиків у політиці» (VIII, 373).

Цілих дві лекції (XXIII і XXIV) на першому курсі присвятив Міцкевич Рею¹, що й пояснює той факт, що Рей «слухно виражав свою країну і свою епоху, і особливо стан, до якого належав» (VIII, 469), і навіть його біографію визнав цікавою для своїх студентів з тієї причини, що: «Ця втілення біографій усіх польських шляхтичів XVI століття, біографій прошарку найосвіченіших, найбільших і найцікавіших у слов'яниці наприкінці XV і початку XVI століття» (VIII, 469).

Спочатку Міцкевич представив біографію (підписану прізвиськом Тшечеський), а потім твір «Життя добродесної людини», тобто вступну частину «Дзеркала...», що певним чином немов перегукується з нею,

---

¹ На тему думок Міцкевича про літературу польського ренесансу див. J. Zaremba, *Sądy Adama Mickiewicza o pisarzach polskiego Odrodzenia w: Adam Mickiewicz. Materiały Śląskiej Sesji Mickiewiczowskiej*, Katowice 1958 i odb. – Також J. Abramowska, *Mickiewicz o literaturze staropolskiej w pracy zbiorowej Księga Mickiewiczowska. Patronowi Uczelni w dwusetną rocznicę urodzin 1798-1998*. Pod red. Z. Trojanowiczowej i Z. Przychodniaka, Poznań (wyd. UAM) 1998, s. 205-222.

в якому автор показав як у «дзеркалі» життя польського шляхтича в шістнадцятому столітті, з дитинства до зрілого віку громадянина. Міцкевич часто наводив цитати з його творів і оцінив роботу дуже високо, як видатну та цінну, тому що в ній Рей: *«Показує нам все життя поляка. Те, що ще залишається слов'янського в цій країні, можна побачити в сімейному житті, у звичаях та манерах: суть слов'янства вирізняє саме гідність, доброзичливість дому»* (VIII, 481).

Шляхетна постать нашого письменника підказує Міцкевичеві подібність творчості Рея «як європейського письменника, що належить до своєї епохи, через країну, яка була пов'язана із Заходом, і через польський костел, що був частиною Вселенської Церкви», – до творів «відомих письменників епохи», Балтазара Кастільоне і Монтеня. Отже, цих трьох творців – дещо старшого від Рея італійського письменника і майже на 30 років молодшого Монтеня поєднує: *«Те ж саме бажання поширити національною мовою всі політичні й релігійні погляди, все, що спрямовувало епоху, однаковий талант вираження простою і легкою формою високих думок і глибоких почуттів, і те ж прагнення все розповісти вирізняють цих великих письменників. Кожен із них, однак, представляє націю і державу, до якої він належить»* (VIII, 472).

Після цих загальних зауважень Міцкевич провів порівняння «Життя добродесної людини» з пов'язаними тематично «Дослідами» Монтеня, підкреслюючи при цьому найсуттєвіші відмінності «у тій самій християнській цивілізації, прищепленій, з одного боку, на римській Галлії, з другого боку, на слов'янському суспільстві» (VIII, 481).

Відмінності виникають, зокрема, через різні культурні, політичні та релігійні умови. У Монтеня, який уважав себе католиком і у своїх творах захищав католицизм під час релігійних війн гугенотів із католиками (хоча пізніше і служив Генріху IV), відчувається все ж таки виховання у витонченій і морально нестійкій культурі. Він у справах, здавалося б, абсолютно особистих, заручається підтримкою письменників і античних філософів, як, наприклад, у справі про шлюб: *«Я, – говорить, – одружився, у тридцять три роки, і я вітаю норму в тридцять п'ять, що приписують Аристотелеві. Платон не хоче, щоб одружувалися до тридцяти, але слушно жартує з тих, що одружуються після п'ятдесяти п'яти [...]. Найбільш правильні межі, зазначив Талес, який, ще замолоду, коли мати змушувала його одружився, сказав: «Ще не час», а, досягнувши років: «Уже не час»* (VIII, 482).

Рей, натомість, не мав такої ерудиції, як Монтень, серйозно ставився до християнської моралі, про що Міцкевич говорить більш схвально. У будь-якому випадку, образ шляхетського товариства в роботі польського письменника є багатшим у плані пізнання. І якщо мова йде конкретно про одруження, то це для Рея «релігійна справа, справа Бога, громадянин повинен взяти дружину, щоб виконати своє земне призначення і знайти щастя» (VIII, 483).

Творчість Яна Кохановського Міцкевич порівнював із творчістю інших великих поетів тієї епохи, особливо Аріосто (1474–1533) і Ронсара (1524–1585), стверджуючи, що Кохановський просто не бачив для себе зразків серед сучасної поезії. «Шалений Орлеанд» (1532), заснований на «лицарських романах» в Італії «читали тоді жадібно» (VIII, 495). Відомо, що Аріосто був популярний в Польщі в епоху Просвітництва (у 1799 році з'явився переклад «Шаленого Орлеанда»), але набагато менше, ніж в період романтизму. З-поміж великих поетів тієї епохи близькою була поема Аріоста для Словацького, особливо Аріостівська блискуча іронія, але набагато менш близькою для Міцкевича, який підкреслював, із повним схваленням, що даний вид творчості був чужим для Кохановського. Польський поет: *«Свідомий покликання, що він повинен промовляти до свого народу, не міг знайти в цих вигадках привабливості, тому що вони були відірвані від національної історії. Тон Аріосто був занадто легким для Кохановського, а його тонка іронія, яка вже виказувала старість мистецтва, не могла знайти розуміння в людини, що належала до молодого покоління, схильного до ентузіазму. Таким чином, ми пояснюємо байдужість Кохановського до Аріосто, який зворушував у цей час розум усіх»* (VIII, 496).

Відомим є також висловлення Міцкевича про Ронсара, якого Кохановський знав особисто, і «навіть у своїй творчості він гордиться, що бачив цю відому людину і підійшов до нього», але «не підкорився впливу Ронсара, у його численних працях, ви не знайдете ні одного прикладу concetti, жодної сумнівної метафори, занадто сміливої фігури, жодного перебільшення, що відштовхує поганим смаком» (VIII, 498).

Кохановський, якого Міцкевич уважав найбільшим поетом у слов'янському світі аж до початку XIX століття, черпав зразки з античної літератури, особливо з творчості Горація, якій близькі пісні польського поета, а деякі з них «можна розглядати як класичні, закінчені зразки» (VIII, 509). Ще вище він цінував Псалтир, стверджуючи, що: *„Жодна із*

сучасних мов не має аналогічного перекладу [...]. Кохановський натхненний, благородний, ясний, прозорий у своєму стилі [...]; його статура вільна і горда, несе на собі відбиток величі, священної доброчесності» (VIII, 499).

Натомість, на думку Міцкевича, роботою виключно «оригінальною є, безсумнівно, цикл «Трени», і в той же час він зазначив, що «ми не знаходимо нічого подібного в літературі тієї чи іншої країни» (VIII, 501). Він процитував повністю «Трен» VII і VIII і фрагменти II, VI і XIX, додавши свої короткі коментарі. У наступних лекціях (11 червня 1841 р.) на першому курсі розповів про «Відправу грецьких послів», пояснивши, що Кохановський узяв тему з третьої пісні Іліади, а в драматичній структурі наслідував великих грецьких трагіків. Пізніше «відчувалася дегенерація смаку» (таке судження, що досить часто звучало в той час, відноситься до бароко), так що й «драма Кохановського залишилася в літературі як явище відокремлене, без попередників і без послідовників» (VIII, 517).

Зовсім не так високо цінував Міцкевич «дидактичну поезію». Він зарахував до неї особливо «Сатир», який «не має легкості тону Горація», а введення до нього «Сатира, бога лісу [...] є не дуже оригінальним». Однак на особливе визнання заслуговують, на думку Міцкевича, інші цінності цього твору, передусім, наявний у ньому патріотизм. Кохановський, «як поет, по-справжньому польський, є патріотом, що відрізняє його від усіх слов'янських і сучасних йому поетів» (VIII, 505).

З-поміж старопольських поетів Міцкевич вирізняв тільки Шимоновіца, і то як творця ідилій високого рангу. Він зазначив, що ідилія є складним жанром, тому що той, хто «хоче малювати з природи, стає плоским і смішним, бажаючи, навпаки, ідеалізувати картину, він впадає у відсторонення і порожність» і що «багато ідилічних письменників припустилися цих помилок» (VIII, 545). Але не Шимоновіц, він перевершив усіх європейських поетів, що працювали в цьому жанрі, за винятком Теокрита і «після Теокрита це є найбільш відомий творець ідилій». Навіть «значно перевершує Вергілія», бо є «більш драматичним [...] розуміє краще [...] пейзаж, який у Вергілія завжди недбалий, а у французькій ідилії не існує; має також глибше відчуття природи» (VIII, 546). Шедевром жанру він визнав ідилію «Женці» як «найбільш народну й істинну», у якій «усе [...] досконале» (VIII, 550).

У той час, як пік досконалості в ораторській прозі досяг Петро Скарга, натхненний проповідник, і саме таким його представив Міцкевич своїм

слухачам, обговорюючи, загалом, релігійні писання і проповіді, а особливо «Сеймові проповіді». У них, насправді, Скарга виявився великим, наділеним унікальним «даром з небес, даром пророцтва»; у них «він є трибуном, пророком, передусім поляком» (VIII, 581). Він, як ніхто інший у свій час, бачив початок серйозного захворювання Речі Посполитої. «Скарга любить Польщу й обороняє її, як новий Єрусалим, на який Бог покладав великі надії». Тим не менш, «покоління, до якого він звертається, вважає не добродесним, а таким, яке йде плачевним шляхом, що веде до великого горя» (VIII, 573). Тому хотів би викоренити зло, яке може поставити під загрозу майбутнє держави і нації. Міцкевичу випало жити в той час, коли пророцтва «Сеймових проповідей», на жаль, здійснилися агресивними сусідами, що чекали на внутрішнє ослаблення Польщі. Тому варто було приймати нерівну боротьбу у великих національних повстаннях, іти на величезні жертви, щоб наблизити відновлення незалежності у важко передбачуваному майбутньому.

Ця лекція ясно показує, що діяльність і погляди Скарги були Міцкевичу особливо близькі, вони обидва, зрештою, незважаючи на різні історичні умови, присвятили свої сили батьківщині¹.

Скаргу завжди високо цінували в історії нашої літератури, і судження Міцкевича не є оригінальним, але немає ніяких сумнівів, що ця думка зміцнила позиції автора «Сеймових проповідей» в історії літератури. І дуже ймовірно, що вона вплинула на Матейка, творця знаменитої картини, на якій Скарга зображений як пророк.

Польська література, пізніше названа бароковою, у часи романтизму була невідома, адже творчість видатних письменників цієї епохи залишалася ще в рукописах, і лише пізніше поступово була виявлена й опублікована. Тому Міцкевич одного разу, у лекції для другого курсу (28 XII 1841 р.) згадав про Яна Анджея Морштина, і то тільки в якості перекладача «Сіда» Корнеля. Він відзначив і високо оцінив переклад, заявивши, що: *«Переклад можна розглядати, як зразковий, це доводить, що польська мова мала всі підстави для розвитку, і що навіть вже тоді вона могла легко набирати хід і стиль епохи Людовика XIV»* (IX, 36).

Про багату творчість Вацлава Потоцького Міцкевич не міг навіть згадати, тому що його твори були видані пізніше. Але всього за чотири роки до початку лекцій в Колеж де Франс були опубліковані в Познані

---

¹ Див. L.Płoszewski, Mickiewicz o ojczyźnie, «Ruch Literacki» 1929 (R.4), z. 4 і 10.

Едвардом Рачинським «Щоденники» Пасека і після першого видання 1836 року незабаром з'явилися наступні видання – в 1837 і 1840 році. Це було фантастичне відкриття для багатьох людей, а також для Міцкевича, тим більше, що він високо цінував творчість у мемуарах, через це у своїх лекціях він приділяв досить багато уваги також іншим спогадам. У той час він уважав «найвідомішими й найбільш гідними слави «Щоденники» Пасека, які «пробуджують заняття як історичну пам'ятку, і як твір мистецтва» (IX, 22). І це під таким кутом Міцкевич розглядав їх детальніше, використовуючи цитати, особливо такі, у яких видно сарматську уяву і безпосередність, особливо в описах військових боїв, поединків, сеймових нарад і різних сцен з повсякденного життя. «Щоденники» насправді мають «риси побутової повісті» (IX, 51), а про переваги мови і стилю Пасека Міцкевич сказав: *«Його стиль класичний. У нього є свобода, грація і легкість прози французьких мемуарів, а водночас стиль повністю слов'янський. Ви не знайдете в Пасека ані одного слова іноземця. Він пише, ніби неохоче»* (IX, 33).

Міцкевич не міг знати, що перший видавець «Щоденників» повністю «очистив» текст від іноземних висловів, замінивши їх польськими словами, тому зауважив відсутність «слів-іноземців». Після твору Пасека, відразу в наступній лекції (4 січня 1842 р.) Міцкевич говорив про латинський твір «Нова “Битва богів” з гігантами», проти Святого Образу Богородиці Діви» («Нова Gigantomachia, contra Sacram Imaginem Deiparae Virgnis», Краків, імовірно, 1657 р., польський переклад Й. Лепковського з'явився тільки в 1858 р.) авторства настоятеля ченстоховських паулінів, Августина Кордецького про облогу Ясної Гори під час шведського потопу (1655 р.). Для того, щоб показати велику важливість цієї події, Міцкевич коротко представив боротьбу поляків з кількома ворогами: козацьким військом Хмельницького (з 1648 р.), Росією (1654-1656), шведською армією під командуванням Карла X Густава разом із союзниками, тобто електором Бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом, який зрадив Польщу як її васал, і князем семигородський Георгом II Ракочі.

На фоні стількох труднощів під час правління Яна Казимира оборона Ченстохови, яку шведи планували захопити дуже швидко, піднімається до рангу великого символу, а настоятель Кордецький, що повинен був також боротися з відсутністю віри в перемогу серед свого заго-ну, постає як герой великого формату, як духовний владика: *«Піднісся*

він, – каже Міцкевич, – у таку височінь, з якої проникає в майбутнє, [...] у нього є глибокі і ясні уявлення про польську ідею нації, яка повністю покладається на моральне почуття обов'язку» (IX, 60).

У наступній лекції (7 січня 1842 р.) він додав кілька речень про Кордецького, стверджуючи, що він: «Є одним із тих людей, яких Провидіння посилає час від часу в якості зразка для майбутніх поколінь. Ніколи польська ідея не була настільки повною, як втілення в ньому. Пізніші герої зберігають деякі риси цього характеру, якого він був першоджерелом. Емоційність Яна Казимира, віра Собеського, простота Костюшка постійно нагадують нам священника-настоятеля» (IX, 63). Лекція закінчується таким узагальненням: «Віра в прямий зв'язок між надприродним і земним становила моральну і політичну силу польської політичної системи, до цієї віри варто було закликати, коли від народу потрібно було видобути силу опору або дії» (IX, 62).

Кілька місяців пізніше, говорячи про недавню польську історію та літературу, Міцкевич звернув увагу на спогади двох повстанців Костюшка: знаменитого чоботаря у Варшаві, Яна Кілінського, що брав участь у повстанні у званні полковника, автора «Щоденників» (Варшава, 1830 р.) і генерала Юзефа Копця, засланого на Камчатку, автора «Щоденника подорожі» (Вроцлав, 1837 р.). Обидві роботи були опубліковані, звичайно, вже після смерті авторів. Отже, «Щоденники» Кілінського Міцкевич, мабуть, уважав цікавими для аудиторії й охарактеризував лише один фрагмент, де з'являється також у деякій мірі проблема, згадана вище у зв'язку з Кордецьким, його роботи: «моральні і політичні сили». Ідеться про фрагмент, у якому Кілінський пише про розмову з Репніним у Санкт-Петербурзькій в'язниці, тут професор Колеж де Франс висловився так: «Князь, перед яким усі тремтіли, був здивований тим, що швець стоїть перед ним спокійно й гордо. Він вирішив, що Кілінський не знає, з ким має справу, тому перепитував його кілька разів, чи він знає, з ким говорить. Нарешті, відгорнувши хутро, показав шевцеві численні зірки й стрічки, сказав: «Дивися, дрантя, і тремти!» – «Пане, – сказав Кілінський, – кожного дня я бачу тисячі зірок на небі, але не тремчу!» – ось піднесена відповідь (IX, 248).

Значно повніше обговорюється «Щоденник» Копця, який зараховують до «літератури заслання». Короткий зміст Міцкевич прикрашав великими цитатами, які описували дуже важкі особисті переживання і досвід автора, а також життя та звичаї сибірських

народів, образи сибірської природи. Підкреслив характерну особливість, що вирізняє «Щоденники» Пасека, який жив у вільній і сильній державі, від «Щоденника» Копця-вигнанця: *«Якщо, панове, ви пам'ятаєте „Щоденники” нашого веселого солдата Пасека, ви побачите величезну різницю в характерах цих двох персонажів. Пасекові, який ніколи не плаче, навіть перебуваючи в тяжкому становищі під найжорстокішим тиском він зберігає має світлий розум, щоб розповісти кумедний жарт, він, здається, належить до іншого народу. Копець плаче, набагато сильніше його турбують моральні й релігійні справи, йому не байдуже майбутнє країни, натомість Пасек живе тільки сьогоднішнім. Ми спостерігаємо вплив тривалих нещастя на характер поляків»* (IX, 303-304).

У період романтизму до польських творів помилково зараховували видані тоді «Щоденники» Янчара Поляка, написані перед 1500 роком (Варшава 1828). Пізніше було встановлено, що їх автором був серб, Костянтин з Островіци (нар. 1435 р.), який багато і з великою симпатією писав про Польщу, особливо про боротьбу Владислав III Варни з турками і нещасливої битви під Варною, а також про короля Іоанна I Ольбрахта. Це не дивно, що Міцкевич «Щоденники» Янчара розглядав як анонімний твір поляка і як важливе джерело для пізнання давньої Туреччини, багате на інформацію, у тому числі: *«Цінної інформації про внутрішнє життя, традиційне релігійне життя цього народу [...], про його звички і звичаї війни. Янчар з теплими спогадами про батьківщину перейнявся величною для того часу думкою: використати своє становище для служіння християнству та рідному краю. Він хотів дослідити Туреччину, виявити слабку сторону цієї держави, щоб проникнути в політику турків та вказати європейцям засоби для боротьби з нею. Це основна думка цього твору»* (VIII, 382-3).

* * *

Уважно проаналізувавши лекції Міцкевича, можна чітко побачити, що він більше затримується і розглядає з великим емоційним напруженням деякі твори, іноді навіть другорядні або третьорядні, з яких пробивається, на його думку, пророчий і патріотичний тон.

Так є у випадку з барською поезією. У двох лекціях другого курсу (15 і 18 II 1842 р.) представлена історія барської конфедерації як націо-

нального прориву до незалежності, до захисту польського суверенітету, а в наступній лекції він говорив про барську поезію, яку він уважав натхненною і в якій зазвучали істинні «ліричні тони». Зокрема, йдеться про «Пророцтво священика Марка» («Prorocstwo księdza Marka»), і анонімну пісню із заспівом «Стою на площі з волі Бога» («Stawam na placu z Woga ordynasu»), з яких він цитує великі фрагменти. Мало того, навіть пророцтво Вернигори зарахував до явища великого значення, хоча насправді «це навіть ще не поезія, а пророцтво прокладає шлях до неї, йде до надприродної країни, до джерела вищої поезії» (IX, 201).

Там, де немає профетичного поетичного натхнення і національного духу, а є лише поезія холодного раціоналізму з домішкою космополітичного поліску, Міцкевич або не має що сказати, або подає кілька речень, немов вимушений обов'язком викладача. Наведемо характерні із цієї точки зору початкові речення лекції з 8 III 1842 року на другому курсі: *«Епоха Станіслава Августа нас особливо не цікавитиме, ми вже вказували причини: вона недостатньо слов'янська й навіть мало національна, тому мало важлива для всіх слов'ян, з неї неможливо витягнути щось повчальне для іноземців»*¹.

Міцкевич не цінував високого сатирично-комічного мистецтва, яке переважало в часи Станіслава Августа, навіть заявив, що сатира є чужою для слов'янського духу (IX 210-11). Хоча він визнав, що «принц поетів», Ігнацій Красіцький «займає високі позиції в слов'янській літературі», і що це письменник дуже дотепний, «видатний, як сатирик», але ні на одному з його творів не затримався довго. У лекції про літературу епохи Станіслава Міцкевич навіть не згадав жодної назви. Тільки в останньому курсі оцінив повість під назвою «Історія» у зв'язку з темою «вічної людини», яка «із секретом молодості, [...] прожила життя багатьох націй, багатьох народів і дуже багато століть сміялася і страждала разом із ними» (XI, 155).

Ми знаємо, що Міцкевич в молодості захоплювався «Софіївкою» Трембецького, писав про цю поему з пошаною. У лекціях також, з огляду на стиль і мову, визнав Трембецького як «найдосконалішого, довершеного письменника, якого бачив слов'янський світ», але водночас «також найменш націоналістичний і слов'янський» (IX, 212), закида-

---

¹ Див. Z. Libera, *Mickiewicz o kulturze i literaturze polskiego Oświecenia* w pracy zbiorowej *Księga w 170 rocznicę wydania «Ballad i romansów» Adama Mickiewicza*, pod red. J. Kolbuszewskiego, Wrocław 1993, s. 99-107. Також J.T. Pokrzywniak, *Mickiewicz o pisarzach polskiego Oświecenia* w: *Księga Mickiewiczowska*, op. cit. – s. 223-243.

ючи йому, що навіть російські письменники» змагаються у винахідливості та витонченості лестити Катерині» (IX, 213).

Що стосується інших письменників епохи просвітництва, то Міцкевич присвятив трохи уваги Немцевичу, з котрим, як відомо, залишався в тісній дружбі в паризький період, але він цікавився більше багатою біографією письменника, ніж його творчістю. Трохи більше часу приділив Карпінському, особливо його ідилії «Лаура і Філон», елегії «Плач Сармата над могилою Сигізмунда Августа», і «Думі Люкерди» – творам, що містять значні навантаження сентиментальності, а елегія «Плач Сармата над могилою Сигізмунда Августа» дихає гарячим патріотизмом. Ледве згадав, наприклад, про Князніна, визнавши, що це поет «повний шарму» і патріот, який «після поразки Мацієвського, збожеволів», а також про драматурга Заблоцького, що «пішов у монахи і після поділу Польщі нічого більше не писав» (IX, 243). Про таких письменників, як Венгерський, Єзерський, Богомолець, Богуславський навіть не згадував. Більше зацікавлення виявив до літератури Варшавського князівства, особливо до віршів Антонія Горецького, кілька уривків з яких процитував у лекції від 24 V 1842 р.

Збільшення в лекціях Міцкевича месіаністично-тов'яністичних тенденцій визначило вибір творів для ретельнішого обговорення в кінці другого курсу, коли він коротко та докладно аналізує вірші та цитати Стефана Гарчинського «Історії Вацлава» («*Wacława dzieje*») аж у трьох лекціях (IX, 387-413), а потім декілька разів до них повертається. При обговоренні сучасної літератури, романтичні твори кількох авторів: «Марія» Антонія Мальчевського, яку, як зазначав Міцкевич, «уважають найкращим твором епохи» (IX, 382-5)¹, і поетів, чії роботи були відзначені «віянням месіанізму», як «Дух зі степу» Залеського (X, 25-30), а також «Канівський Замок» і «Призначення генія» Гощинського (X, 54-5, 58-9), але найвище оцінив поему Гарчинського. Назвав її найбільш націоналістичною, такою, що найточніше передає дух епохи, а також призначення людини і Польщі в месіанському значенні. Тому він вважає, що «серед усіх поетів, про яких ми говорили, Гарчинський є найбільш польським» (IX, 413).

Нас може дещо дивувати занадто висока оцінка поеми «Історії Вацлава», яку, по-пеше, можна пояснити тим, що передчасно померлий

---

¹ Див. Z. Stefanowska, *Mickiewicz jako czytelnik «Marii» Malczewskiego w: Księga w 170 rocznicę wydania «Ballad i romansów»...*, po. cit., s. 246-254.

поет був близьким другом Адама Міцкевича. Другою імовірною причиною може бути факт, що поема Гарчинського є ідеологічно близькою до третьої частини «Дзядів», тому що виникла під впливом цієї драми та «Фауста» Гете і «Манфреда» Байрона, який першим помітив Міцкевич. Він пише, що герой Гарчинського – «це історія на зразок Фауста, на зразок Манфреда»¹, хоча він нещасливий з іншої причини, «тому що він поляк [...], тому що не бачить моральних принципів буття своєї країни, тому що він утратив свою віру, бо у філософії знайшов тільки зубожіння сил, що знищило його країну» (IX, 389). Ця ідеологічна близькість до третьої частини «Дзядів» зводиться до національного месіанства, спорідненості героїв: Конрада з «Великої імпровізації» і Вацлава з поеми Гарчинського².

Міцкевичу було незручно говорити про свій власний твір, так що ці ідеї він виклав шляхом інтерпретації поеми друга. Безперечно, один раз, «перший і останній» – як він висловився – «цитує самого себе», тобто частину з «Видіння» ксьонза Петра («Widzenia»), на останній лекції, останнього курсу, 28 травня 1844 року, поєднуючи «чоловіка з «Видіння» з Тов'янським (XI, 187).

З іншого боку, аж у чотирьох лекціях третього курсу (X, 94-141) і ще в згаданій вище лекції від 4 квітня 1843 р. (X, 195-200), присвяченій слов'янській драмі домінує «Не-Божественна комедія» Красінського. «Не-Божественну» Міцкевич застосував як ключ до інтерпретаційного критерію до «Історії Вацлава» – польський національний месіанізм, хоча така інтерпретація виходила за рамки тексту праці. Соціальний конфлікт, зображений у цій драмі про революцію, не національний, він має характер загальний, транснаціональний. Міцкевич, однак, визнав, що ця «драма повністю національна» і що в ній «автор торкнувся всіх питань польського месіанізму» (X, 138).

Віктор Вайнтрауб, який простежив паризькі лекції в основному під кутом змісту в них пророчих елементів і результати представив у роботі «Паризькі лекції як профетизм» («Prelekcje paryskie jako profek-

---

¹ На тему спорідненості героя поеми Гарчинського із Фаустом і Манфредом див.: Z. Stefanowska, *Mickiewicz o «Wacława dziejach» Garczyńskiego – у її ж книжці: Próba zdrowego rozumy. Studia o Mickiewiczu*, Warszawa 1976, s. 120; також у: W. Weintraub, *Poeta i prorok...*, op. cit., s. 170.

² Див. W. Weintraub, op. cit., s. 371.

сја»), прийшов до висновку, що «лекції – це захопливий романтичний і трагічний документ профетизму»¹.

* * *

З останніх публікацій на тему лекцій в Парижі, особливої уваги заслуговують дві книжки: Ярослава Лавського «*Мицкевич – міф – історія. Студії*» (Білосток, 2010), що складаються в основному з раніше вже опублікованих робіт, з яких близько половини стосується проблеми слов'янської літератури. Друга книжка – «*Паризькі лекції Адама Мицкевича стосовно польської та європейської культури і традицій*» (Варшава, 2011 р.), під редакцією М. Каліновської, Й. Лавського і М. Бізьор-Домбровської містить статті 23 авторів на різні теми, що стосуються головним чином польської літератури, домінування якої також чітко простежується в попередніх дослідників.

Хоча польська література займає кількісно привілейоване місце в цій роботі Мицкевича, але, ймовірно, не лише тому, що вона була ближче йому до серця, але й тому, що до початку лекції (1840 р.) була найбагатшою і, починаючи з Відродження, могла похвалитися найвидатнішими досягненнями серед слов'янських літератур.

Однак, лекції в Парижі, як ми знаємо, містять багато тем, і у всьому масиві тексту (113 лекцій) наша література займає близько однієї шостої частини, майже стільки ж відведено іншим слов'янським літературам: російській, чеській, сербській і хорватській (дубровницькій), щодо останньої Мицкевич говорив тільки про поему «Осман» Гундулича. Таким чином, у роботі, що зветься «Слов'янська література», лише третя частини стосується літератури, і це в широкому значенні слова, тому що вона охоплює літописи, щоденники та народні пісні, а більшість тексту займають проблеми не літературного плану. Попри таку непропорційність, слов'янська література (разом із польською) є основною темою роботи, що відповідало офіційній назві кафедри в Колеж де Франс.

Це домінування тем, пов'язаних з польською літературою, дуже чітко відзначене у згаданих монографіях. Літератури інших слов'янських народів були фактично проігноровані, за винятком літопису Нестора і

---

¹ У томі *Poeta i prorok...*, op. cit., s.432.

віршів Пушкіна. Окрім цього, є згадки про «Слово про похід Ігорів», і драма Сіми Мілутиновича «Трагедія Облич».

Російській літературі Міцкевич присвятив досить багато уваги, особливо творчості Державіна, Тредіаковського, Ломоносова, і, звичайно ж, Пушкіна, а також таким письменникам, як Костянтин Батюшков, Денис Фонвізін, Яків Князнін та ін., що склало загалом близько п'яти лекцій, і це без «Слова про похід Ігорів», яке охоплює дві лекції. Отже, оцінка цієї літератури, з точки зору Міцкевича, заслуговує на увагу як оригінальна, компетентна й об'єктивна. Дійсно, це перший такого роду критичний погляд на російську літературу очима великого поета з багатим творчим досвідом, а також досконало зорієнтованим у світовій літературі від античності (лекції з римської літератури) до сучасної європейської літератури.

Велику увагу було приділено також чеським рукописам – майже в трьох лекціях; Коллар, що проголошував «слов'янську літературну взаємність», і його збірка віршів «Дочка Слави» займають дві лекції, і, нарешті, сербські народні пісні зі збірки Караджича з елементами історії Сербії, які необхідні для пояснення реалій, висвітлених у піснях – аж шість лекцій!

Про паризькі лекції непотрібно судити тільки з точки зору сьогоднішнього досвіду, а й з перспективи часу, коли вони були виголошені. Наприклад, «Краледворський рукопис» і «Суд Лібуші» тоді мали репутацію (попри підозри в підробці), справжнього твору, і тому так ставився до них і Міцкевич. Вони були перекладені раніше багатьма мовами, польською поетичний переклад зробили К. Бродзинський, А. Бельовський, Б. Й. Залеський, Л. Семенський, а прозовий – В. Скорохуд-Маєвський, І. Б. Раковецький та інші. Ці рукописи викликали зацікавлення тим більше, що досить важливу роль відігравали в незвичайному русі так звані чеські будителі, про що свідчить, наприклад, Юлій Долянський в монографії «Таємниця Оссіана в Короледвірському та зеленогурському рукописах» («Záhada Ossiana v Rukopisech královédvorském a zelenohorském», Прага, 1975). Чеських будителів Міцкевич цінував дуже високо, тому що вони довели, як можна отримати перемогу над германізацією й захистити людей від втрати своєї національної ідентичності. Зрештою, сам феномен цих «відкриттів», як згадані рукописи – то значний факт культури, свого роду знак часу.

Аналогічну репутацію мало «Слово про похід Ігорів», автентичність якого, як уже говорилося, також ставилася під сумнів, особливо після спалення рукопису під час пожежі в Москві (1812 р.), а також пізніше аж до недавнього часу, але «Слово...» якимось витримало цю кризу і про нього написали цілу бібліотеку різними мовами. У свою чергу, на хвилі інтересу до народної музики в часи романтизму справжнім чудом стали пісні зі збірки Караджича. Не дивно, що Міцкевич надавав їм такого великого значення.

Висвітлена тематика «Слов'янської літератури» настільки велика, що схожа на слов'янознавчий енциклопедичний довідник сучасного рівня, призначений в основному для іноземців, особливо французів. Таким чином, є там багато інформації з історії Польщі, Росії, Чехії, Сербії. Чимало відведено місця слов'янським старожитностям, особливо, звісно, на курсі I і III, в яких є ще додаткові вісім лекцій, яким Фелікс Вротновський у своєму виданні дав спеціальну назву «Дослідження слов'янських старожитностей», а Плошевський змінив його на «Історико-філологічне дослідження». Інші теми – релігія і звичаї примітивних слов'ян, їх етногенез (чи, радше, геогенез, якщо використовувати термін Жерарда Лабуди), інформацію про міграцію давніх племен (в основному отриманих з роботи Шафарика), що пройшли через землі, які пізніше належали слов'янам.

Третій курс також містив курс лекцій з філософії, особливо польської, а також, німецької, яка впливала на польську. Окрема проблема, що є дуже цікавою в цій роботі – оригінальне й новаторське порівняльне літературознавство.

Відомо, що паризькі лекції відзначалися проблемами в аспекті правильності мови тексту й мови викладання, тобто французької. Що стосується I і II курсу, повністю виправити текст, відповідно до намірів автора, насправді неможливо, як це видно з роботи «Уваги до текстів» найвідомішого дослідника текстологічних проблем «Слов'янської літератури» Леона Плошевського в його виданні цієї роботи. Ситуація відрізняється від курсів III і IV, тому що вони були виголошені французькою мовою (в 1845 році, тобто до того, як були видані цією мовою два попередні курси) самим Міцкевичем, так що схвалені автором.

Окрім цього, також спричиняв клопотів видавцям зміст коментарів. У цьому можна легко переконатися, навіть при розгляді пояснень, у таких виданнях як «Національне і ювілейне видавництво». У цій

праці залишилися замовчаними багато деталей, які важко пояснити. Особливо це стосується історичних питань, можливо через недостатність дослідження. Я був у стані переконалися в цьому, опрацьовуючи (протягом багатьох років), історичні твори, лозанські лекції, і власне паризькі лекції для Ювілейного видання (томи VII-XI опубліковані в 1996-1998). Тоді я спробував з'ясувати: звідки Міцкевич черпав інформацію (наскільки це можливо, вказати на конкретне джерело), який був стан знань на цю тему перед початком лекцій, чи, і наскільки твердження викладача було його оригінальною думкою і яким чином усе це стосується сьогоденішнього рівня знань. Очевидно, що такі вимогливі постулати не могли бути повністю реалізовані, але дали можливість з'ясувати велику кількість справ і деталей. Звертаючи, однак, увагу на деталі, я не забув про головні цінності в «Слов'янській літературі» і написав про це (т. VIII, с. 620-621): *«Міцкевич передавав своїм слухачам величезну кількість знань, говорячи в широкому значенні – слов'янознавчих, не відступаючи серйозно від тогочасного рівня в цій галузі. Проте значення «Слов'янської літератури» до нині оцінене ще недостатньо, воно полягає не у «слов'янознавчих знаннях», тепер значною мірою застарілих, але в погляді Міцкевича на історію слов'ян, у викладі романтичної і, одночасно, дуже оригінальної історіософії, у своєрідній оцінці ряду літературних творів (таких, як «Сеймові промови» Скарги, «Не-Божественна комедія», народні сербські пісні і т.д.), у відкритті компаративістики (наприклад, порівняння стилю Галла Аноніма і Нестора, творів Рея і Монтеня), особливо на першому і другому етапі лекційного курсу. Ці та багато інших значень «Слов'янської літератури» не втратили своєї актуальності, і навіть з відстані півтора столітньої перспективи розпізнавання історичних і літературних явищ дивує своєю проникливістю і точністю».*

МІЦКЕВИЧ І КАРАМЗІН ПРО РОСІЙСЬКИЙ ДЕСПОТИЗМ

Міцкевич із незвичайною проникливістю, можливо, як ніхто інший, показав зловіще обличчя російського деспотизму, і то в різних двох картинах: передусім у поетичних образах, що містяться у третій частині «Дзядів» разом із «Відступом» і пізніше в іменній історичній оповіді, тобто в паризьких лекціях в Collège de France.

Як же влучно описана у «Дзядях» тогочасна жорстока політична система, що функціонувала в російській окупації і була ніби машина для знищення поляків і усього польського. Зокрема, згадується образ сенатора, підступного й облудного деспота, жорстокого по відношенню до слабких (що особливо виразно проявляється в сцені VIII — епізод з Ролісоною), і водночас боягузливого царського слуги, як це видно, зокрема, у сцені VI.

Прототипом Сенатора, як відомо, був Новосільцов, про якого Міцкевич у передмові до 3-ї частини «Дзядів» писав: «Він перший вроджену і звірячу ненависть російського уряду до поляків пояснював як спасенну і політичну, він взяв її за основу своїх діянь, а за мету поставив знищення польської нації. У той час усі землі від Просни аж до Дніпра і від Галіції до Балтійського моря були замкнені і представляли собою велику в'язницю».

У драмі виразно вимальовуються також інші постаті російських «чиновників», причому наш поет не пропустив приховуваного факту (теж головним чином у сцені VIII), що й серед поляків траплялися зрадники, на зразок Доктора, які за срібляники або інші паскудні вигоди діяли на користь російських володарів проти власного, пригніченого народу. Доктор мав, звісно, реальний взірець, але фактично йдеться тут не стільки про конкретну особу, скільки про саме явище зради свого народу, насправді рідкісне в той час, але воно заслуговує на рішучий осуд, що й представлено у драмі.

Натомість у циклі віршів, що належать до «Відступу» 3-ї частини «Дзядів» показаний понурий образ Росії, понурий, бо мав клеймо панівної суспільно-політичної системи — самодержавство, або ж

насправді національне поневолення. З людським життям не рахуються, що видно особливо в «Огляді війська», де після параду за участі царя:

Na placu pustym, samotnym zostało
Dwadzieścia trupów; ten ubrany biało,
Żołnierz od jazdy; tamtego ubiory
Nie zgadniesz jakie, tak do śniegu wbity
I stratowany konskimi kopyty.
Ci zmarzli, stojąc przed frontem jak słupy,
Wskazując pułkom drogę i cel biegu;
Ten się zmyliwszy w piechoty szeregu
Dostał w łeb kołbą i padł między trupy.
(w. 365–373)

В «Огляді війська» також є застереження перед наслідками потрійного альянсу — Росії, Німеччини і Франції — застереження, актуальність якого сягає далеко в майбутнє. Мова там передовсім про ейфорію, яка насправді є прикриттям для наївності або (скоріше) розрахунку деяких західноєвропейських політиків, захоплених реформами Петра I, який між іншим:

Utworzył senat, szpiegi, dygnitarze,
[...]
I zadziwiona krzyknęła Europa:
„Car Piotr Rosyją ucywilizował!”
(w. 209 i 213–14).

Наступникам Петра I, «залишилось» тільки:

Przylewać kłamstwa w brudne gabinety
[...]
Zagrabiać cudze dokoła dzierzawy,
Skradać poddanych, płacić cudzoziemców,
By zyskać oklask Francuzów i Niemców,
Ujść za rząd silny, mądry i łaskawy.
(w. 216 i 219–22).

І далі застереження:

Niemcy, Francuzi, zaczekajcie nieco!

[...]

Gdy car rozkaże ubótwiać i sławić

Sybir, kibitki, ukazy i knuty —

Chyba będziecie cara pieśnią bawić.

(w. 203 1208–211).

«Дзяди» з «Відступом» для багатьох поколінь поляків були, є і, маємо надію, завжди будуть відомі не лише з описів у шкільних підручниках, але також із безпосереднього читання. Натомість паризькі лекції відомі, може деяким історикам, а головним чином полоністам, але, напевно, не всім. Це схиляє нас до того, щоб представити хоча б коротко (в переказі більшої частини) проблему, яка нас цікавить, власне, в лекціях.

Відомо, що лекції Міцкевича в Collège de France, які він читав з 22 грудня 1840 р. до 28 травня 1844 р., поділені на так звані чотири курси, їх тематика дуже широка, і хоча тексти лекцій були видані під назвою «Слов'янська література»¹, вона не повністю підходить до їхнього змісту, оскільки він стосується кількох сфер знань. Провідним сюжетом, звісно, є літератури слов'янських народів, але, окрім цього, йдеться про модні в період романтизму слов'янські старожитності, тобто про походження і давню історію слов'ян, що в той час викликало велике зацікавлення від часу (1818 рік) виступу Зоріана Доленги Ходаковського й ще більше — від появи твору Словацького і дослідження Павла Йозефа Шафарика «Слов'янські старожитності» (1836–1837, переклад польською 1842–1844). Цей твір був перекладений кількома європейськими мовами і трактувався тоді майже як дороговказ, що надійно веде до пізнання таємниць давньої історії слов'янських народів. Міцкевич присвятив цій проблематиці багато уваги на початку першого курсу, а також в окремому циклі з восьми лекцій, що були включені до третього курсу. Окрім цього, він говорив досить багато про європейську і польську філософію (Хене–Вронський, Трентовський, Цешковський та ін.), не враховуючи епізодичних тем, наприклад про слов'янські мови, а четвертий курс мав спеціальний месіансько–політичний характер, сформований під впливом тов'янізму.

---

¹ У всіх виданнях у назві слов'янська література (в однині), починаючи з першого в перекладі Фелікса Вротновського, під назвою «Першорічний курс» (1840–1841) слов'янської літератури [...], Париж 1843; «Курс другорічний» [...], Париж 1842 (вид. перед «Курсом Першорічним») і т.д.

Однак, окрім літератури *sensu stricto*, найбільше в лекціях ішлося про історію слов'янських народів і країн, а серед них, окрім Польщі, про історію Росії, особливо в періоди панування деспотів, головним чином — царів Івана IV Грозного і Петра Великого. Деспотизм цих, а також інших російських володарів, детально й уже давно відомий історикам, а в загальних рисах усім, хто хоча б трохи цікавився минулим Росії. Отже, Міцкевич говорив у Collège de France про факти відомі, головним чином, з популярного на той час твору царського історіографа Миколи Карамзіна (1766–1826) під назвою «История государства российского» (Санкт–Петербург 1818–1819: т. 1–8 і 1821–1824: т. 9–10, а також 1829 т. 11), який незабаром було перекладено французькою мовою (Histoire de l'Empire de Russie, Paris 1819–1830) і польською Гжегожем Бучинським (Historia państwa rosyjskiego, Warszawa 1824–1830). До історичних фактів з історії Росії Міцкевич додавав, звісно, власний коментар, короткий і стриманий, виходячи з думки, що самі факти є найбільш промовистими.

На думку Міцкевича, російський деспотизм мав підґрунтя й обумовлення в тому, що давні слов'яни, за вдачею лагідні, були на північних російських землях заплямовані домішкою етнічно чужих елементів, спершу норманських, на самому початку їх історії, а пізніше значно жорстокіших — монгольських (татарських). Перша чужа верства, тобто нормани, не були грізними, а навіть певною мірою вигідними. Вони прибули зі Скандинавії під проводом легендарного Рюрика (від якого починається панівна династія Рюриковичів), організували руську державу, після чого їх «*вожди [...] захопили владу, завоювали слов'янські поселення, обмежили свободу, привласнили собі права, які мали слов'янські поселення, збирали податки і змусили народ до покори*»¹. «Норманську» гіпотезу, яку також називають «теорією завоювання», висунули німецькі історики на початку XIX ст., головним чином Август Людвіг Шльоцер (на нього посилається Міцкевич у лекції від 5.II.1841) перекладач, а також коментатор руського літопису, що був закінчений у 1113 році монахом Нестором², і ця теорія стала предметом численних публікацій. У наш час

---

¹ A. Mickiewicz, *Dzieła*. Wydanie Rocznicowe, T. VIII: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*. Przełożył L. Płoszewski, opr. J. Maślanka. Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 1997, s. 98. Усі наступні цитати з цього видання.

² A. L. Schlözer, *Nestor, russische Annalen in ihrer slawonischen Grundsprache*, t. 1–4, Göttingen 1802–1809. — Давніше київський монах Нестор вважався автором: новіші дослідження визначили його більш скромну роль продовжувача більш ранніх так званих ізводів літописів (спроб з'єднання ранніших записів, головним чином анонімних,

вона також має своїх прихильників, основана ж була на кількох реченнях у згаданому літописі під назвою «Повість минулих літ»¹, де під роком 862 читаємо, що вигнанці слов'янських племен подалися: «...За море до варягів, на Русь. Бо так звали тих варягів — Русь. [...] Сказали Русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика й щедра, а порядку в ній немає. Ідть—но княжити й володіти нами». І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою узяли всю Русь [...] і сів найстарший Рюрик у Новгороді, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в Ізборську. І од тих варягів дістала назву Руська земля»².

Друга чужа стихія, монгольська (чи монголо-татарська), яка захопила руські племена, виявилася дуже грізною, не лише тому, що монголи плюндрували міста і часто повністю вирізали людей, але також тому, що тривале перебування Русі під монгольським утиском відбулося глибоким клеймом на психіці завойованого народу, зокрема руських князів і бояр, що вплинуло на формування руського, а згодом російського деспотизму.

* * *

Для того, щоб вказати на це монгольське клеймо, Міцкевич згадав спочатку напади монголів за панування засновника величезної імперії, Чингісхана (1162–1227), а також його наступників. Руські землі було підкорено 1236–1238 роках ханом Батием (внуком Чингісхана), який був володарем держави під назвою Золота Орда, тобто західної частини монгольської імперії, столицею якої був Сарай Бату в дельті Волги, а з другої половини XIII ст. Сарай Берке — у районі сучасного Волгограда. Наїзники жорстоко знищували окремі руські князівства, несли смерть і пожарища, спалювали міста й масово вбивали людей. Така доля спіткала Рязань, Володимир над Клязьмою, Суздаль, Москву, Ростов, Твер та інші міста, а потім (1240 р.) Київ, Володимир Волинський, після чого

про історичні події), отже редактора цілого літопису з початку XII ст. і теоретично авторство його частини.

¹ Назва цього літопису в «Слов'янській літературі» Міцкевича — «*Powieść dawnych lat*». У більш нових виданнях найчастіше перекладалось «*Powieść doroczna*», а від видання в перекладі Селіцького (Вроцлав 1968 і наступні вид.) прийнялась назва «*Powieść minionych lat*».

² *Powieść minionych lat*. Przełożył i oprac. F. Sielicki. Biblioteka Narodowa, seria II, nr 244, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 15–16. — Знаменне, що в цьому виданні на титульній сторінці немає автора.

монголо-татарська навала пройшла в 1241–1242 роках південними територіями Польщі, доходячи аж до Легниці. На Русі монголи панували протягом двох з половиною століть, до 1480 року, коли московський князь Іван III (який частково поєднав руські землі) відмовився платити данину ханові Золотої Орди, Ахмеду, проголошуючи натомість готовність платити дань кримському хану (що, напевно, було крутіством).

Мицкевич влучно оцінював, що під час другої неволі: «Русь [...] переможена не перестала давати пасивного опору, визнаючи зверхність монголів, зберегла національну династію і свою релігію, цінні основи майбутньої єдності. З переможеними переможці поводитися жахливо [...], проте Русь ніколи не втрачала надії на визволення; старалася збагнути таємниці політики монголів у власних таборах нації, яка хитромудрістю перевищувала китайців»¹.

Особливо важливим є тут твердження, що «Русь [...] старалася збагнути таємниці політики монголів», для того, щоб у майбутньому подолати ворогів, так би мовити, «їхньою власною зброєю». Поки, однак, прийшло визволення з-під цього «ярма», монголам (а власне їх уламку — татарам, що володіли Золотою Ордою) панувати було легше, оскільки Русь була поділена й володарі окремих територій нерідко боролися між собою.

Польський історик-дослідник російського минулого, Людвіг Базильов (1915–85), пише, що особливістю було утримування підлеглих ханові руських князів, які мусили, однак «їздити особисто до Сарая для затвердження титулу — так званого ярлика. Хани давали ярлики за своїми вподобаннями. [...] Багато руських князів гинуло під час перебування в Орді, зазвичай від отрути; вони не вагалися просити хана про збройну допомогу для розправи з противниками, наслідками чого мали бути внутрішні війни і подальше спустошення Русі»².

Сучасний російський історик і славіст, Олександр В. Ліпатов, стверджує, що «первинна — староруська — традиція устрою районно-вічового характеру [...] була перервана монголо-татарським нападом», що мало в подальшому суттєві наслідки: «санкціонування Золотою Ордою пізнішого виокремлення Москви в якості адміністративного центру»,

---

¹ A. Mickiewicz, *op. cit.*, t. VIII, s. 30.

² L. Bazylow, *Historia Rosji*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985, s. 52–53.

завоювання нею руських земель, а одночасно знищення «залишків давньоруської політичної культури»¹.

Карамзін подає багато прикладів, які вказують на те, що ця неволя сприяла колосальній деморалізації не лише князів, але й руського народу, особливо боярської верстви. Міцкевич цитує з «Історії Російської держави» Карамзіна² фрагмент, що був узятий з новгородського синодального літопису, де анонімний автор про ситуацію в часи панування великого московського князя, Василя II Сліпого (1425–1462), після двох століть «татарського клейма», з великим занепокоєнням пише: «Окрім внутрішніх війн, лиха нашої вітчизни, рисою панування були численні злочини [...]; двох князів було осліплено, двох отруєно [...]. За часи цього панування Москва вперше побачила страту, невідому нашим предкам: починаючи з цього часу почали забивати батоном навіть найвідоміших людей; запровадженням цієї принизливої для людини кари завдячуємо монголам [...]. Які ж могли бути наслідки такого стану речей? Духовна нищість народу [...]. Обмануті татарами, вони набули досвіду в мистецтві взаємного ошукування. [...] Відчуття утиску, страх, ненависть надають звичаям понуре й суворе клеймо [...]. Наслідок часто триває довше ніж причина [...] і може бути, що сьогоденний характер росіян зберіг деякі вади, якими його зіпсувало варварство монголів»³.

Відомо, що англійський автор Джон Ман у монографії про Чінгісхана також написав: «Росіяни пригадують «татарське ярмо» як найгіршу епоху і звинувачують монголів у численних хворобах, та навіть у впливі на погані риси національного характеру: зачепи росіянина — проснеться татарин»⁴.

---

¹ A. W. Lipatow, *Carat moskiewski – imperium petersburskie – totalitaryzm radziecki. Rozdwojenie kultury i ciągłość systemu władzy rosyjskiej* w: „Seminarium Polskiej Akademii Umiejętności”. T. V – 2006: *Patriotyzm wczoraj i dziś*, Kraków 2008, s. 95–96. — Див. також збірку esse Lipatowa pt. *Rosja dzisiejsza: między przeszłością a teraźniejszością*. Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2007. — На особливу увагу заслуговують тут роздуми автора на тему взаємовідносин Росії і Польщі протягом століть.

² N. M. Karamzin, *Istoria gosudarstwa Rossijskogo*, St. Petersburg 1818–1819 (t. 1–VIII), 1821–1824 (t. IX–X) i 1829 (t. XI). — Przekład polski G. Buczyńskiego *Historia państwa rosyjskiego*, Warszawa 1824–1830.

³ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 371–372. — W dziele Karamzina odnośny fragment z nowogrodzkiej kroniki synodalnej w wyd. ros. t. V, s. 366–380; w wyd. pol. t. V, s. 326–341.

⁴ J. Man, *Czyngis-chan*. Z ang. przełożyli Katarzyna i Piotr Chojnaccy oraz Agnieszka Wese–li–Ginter, Warszawa 2006, s. 204.

Міцкевич іноді в лекціях використовує компаративістику, яку розуміли досить загально. Він порівнює, наприклад, «Життя достойної людини» Рея (Rej «*Żywot człowieka poczciwego*») з подібними за тематикою «Дослідами» («*Essais*») Монтеня, молодшого за нашого письменника приблизно на тридцять років. Пісні Кохановського зіставляє з піснями Горация, «Ідилії» Шимоновича з буколіками Теокрита, а також Вергілія і т.п. Компаративістичний метод Міцкевич застосовував також до історичних явищ, однак у цьому випадку рідко звертав увагу на подібності, частіше на відмінності і протилежності. Особливо це стосується історії Польщі і Росії. Скажімо, у лекції VIII першого курсу від 22 січня 1841 р. розповідає: «Польща і Росія — це не два земельні простори, а дві ідеї слов'янських народів, які намагаються реалізуватися, взаємно виключаючи одна одну і ведуть одвічну боротьбу»¹.

На місяць раніше, тобто на інаугураційній лекції від 22 грудня 1840 року, звернувся до дружнього російського письменника і критика, Петра В'яземського, який у передмові до власного перекладу «Кримських сонетів», послужився алюзією до епопеї Стація, називаючи польсько-російські війни «вічною Тебаїдою».²

Звідси також пішло порівняння великого московського князя, Івана IV Грозного, який перший прийняв титул царя (що раніше належав казанському хану, хоча іноді так називали Івана III Великого, званого теж Грозним, який панував протягом 1462–1505 рр.), з королем Стефаном Баторієм; це було знаменне порівняння абсолютно різних за характерами володарів, які вели польсько-російські війни. Баторій був, на думку Міцкевича, «ідеалом короля-патріота», який «кохав Польщу, був до неї прив'язаний і намагався втілити всі історичні ідеї польської політики»; був також «справедливим і милосердним», загалом мав дуже багато позитивних рис і як король, і як людина³.

Представляючи натомість образ і панування Івана Грозного, розповідаючи обширно аж у кількох лекціях про його надзвичайну жорстокість, Міцкевич брав інформацію з праці Карамзіна, котрий багато

¹ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 93–94.

² Петро Вяземський написав так у вступі до свого перекладу: Крымские сонеты, «Московский Телеграф» 1827, t. 14, nr 7.

³ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 542.

уваги присвятив (у т. 8 і 9) біографії і злочинам першого російського царя. Іван Грозний створив, як відомо, так звану опричнину (від слова опричний — окремий), кількатисячну гвардію вояків, які виконували, за наказом царя, навіть найбільш відразливі злочини. Опричнина допомагала Івану, зокрема, у його нападах на руські землі, що не належали на той час московській державі. У більшій роботі на тему вбивств і спустошення Великого Новгороду, який на основі привілеїв, отриманих від Ярослава Мудрого, став із 1136 року республікою, Карамзін написав: «Новгород мав вигляд тіла без душі»¹. У лекції від 21 травня 1841 року читаємо, зокрема, що цар під час «карної» експедиції визначив трибунал для суду так званої «зради новгородців». Щодня страчували, як говорять літописці, чотириста–п'ятсот людей; кидали їх у річку, а солдати, плавали на човнах і вилами та колами топили й добивали тих, хто намагався врятуватися. Великий князь був свідком усіх цих страт»². Подібна доля спіткала і Псков та інші міста.

Карамзін у підсумку описів злочинів Івана Грозного³, процитованому Міцкевичем, говорить: «Неможливо в сучасних записках читати без здригання про подробиці ідей тирана, описів усіх вигаданих ним засобів катування людей. Для цього будували окремі печі; робили залізні кліщі, шпони, довгі голки; відрізали нещасним одну за одною частини тіла, перепилювали їх навпіл шнурами, обдирали живцем шкіру...»⁴.

Карамзін згадав зміст староруського твору з кінця XIV століття «Повість про Мутянського воеводу Дракулу» — про жажливого деспота (прототипом якого був волоський князь Дракула), звертаючи цим самим увагу на подібність до нього руських деспотів⁵. Тиранство часто йде в парі з ретельно замаскованим страхом, що також стосується царя Івана Грозного. «Ця людина, що наводила страх на оточуючих, сама постійно відчувала страх»⁶.

Ненормальна жорстокість Івана IV Грозного перевищує усі уявлення про зло, зокрема, якщо розглядати її з точки зору психіки злодія. Цей виродок проводив езекуцію власних побратимів, невинних

¹ Там само, с. 416–417.

² Там само, с. 450–451.

³ N. M. Karamzin, op. cit., wyd. ros. t. IX, s.165; wyd. pol. t. IX, s. 144. — Див. також: W. A. Serczyk, Iwan IV Groźny, Wrocław 1977, s. 109.

⁴ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s.520–521

⁵ N. M. Karamzin, op. cit., wyd. ros. t. VII, s. 230–231; wyd. pol. t. VII, s. 203–204.

⁶ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 466.

людей, без жодних моральних гальм, як на ті часи, можна сказати, що в масовому масштабі. У цій справі йому допомагала згадана опричнина, що становила ніби зловіщу, хоча й віддалену в часі, гробову прелюдію до близьких нам у часі гігантських сталінських і німецьких злочинів періоду II Світової війни. Прикладів можна згадати безліч. «Наказав, наприклад, синові одного з великих панів, своєму наушнику (Боцману), вбити власного батька, а пізніше наказав рідного сина задушити [...]. Князя Воротинського [...] наказав покласти на землю і спалити на відкритому вогні; сам палицею присовував жар і вугілля, випитуючи в нього, що він зробив зі своїми скарбами»¹.

Постійно вигадував усе більш збочені катування, не милуючи нікого, навіть зі свого оточення. «Оповідують, — читаємо, — що одного разу великий князь здивувався, коли певний боярин давно не показувався при дворі. Йому розповіли, що той саме одружився з гарною жінкою, тоді великий князь вдерся з опричниками до його оселі, наказав на його очах зганьбити дружину, повісити її, а чоловікові наказав пильнувати труп і дивитися, щоб ніхто не відрізав петлі»².

Він влаштовував дикі засідки на звичайних мешканців Москви, наприклад, на прохідних наказував випускати «зненацька ведмедів, що полювали на людей» і «сміявся до сліз, коли бачив поранених дикими bestіями людей»³.

Нарешті «великий князь виконав останній злочин, на думку Міцкевича — найбільший: убив власноручно свого сина [Івана (1554–81)], якого вдарив «своєю відомою палицею і розбив йому голову»⁴.

Коли відома своєю жорстокістю опричнина, що існувала з 1564 року, виконала пекельні звироднілі накази психічно хворого царя і вже не була йому потрібна, тоді в 1572 році, вона була ліквідована за його наказом. Померли всі опричники, за винятком їх провідника, яким був Малюта Григорій Луканович Скуратов–Бельський, що викликало у Карамзіна рефлексію: «Він і його королівський приятель [тобто Іван

---

¹ Там само, s. 521. — Про вбивство власного батька Федором А. Босмановим писав, зокрема, цитований Карамзіним тогочасний головний противник царя, що втік на Литву і до Польщі, князь Андрій М. Курбський у своєму творі «Історія про великого московського князя» (вид. 1833).

² А. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 522.

³ Там само, s. 522.

⁴ Там само, s. 536.

Грозний] були занадто великим злочинцями, щоб бути осудженими на цій землі; були збережені для іншого суду, не для людського»¹.

Коментуючи ж ліквідацію опричнини Міцкевич говорить: «Тиранія завжди має знищити до останку свої власні знаряддя. Відомо, що римські диктатори видавали своїх сікачів на різанину солдатам, а французька революція також пожерла майже всіх своїх катів»².

Із російським деспотизмом пов'язане досить дивне соціологічне явище, дуже важке для розуміння. Ідеться про те, що ми не чуємо про жодний, хоча б найменший, супротив проти тирана. Навпаки, наприклад, посаджена на кіл і конаюча в страшних муках людина (автентичний випадок), в останню хвилину перед смертю вклоняється царю. Коли ж цар скінчив злочинне життя, російський народ оплакував його, що дивує Карамзіна, а тим більше Міцкевича, який до цього факту написав, зокрема, такий дуже знаменний і влучний коментар: «Нехай же хтось зараз пояснить, якщо зможе, популярність Івана Грозного! Той факт, що люди оплакували його. Народ на звістку про його смерть бігав вулицями, плачучи й виючи від розпачу. Навіть родини людей, замордованих Іваном, також завивали; вбиралися в жалобу, здавалися невтішними. Російський історик стоїть остовпівши перед цими фактами, не може їх пояснити. [...] Нікчемні люди не в стані визнати іншої сили, крім нищівної, і навіть віддають цій силі честь у відповідному до їх підлості і нікчемності ступені. Приклади такі було зауважено як в народів варварських, так і в цивілізованих»³.

У кінцевому висновку Міцкевич ствердив, що Іван IV Грозний був «беззаперечно найбільшим тираном, якого знала історія; [...] поєднавав усі риси тиранства. [...] Здався то химерним і розв'язаним, як Нерон, то глупим і кровожерним, як Калігула, іноді дуже замкнутим, як Тиберій»⁴.

Його ж поведінку завжди характеризували підступність, збоченість і брехня, що, зрештою, можна віднести до всього деспотизму і пізнішого тоталітаризму.

---

¹ N. M. Karamzin, op. cit., wyd. ros. t. IX, s. 208; wyd. pol. t. IX, s. 177.

² A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 521.

³ Там само. s. 537. — Див. також на цю тему К. Мężyński, *Rosja w wykładach paryskich Mickiewicza*, Poznań 1938, s. 129.

⁴ Там само, s. 538.

Міцкевич звернув також увагу на дуже важливу проблему, яка завжди супроводжувала диктаторсько–деспотичні системи: на фальсифікацію історії, а також на те, що її неправдиве представлення для історика просто небезпечне. Вихваляє при цьому Карамзіна, який «був занадто чесний, щоб розповідати про історію Петра Великого і його наступників. Письменники, що творили пізніше, були позбавлені докорів сумління, обмежувалися повторенням урядової брехні і лестощів або рятувалися мовчанням»¹.

Це означає, що Карамзін волів не фальсифікувати історію Росії, тому закінчив свою «Історію...» на 1611 році, тобто на періоді так званого «великого смутку», перед початком правління династії Романових, яке почалося від 1613 року, від зайняття трону царем Михайлом I Романовим. Прикладом же накинутого наперед фальшування історії може бути офіційна інформація про смерть царя Павла I (1754–1801), який був вбитий в результаті дворянської змови, в якій брав участь також його найстарший син і безпосередній наступник царського престолу, Олександр I. Але навіть могутні деспоти бояться правди і воліють приховувати свої злочини, та ніколи не бракує їм прислужливих псевдо істориків чи псевдо публіцистів, які для нищої кар'єри фальсифікують факти.

Професори історії — говорить Міцкевич — «з висоти кафедри з повною поважністю розповідають про хворобу Павла I, та розчулюються над його раптовою смертю, яка на їх думку була спричинена апоплексією, у той час коли всім відомий трагічний кінець цього монарха. Один з них однак же, розповідаючи зі сльозами на очах про цей випадок, показував жестом, дотикаючись краватки, якою смертю загинув Павло»². Цим професором був Ігнаци Онацевич, який викладав в 1818–1822 всесвітню історію у Віленському університеті³.

¹ A. Mickiewicz, *Dzieła*. Wydanie Rocznicowe. T. IX: *Literatura słowiańska. Kurs drugi*. Przełożył L. Płoszewski, oprac. J. Maślanka. Wyd. „Czytelnik”, Warszawa 1997, s. 76.

² Там само, s. 76.

³ У перекладі Вротновського є таке речення: «Один однак же з учителів мав звичай пригадувати цей нещасний випадок [...], брати рукою за горло». Тут перекладач додав в коментарі, що це був Ігнаци «Онацевич в Вільні», який в Віленському університеті викладав в 1818–1822 роках всесвітню історію.

Деспотом був також Петро з династії Романових. Отримав він в історії прізвисько Великий через відомі економічні, адміністративні та інші реформи, які ефективно і цілком революційно провів у своїй державі, їх метою була «європеїзація» Росії. Петро хотів бути по-своєму сучасним і цю «сучасність» нав'язував своєму народу. Із цією метою на початку панування він подорожував країнами Західної Європи, цікавився цивілізацією, головним чином економікою і технікою, але також й іншими сферами життя, наприклад традиціями, що там панували, які також, як відомо, прищеплював в Росії. Із Західної Європи спроваджував до своєї країни фахівців з різних сфер, зокрема, будівельників, які будували, наприклад, кораблі, завдяки чому під кінець життя Петра Росія мала найбільший в Європі флот, не дивлячись на те, що на початку його правління російського флоту майже не було. Взагалі за час правління Петра Великого почалася розбудова армії у великому масштабі. Зрештою, весь народ тоді був поділений на 14 класів, тобто в певному сенсі на військовий лад¹. Міцкевич наводить два знаменні речення, які написав французький історик Клод Кальман Рульєре секретар французького посла в Петербурзі в 1762–63 роках, у творі Клод Коломан Рульєр «Історія анархії в Польщі» (Claude Coloman Rulhière «Histoire de l'anarchie de Pologne», Париж 1808, т. I–IV), а звучать вони так: «Природний стан Росії — війна. Її внутрішнє правління, скарби, прогрес у науці, торгівля, все має бути організоване з єдиною метою — для проведення війни»².

Завдяки широко запровадженим цивілізаційним реформам і розбудові армії Росія вже за часів Петра I (1689–1725) стала великою європейською державою, він же сам прийняв у 1721 році титул імператора усієї Росії. Петро I будував відмінну від московської державу, при чому і «ця держава, — як пише Ліпатов, — створювалась не для людей, а для самої ідеї великодержавності». Символом же імперських прагнень став побудований тоді сучасний Петербург як відображення великодержавної ідеї і всевладного Петра I. І хоча, — як говорить Міцкевич у вірші «Петербург» (з «Відступу» III частини Дзядів) — не було сприят-

¹ Див. K. Mężyński, op. cit., s. 131.

² A. Mickiewicz, *Dziela*, op. cit., t. IX, s.143 – Cytat z Rulhière'a, *Histoire...*, Paryż 1808, t. I, s. 200–201; w polskim przekładzie K. Szaniawskiego (bez podania nazwiska tłumacza) pt. *Tłumaczenie z francuskiego „Historii bezrządu Polski”*, Warszawa 1808, t.1, s. 127.

ливих територіальних і кліматичних умов, однак, у «болотних околицях», ціною життя тисяч людей, місто було побудоване, бо:

Car upodobał i stawić rozkazał
Nie miasto ludziom, lecz sobie stolicę:
Car tu wszechmocność woli swej pokazał.

«Московське царство перетворилося в Російську імперію; місце середньовічного царя зайняв європеїзований імператор»¹. Почалося також культурне роздвоєння Росії; традиційній староруській культурі, з якою було пов'язане міщанство, купецтво, провінційна шляхта, а також народ — протиставлена була нова і сучасна, заснована на західноєвропейській, культура освічених верств (Академія наук, Академія мистецтв, освіта). Ліпатов звертає також увагу, що на «роздвоєння Росії [...] може найбільш проникливо зі сторонніх спостерегачів звернув увагу Адам Міцкевич у «Відступі» III частини Дзядів», зокрема, у цитованому вище вірші «Петербург»².

Петро I був, як зазначалося, володарем занадто деспотичним, хоча, напевно, значно відрізнявся від Івана IV Грозного, на що Міцкевич загалом звертає увагу, стверджуючи, що: «Петро не був розлючений і божевільний, як Іван, він — жорстокий філософ, який із жорстокості робить систему. Віддаючи своїх ворогів на страту, сам намагався це робити, здійснюючи спостереження над людською натурою. Він учиться відрубувати голови. У перший день відрубав п'ять, потім набуваючи навиків, дійшов до того, що протягом кількох годин відрубав по двадцять п'ять голів»³.

Це «відрубання голів» стосується так званих «стрільців», чи стрілецьких загонів, які були створені ще в XVI столітті, та зі звичайних військових частин у другій половині XVII століття перетворилися на поліцейні одиниці й мусили пильнувати за внутрішньою безпекою, а також долати всілякі дії, спрямовані проти царської влади. Отож ці загони в результаті втрати привілеїв (зменшення винагороди та ін.) у травні 1682 року підняли бунт, захопили Кремль, убиваючи, зокрема, родичів матері малолітнього на той час Петра. Остаточо бунт був придушений за правління регентки Софії (рідної старшої сестри Петра),

¹ A. W. Lipatow, *Carat moskiewski...*, s. 98.

² Там само, s. 100–101.

³ A. Mickiewicz, *op. cit.*, t. IX, s. 79.

але через кільканадцять років, у липні 1698 р., вони знову збунтувалися, і тоді власне від руки ката померло 799 цих нещасних стрільців. В езекуції брав участь сам Петро, що набуло розголосу в Європі, зокрема, про це писав Вольтер в «Історії Карла XII»¹.

Петро поєднував «європейськість» не лише з деспотизмом, але й із жорстокістю, як у згаданому випадку, дуже страшною. Подібно як Іван Грозний, оточував себе донощиками і «радниками», головним чином, закордонними, яких щедро винагороджував. Особливо ж захоплювався Німеччиною, відтак німецьку мову все частіше використовували при царському дворі аж до панування німкені — Катерини II.

Згадані вище суттєві монгольські впливи, як безславний спадок тривало, більш ніж двохсотлітнього монголо-татарського панування над Руссю, не пов'язані виключно з расою. Вони лише складають систему, що характеризується загальним падінням моралі й культури, а також гуманізму на тлі домінування влади і сили, жорсткою спрямованою на моральне знищення підданих, на повне приниження людської гідності й особистості не лише людини, а й цілих національних груп. Таке розуміння цієї системи можна віднести, на думку Міцкевича, у деяких випадках також до західноєвропейської культури, яку представляла, наприклад, на російському троні німка Катерина II, яка «мала монгольську душу»².

Подібні як у Міцкевича думки, можна прочитати в книжці француза, маркіза Астольфа де Кюстіна «Россія в 1839 році», виданій у Парижі 1843 року, під назвою «*La Russie en 1839*», яка з'явилася внаслідок тримісячного перебування автора в Росії. Ця книжка мала на той час, — як пише Густав Герлінг-Грудзінський у передмові до польського видання, — «приголомшливий успіх»: шість видань у Франції, кілька в Бельгії, загалом до читачів потрапило «двісті тисяч екземплярів у короткий термін»³. Де Кюстін натрапляв на кожному кроці на прояви «тиранії» і говорив, що в Росії «тиранія називається в офіційній мові

---

¹ Див. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Paryż 1968, s. 51. У польському перекладі, зробленому Зигмунтом Свентопелкою Слупським, під назвою *Drugi najazd szwedzki* (Karol XII), Poznań b. r. (ok. 1922–1923), після 24 стор. є подібність малюнку (без подання його автора) з підписом «Петро під час бенкету власноручно відрубє голови засудженим». — Див. також Z. Wojcik, *Dzieje Rosji, 1533–1801*. PWN, Warszawa 1971, s. 218 а також W. A. Serczyk, Piotr I Wielki, Wrocław 1977, s. 78–96.

² A. Mickiewicz, *Dzieła*, op. cit., t. IX, s. 157–158.

³ Astolphe Marquis De Custine, *Listy z Rosji, Rosja w 1839 roku*. Przełożył Marian Gorski. Wyd. Aramis, Kraków 1989, s. 7.

повагою для однодумності, захопленням ладом»¹. Далі ж говорить, що домінуючим і головним злом у цій державі є брехня: «Я менше боюся, — читаємо, — відкритої тиранії, ніж утиску, переодягненого в любов до ладу. Сила деспотизму проявляється виключно під маскою деспота. Володар мусить відмовитися від брехні, тоді народ стане вільний; я не знаю на цьому світі гіршого зла, ніж брехня. Якщо хтось боїться лише розгнужданого і щирого тирана, нехай іде до Росії, і навчиться боятися передусім облудної тиранії»².

Відомий російський поет, Юсиф Бродський (1940–1996), лауреат Нобелівської премії, написав про свою вітчизну, що «жодна країна не довела мистецтво знищення душ своїх громадян до такої досконалості, як Росія»³.

* * *

На закінчення, дещо відступаючи від головної теми, можливо варто додати кілька речень про постаті царів–деспотів, зокрема, Івана Грозного, у російському письменництві останніх десятиліть XIX ст. і перших XX ст. Обмежуся лише найбільш знаменними прикладами, аби нагадати, що деспотизм московських володарів по-різному показували й оцінювали. Він мав як захисників, так і критиків. До останніх належав відомий письменник графського роду, Олексій Костянтинович Толстой (1817–1875), відомий зокрема як автор виданої в 1866–1870 роках драматичної трилогії про трьох наступних царів: Івана Грозного, його сина Федора I (цар у 1584–1598 роках)⁴ і Бориса Годунова (1598–1605). Ця трилогія «зазвучала як палкий протест проти деспотичного правління», а оцінка головних героїв, зрештою зовсім різних, з точки зору одвічних моральних норм [...], незалежних від тієї чи іншої політичної кон'юнктури⁵ представлена тут досить песиміс-

---

¹ Там само, s. 226.

² Там само, s. 231.

³ Там само, cyt. zaczerpnięty z noty Marka Styczyńskiego, zamieszczonej na „skrzydełku” obwoluty.

⁴ Федір I був протилежністю свого батька, Івана Грозного. Мав слабе здоров'я і мало цікавився державними справами. Міцкевич говорить про нього (Dzieła, op. cit., t. VIII, s. 552), що він «проводив дні в молитві, відвідуванні монастирів, роздаванні милостині, звідти власне походить думка про його дурість», яка приписувалась йому під час життя і закріпилася в історії.

⁵ *Literatura rosyjska*. Praca zbiorowa pod red. Mariana Jakóbca, Warszawa (PWN), t. II, s. 171 i 173, w rozdziale, którego autorem jest René Śliwowski.

тично, що стосується в особливості першої драми, під назвою «Смерть Івана Грозного»¹. Найбільше заслуговує на увагу сцена передсмертної розмови (чи радше сповіді) Івана з ченцем, на питання якого про долю відомих і цінних державних діячів, цар дає лише такі відповіді: «страчений», «вбитий», «помер у тюрмах», «втоплений» і т.п.²

Ціла суспільна формація, дещо ідеалізована, оскільки показана повною перевагою і громадянських цнот, походить ще з «норманської» епохи, і страчена була Іваном Грозним. Такий сенс цієї драми (написаної напевно під впливом твору Карамзіна), який сприйняли прихильно ті, хто мислив подібно до автора, але більшість критикувала, особливо історики, наприклад, Костянтин Д. Кавелін (1818–1885) чи Сергій Соловйов (1820–1879, батько відомого поета і філософа, Володимира), котрі критично оцінювали також роботу Карамзіна, та в Івані Грозному бачили передусім володаря, який поєднав руські землі і зміцнив могутність держави, що для них було найважливішим³.

Через багато років цією стежкою пішов наступний потомок роду Толстих, Олексій Миколайович Толстой (1883–1945), котрий написав великий (але незакінчений) роман «Петро перший» (1929–1945, у польському перекладі А. Ставара, виданий повністю в 1948 р.), а також драму «Іван Грозний» (1941–1943). В обох творах головні герої показані в позитивному світлі, відповідно до згаданої концепції істориків, за якою навіть велика жорстокість і злочинність, особливо Івана Грозного, не зацьмарили найважливішої мети, якою було для обох володарів збільшення та укріплення російської держави. Можна тут говорити навіть про певну ідеалізацію володарів–деспотів згідно з принципом, що мета виправдовує засоби, а також із сьогодишньою політичною коректністю.

---

¹ Ця драма у польському анонімному перекладі з'являється в Кракові в 1870 р.

² Див. *Literatura rosyjska*, op. cit., t. II, s. 173.

³ Там само, s. 174.

ПОЕМА ГЛИБОКОГО ПЕСИМІЗМУ («МАРІЯ» АНТОНІЯ МАЛЬЧЕВСЬКОГО)

Поема А.Мальчевського (1793–1826) «Марія» як українська повість вперше була видана у Варшаві 1825 року. Спершу її зустріли байдуже, а реакція класиків була навіть певною мірою негативною. Але незабаром, починаючи з 1833 року, коли у Львові майже одночасно з'явилися два чергові видання, поему стали досить регулярно перевидавати: траплялося два, а то й три видання на рік (як у 1857 і 1876 рр.). До нашого часу нараховується близько 120 видань, що, без сумніву, становить свого роду рекорд і є показником великої популярності твору. Про це також свідчать численні переклади на кільканадцять мов.

Багато написано на тему генези сюжету «Марії», який пов'язують із вбивством Гертруди Потоцької, скоєним 13 лютого 1771 року, про що вперше згадував невідомий автор статті у «Петербурзькому тижневику» (№45, 1833р.), підписаній ініціалами Л.С. Він зазначає, що «за сюжет автор взяв реальну подію, яка трапилася у родині Щенсного Потоцького, котрий наказав вбити гарну і молоду дружину свого сина (з родини Коморовських).

Август Бельовський більш конкретно сформулював цю гіпотезу у вступі до видання «Марії» 1838 року, до якого також додав два документи: шлюбну угоду Щенсного Потоцького і Гертруди Коморовської від 18 листопада 1770 року, а також маніфест батька Гертруди, Якуба Коморовського, від 28 серпня 1773 року проти Потоцьких. Документ описує обставини укладання шлюбу, напад уночі на його дім, що був скоєний «козаками» Францишека Салезія Потоцького (батька Щенсного), і на його дочку. Ці документи, що складають підґрунтя «Марії», як писав Бельовський, сприйняли майже як сенсацію.

Загальноприйнятю точку зору щодо генетичного субстрату трагедії Коморовських у «Марії» поставив під сумнів Ярослав Мацеевський у передмові до праці «“Марія” і Мальчевський», де робить такі висновки: «Неможливо однозначно відповісти на питання, чи насправді знав

Мальчевський сімейний конфлікт Потоцьких і Коморовських, що відбувся за 50 років до написання поеми. Також не можемо стверджувати напевно, що він не знав про цей конфлікт¹».

Звичайно, постаті поеми не схожі на історичні, за винятком Воеводи, що підкреслив Брюкнер. У вступі до власного видання «Марії» він зазначив, що подія реальна із сімейної волинської хроніки 1771 року, але поет перемістив дію на Україну, край поетичніший, і в рік 1660, у час іншої лицарської боротьби².

Однак Мальчевський написав літературний, а не історичний твір, і був надто талановитим поетом, аби не усвідомлювати, що більш точно відтворення подій сімейного конфлікту не послужило б поемі на користь. Тим більше — поетичній поемі, що є найбільш типовим романтичним жанром (з'явився і розвивався тільки в добу Романтизму), для якого характерна потужна суб'єктивна нарація і значний ліризм епічної розповіді. Часом домінує лірика рефлексійного характеру, що, у свою чергу, зменшує до мінімуму відстань між наратором і героями, занадто вразливими, із широкою гамою почуттів і складними психологічними переживаннями. Тим паче для цього роду притаманна таємничість і загадковість, натяки і відсутність хронологічної послідовності — фрагментарність фабули, що також підкреслює композицію твору. Наприклад, кожна з двох пісень «Марії» складається зі вступів і уривків (так в автографі в усіх виданнях), при цьому дуже часто між вступами немає безпосереднього зв'язку з погляду плинності сюжету, а трапляються й такі, котрі в цілому афабулярні, виключно рефлексійні. Отже, ті чи інші жанрові риси поеми Мальчевського, так би мовити, природнішим способом сприяють завуальованості змістового підґрунтя, взятого з реальної події, якщо, звичайно, брати до уваги, що поет знав трагічну історію Гертруди Коморовської, і це є принаймні правдоподібним.

У присвяті до «Ясновельможного Юліана Немцевича» Мальчевський пише: «Не знайдете в моїх віршах тієї привабливості, якої умієте

---

¹ J. Maciejewski, Antoni Malczewski — autor «Marii» w: «Maria» i Antoni Malczewski. Kompendium źródłowe. Oprac. H. Gacowa, przedmowa poprzedził, Wrocław, 1974, s. 27.

² А. Брюкнер, Вступ до: А. Мальчевський. Марія. Вступ і опрацювання А. Брюкнер, Львів. 1925, с. 7.

надавати своїм, мої думки, тоскні й одноманітні, як наші поля, позначені лише темною фарбою...».

Дійсно, песимізм у «Марії» тотальний; він раз у раз з повною силою виявляється в позиції наратора (котрого легко ототожнити з автором), особливо в його загальних рефлексіях філософського характеру, а також у конкретній сюжетній ситуації. Охоплює навіть природу, а передусім героїв — їхні висловлювання, психічний стан, почуття, поведінку, жести. Усі постаті — трагічні.

У випадку Мечника трагізм ситуації виявляється в його висловлюваннях, а також у словах дочки й наратора. Цей зразковий у минулому лицар-шляхтич, сармат у повному розумінні цього слова, вірно «служив вітчизні» у часи війни і миру, брав участь у війні проти шведів, як сам згадує, у сеймиках, і не раз також у «гучному застіллі»:

Ale czas świetnych uczuć już ściemniał
— ej! minął
I boli tylko życie, a kwiat jego zginął.
Dumał — i przeszło żale, obecne zgryzoty
Pokrył kir nieprzebity grożącej sromoty.

Трагізм головної героїні поеми виявляється як у її висловлюваннях, так і в характеристиці автора. З актуальним станом гостро контрастують її спогади щасливого дитинства (I, 12). У зовнішньому вигляді привертає увагу «траурний одяг», «смуток», блідість і «посмішка страждання», що інколи з'являється на її обличчі. Ця молода і гарна жінка вже розчарована і через особисті страждання, і через біль батька — безсило погоджується з обставинами життя. Такий психічний стан героїні передається за допомогою незвичних метафор і порівнянь:

W ciężkich kajdanach ziemi dla nieba istota;
Serce nosi uschnięte, a świeci jak zorza.
Podobna do owoców umarłego morza,
Pod których śliczną farbą, wśród trudu, mozoły,
Podróżny widzi nektar, znajduje popioły.
Jakaś posepna słodycz w jej każdym ruszeniu;
Ani łzy, ani żalu w jej mglistym spojrzeniu;

O! nie — przeszłych już zgryzot nie widać tam wojny,
Tylko znikłej nadziei grobowiec spokojny.
(I 10)

Відсутність будь-якої надії на щасливе життя — це найвиразніші психологічні риси «Марії». Але одного разу в неї з'являється наче природне поривання — іскра надії: вона пробуджується від раптової звістки (з листа Воеводи), що Вацлав незабаром приїде до неї додому, коли йтиме в похід проти татар. Коли він з'являється, то в довгій і відвертій розмові говорить про їхнє майбутнє щастя. Але у звукові труб, що кличуть у похід, звучить передчуття нещастя:

«Ach! — z jak okropną trąbą zagrały żałobą!
Oh! nie rzucaj mnie znowu! Oh! Zabierz mnie z sobą!»
(I 17)

Передчуття виконує тут важливу функцію внутрішнього застережного сигналу. Поет приділяє йому велику увагу, тому вважав за потрібне додати розгорнуте пояснення, початок якого звучить так: «Межі нашої фантазії звичайно безмірно обмежені по відношенню до безкінечності, що нас оточує, але якщо те, чого ми не можемо зрозуміти, ми починаємо вважати за нереальне, так мало розуміючи, станемо схожими на того скептика з комедії, котрий тільки тому вірив, що живе, бо міг кожної хвилини торкатись до себе».

Ця характеристика стосується передчуттів Вацлава, бо вони ним оволоділи більшою мірою, ніж Марією, маніакально й постійно: у дорозі, на полі й під час битви, після її закінчення. У нього немає ані тіні радості з приводу перемоги. Це дивує Мечника, для якого телепатичні стани зятя зовсім чужі і незрозумілі. Окрім незаперечної лицарської активності й віри в перемогу над ворогом, він чув «страшний голос»: «ти здобудеш труну», яку вважав своєю. Але вже під кінець битви процтво страшного голосу не здійснилося, хоча він себе не беріг і був завжди там, де найбільше косила смерть, тоді...

Smutku tylko doświadczył z tej dziwnej korzyści —
że już jego przeczucie na nim się nie ziści.
(II 10)

Здійснилося більш–менш у той самий час, проте стосовно Марії, чого найбільше боявся Вацлав. Стурбований неспокоєм, він мчить на коні до подвір'я Мечника. Смерть дружини, яку втопили у ставку замасковані посланці Воеводи, викликає в нього розпач. Коли ж Пахоля розповів йому про обставини злочину, він не спромігся сказати ані слова, мовчав, але цей злочин викликав у нього бажання чи, навіть, намір помститися, що додатково ускладнює і збільшує трагізм цього героя:

*Aż z nim powstała wreszcie ta Ponurość dzika,
Co patrzy w jeden przedmiot — w trumnę przeciwnika.
(II 17)*

На цю особливість звернув увагу Міцкевич у лекції від 17 червня 1842 р., особливість, яка надзвичайно підсилює трагічність ситуації. Адже Вацлав думає про страшну помсту власному батькові, хоча про це не було сказано прямо.

Трагічною і психологічно складною постаттю є Воевода, показаний у своєму замку лише у першій пісні, саме в той момент, коли вже задумано підступний план дій. Ніби для того, щоб заглушити справжній настрій душі, з його волі в замку перед походом на татар влаштовано бенкет, панує штучна веселість, «do różnej nosy trąby i wiwaty brzmiały», а сам Воевода, який був «z synem od dawna w rozprawie» (тобто в суперечці), тепер ніби з ним у мирі — цієї фатальної ночі мовчазний, мучить його розпач:

*Depce burzliwym krokiem po ciemnościach nosy,
Jakby w jej czarnym tchnieniu chciał gdzieś znaleźć rękę
Krwawej, zgubnej przyjaźni — lub zgasić swą mękę!
(I 6)*

Настрій пригнічення і песимізму в його граничному прояві, що реалізується у розпачі (це слово повторюється в поемі багато разів, кілька разів з великої літери у функції персоніфікації), огортає майже всіх героїв, хоча в кожному випадку і відображається інакше, але особливим чином розгортається в другорядному образі загадкового і таємничого Пахолика, якого інтерпретовано по–різному, однак завжди з певними

знаками запитання і сумнівами. Уейський назвав його духом, якого «очевидно викликали в уяві Мальчевського його студії і магичні практики»¹.

Пахолик два рази з'являється у другій пісні, біля подвір'я Мечника, заплаканий і, як пам'ятаємо, співає пісню «на смутний мотив», бо з його «здичавілої душі вирвали радість». *На питання наратора: «Чого ж ти хочеш, хлопче?» звучить відповідь: «Утікти до розпачу». Він стояв під плотом, коли наближалися маски і був свідком трагедії — утоплення Марії, про що Вацлаву почувся шепіт:*

I podniosłszy na palcach swoją małą postać,
żeby się rycerzowi do ucha mógł dostać,
Szeptał, szeptał swą powieść — a w twarzy rycerza
Czarna, coraz czarniejsza chmura się poszerza...
(II 17)

Таємничість Пахолика виразно підкреслює наратор, нічого про нього не знаючи, висловлює лише різні припущення:

Lecz któż był ten człek mały z okiem zapłakanem?
Czy duchem jego losu? Aniołem? Szatanem?
Czy szczerze drażni męki lub smutek z nim dzieli?
Nie wiem — objął rycerza i w cwał polecieli.
(II 19.)

У будь-якому разі Пахолик виконує роль провісника нещастя і виконує функцію підсилення песимістичного настрою, надаючи йому доленосного забарвлення.

Песимізм «Марії» — всеохопний. Проявляється щомить у позиції наратора, зокрема, там, де він «супроводить коментарем» (а переважно так і стається) події і психологічні переживання героїв. Тоді нарація має, як уже було зауважено, характер надзвичайно суб'єктивний і ліричний, особливо в роздумах про швидкоплинність і крихкість людського життя, що постійно перебуває під загрозою. У цей момент емоційність вираження набуває виняткової сили. Такий досить великий фрагмент тексту, що нараховує близько двадцяти строф, іде після

---

¹ J.Ujejski, Antoni Malczewski..., s.299.

пам'ятного передчуття Вацлава, одразу після почутих слів «здобудеш ти труну», початок якого звучить так:

Jest trosków — kolców — bólów niemało w tym życiu
I więcej, niż na jawie, płynie łez w ukryciu;
A kto się hucznym śmiechem wśród języków odzywa,
Jak szalony w szpitalu — szczęsnym się nazywa.
(II 7)

У цьому світогляді крайнього песимізму, чи навіть розпачу, «сама Відвага опускає руки». Зло, що згадане в різноманітних формах, як облуда, егоїзм, підступність, зрада тощо, аж до злочину включно, триумфує у світі поеми. Екзистенція людини зводиться до бідності й «*болю життя*», з усіх боків на неї чагує загроза й шокроку виявляється, що людина безсила проти зла. У такому світі навіть те, що добре, не має значення, бо приречене на поразку:

...па co dobroć się tu przyda?
Gdzie, co czułe, szlachetne, tylko chwilę świeci —
Gdzie zgon starych rodziców korzyścią ich dzieci —
Gdzie chlubna miłość bliźnich, w udanej tkliwości,
Cieszy się ich niedolą lub szczęście zazdrości —
Gdzie rola wzniosłych chęci zawsze się nie uda,
Bo w śliczny welon Cnoty stroi się Obluda.
(II 18)

Ці й інші думки наратора стосуються в цьому випадку Вацлава відразу після смерті Марії, а власне, снують в його зболілій голові, хоч їх він і не висловлює. На допомогу приходить наратор, який намагається зрозуміти його психічний стан, відтак він ніби поєднується з ним. Він говорить про нові відчуття, які теж стосуються людської екзистенції:

W tym ciętput ludzkich uczuć i posepnym lesie
Dla jednych czas powoli odrętwienie niesie;
Gubią listek po listku; aż do późnej jesieni,
Jak mszyste głuche dęby, stoją obnażeni.
Drugim — skwarem ich słońca zbite nawałnice
Rzucą z trzaskiem i grzmotem dzikie tajemnice.
(II 2).

А потім, раніше чи дещо пізніше, все минає — межею завжди є смерть:

Во па тут świcie, śmierć wszystko zmiecie.
Robak się łęgnie i w bujnym kwiecie —
(II 2).

— як настирливо повторюється в рефрені другої пісні масок.

У «Марії» привертає увагу велика кількість персоніфікацій — близько п'ятдесяти, а якщо додати повтори деяких (Сон, Покора, Турбота, Нещастя та інші, вони написані завжди з великої літери, на відміну від звичайних значень, виражених цими словами), часом ужиті кілька разів (наприклад, Смерть, Розпач), — то нарахуємо їх близько семидесяти.

Тло подій у творі Мальчевського становить, звичайно, український пейзаж (у давньому Брацлавському воєводстві, над Бугом), цілком допасований до вразливої психіки героїв. «*Це тло понуре, — говорить Брюкнер, — для понурої повісті про загибель усього, що шляхетне, добре і гарне*¹. Кілька разів наголошено на безмежності степового пейзажу й широті полів, часто пустих і безлюдних. А на тих «*широких полях панує мовчання*» і «*тільки вітер шумить смутно, нагинаючи колосся*». Козак мчить на коні «*пустим бездоріжжям*». Перед битвою з татарами польські лицарі наближаються до мети свого виїзду, а на їхньому чолі:

Po odludnych manowcach młody Wacław kręci;
Przez niezmierzone niwy...
(II 7).

На початку другої пісні цей український пейзаж, дуже монотонний і здатний сформувавши меланхолійний смуток, контрастно зіставлений з італійським пейзажем, сповненим «*гарними миртами і кипарисами*», «*вишуканими будівлями*» і «*чарівними руїнами*», де «*приязне небо*» і «*ясніше видно*», у той час, як:

Bujno rośnie, odludnie kwiat stepowy ginie;
I wzrok daleko, próżno błądzi po równinie;

---

¹ A.Brückner. Wstęp do: Antoni Malczewski, op. cit., s. XXIV.

A w niezbędnej zgryzocie jeśli chcesz osłody,
Chmurne na polu niebo i cierpkie jagody.
(II 1).

Тут існує тісний зв'язок між людьми і природою, яка ніби за власною подобою створила людську натуру. Ця «мати Природа все з людиною поділяє» (II 16) — сумна і «дика», але людина теж, бо, наприклад:

I Waclaw dziki, mężny, wśród dzikiej natury
Wiedzie hufce do chwały...
(II 6).

Вацлав говорить Марії про пустиню «степову» і «дикого розуму» (I 17). Взагалі, епітет «дикий» з'являється в поемі дуже часто: козак, що мчить на коні, степ і нічна темрява — це «одна дика душа», «дикий плід (про людину) зірве потім війна» два рази у різних місцях мова йде про «дику музику» серед степу і т.п.; причому саме ця «дикість», що частіше за все стосується природи, а не прибраний і штучно прикрашений людиною парк, як класичний образ пейзажної краси, мала в романтичному відчутті значні естетичні цінності. Адже це природа, яка зберегла свою первісну міць незрозумілої таємничості, особливо перед покровом ночі; адже значна частина дії розгортається в нічній темряві, бо починається перед заходом сонця і закінчується другої ночі (триває близько 30 годин), коли «місяць уповні».

Ніч, темрява, чорнота становлять якби тло подій, про що прямо сказано в останніх строфах прекрасного опису заходу сонця:

Gdy Noc, zazdrosnym palcem ścierając Dnia ślady,
Ciemny płaszcz wlecze z tyłu, dla zbrodni i zdrady.
(II 3).

Завдяки тому, що ця й кілька раніше наведених строф з описом слабо освітленого промінням призахідного сонця краєвиду, ідуть відразу за розділом, який містить сцену з масками, слова «для злочину і зради» стають похмурою заповіддю трагічної події, що трапилась в домі Мечника: убивства Марії (однак не описаного). Маємо перерву або паузу у фабулярно-часовому перебігу подій, бо про те, що фактично

сталосся, повідомить значно пізніше Пахолик. Мало того, цей метафоричний образ у наведеному вище двовірші має також інше — ширше, сентенційне значення, що виходить за межі конкретної сюжетної події. На цю подвійну семантичну структуру треба звернути увагу, адже в «Марії» такі прийоми часто трапляються і, певно, породжують глибоко песимістичний погляд, який демонструється у цьому творі. Образ світу, також представленого у візуальній версії, утримується в чорних і темних тонах, як це помітно у вище наведених фрагментах, до яких додамо ще декілька: бліда Марія, одягнена в чорне, і коли її, вбрану в «жалібні шати», побачив Вацлав, то тоді «щастя його швидко оповило її хмарою»; під час поховання Марії «блідо горять січки — чорно, страшно всюди» — у цій одній строфі передано атмосферу незвичайної загрози. Або в метафоричному значенні: пригнічений Мечник «голову під чорними думами схилену».

До забутої лицарської історії спогади поета ще повернуться згодом (I 8), коли згадає, що під землею міститься «давня зброя» і «кістки, які невідомо кому належать», оскільки тієї боротьби не вшанував «жоден пам'ятник батьків».

Олександр Брюкнер у вступі до власного видання «Марії» пише про ці відступи і степовий краєвид таке: «Вперше література познайомилася із краєвидом; власне в зображенні степу, його дикої поезії, Мальчевський досягнув вершин... А ще сильніше враження справляє автор тим, що заглядає також часто під землю, до свіжих і давніх кісток»¹.

Смерть постійно дає знати про свої універсальні й вічні закони — у давній історії і в сучасності. Під час битви, коли багато жертв, «смерть трудиться» в церкві, під час поховання Марії, чути «голос померлих, що там лунає». Дивним передвісником смерті є також інший голос відлуння, що віщує зло Вацлаву, коли той, повернувшись із поля битви, увійшов до кімнати Марії:

«O! toja droga Mario! ty zirnna i nieta —
A dla nas już jest szczęście» — echo mówi «nie ta».
«Mario! kochana Mario! w boju mnie widzieli —
Ojciec mię z tobą spoi» — echo mówi «dzieli».
(II 16).

---

¹ A.Brückner. Wstęp do: Antoni Malczewski, op. cit., s. XXXII.

Важливу функцію в поемі відіграють також тиша, мовчання, відсутність рухів, що співвідносяться з безмежним простором. Ось кілька прикладів: «на розлогих полях панує мовчання» (І 2); проти татар тягнуться «мовчазні ряди» (І 7) на «на тихих, пустих полях», коли «зникли лицарі (...) погляд волочиться простором і (...) жодного руху не спіткає», скрізь «глухо — лише якесь колихання в повітрі » (І 8) Де-не-де знову «тиша в природі розлита» (ІІ 14).

Виділені вище структурні елементи твору, зокрема, візуальні й акустичні, беруть участь у створенні настрою таємничості і понурості, але для романтика особливо чарівною є «похмурість», яка панує на значному просторі, що і підкреслює остання строфа:

I pusto — smutno — tęskno w bujnej Ukrainie.

Таємничість і загадковість особливо яскраво виявляються у сценах із Пахоликом, і в цьому випадку наратор відкрито, як пам'ятаємо, визнає своє незнання. Однак ця риса нарації — одна з найхарактерніших рис жанру поетичної повісті (особливо Байрона) — виступає, хоч менш виразно, також і в інших місцях, навіть уже в перших строфах поеми. Починається чотирма добре знайомими питаннями, на які наратор не дає відповіді, з яких перше — уславлена строфа: «Гей! Ти, на швидкому коні, куди мчиш, козаче?» («Ej! Ty na szybkim koniu, gdzie pędzisz, kozacze?»). Спочатку нічого не відомо про цього козака. Тільки значно пізніше читач довідується, ким, до кого і з якою метою його вислано. Про це дізнаємося передовсім з 51 строфи, що розпочинає фрагмент про події в замку Воеводи: «Рушай, рушай, козаче, — наказано поспішати», і тільки коли козак прибуває до двору Мечника (після оповіді у 300 строф) справа остаточно прояснюється. На противагу до сцени з Пахоликом незнання наратора (початкові запитання) симулюється.

Як пізніше видно, немає спокійної послідовності подій у хронологічному порядку. Фабула фрагментарна і свідомо — з мистецької точки зору, властивої для поетичної поеми — ніби «порушена». Дія відбувається в різних часових просторах, які, здебільшого, накладаються один на другого: у степу — у замку Воеводи — знову в степу — у дворі Мечника — у «селі», на початку виїзду на татар — знову біля двору Мечника (і на самому дворі, до якого, як можна здогадатися, увірвалися «маски») — по дорозі з «села» через степ — у якомусь іншо-

му «селі», яке палять і грабують татари, — на полі битви і після неї «*на узгір'ї край лісу*» — ще раз у степу, через який мчить Вацлав до дому Марії — знову біля і всередині двору Мечника, до якого через відкрите вікно потрапляє Вацлав — в «українській церкві», де видно «*чорний катафалк і труну*» з тілом Марії — врешті на цвинтарі.

Таке значне розчленування простору, а також часу дії, мотивує, так би мовити, «розслаблення» сюжетної конструкції твору.

«Марія» у значній мірі є жанровим взірцем поетичної повісті, одним з найголовніших романтичних жанрів. Окрім рис, про які була мова (вільна сюжетна конструкція, суб'єктивізація і ліризація нарації, зокрема, через філософські відступи, розуміння наратором внутрішнього стану героїв, відчитування їхніх думок і почуттів, що впливає на глибоку психологізацію образу, допасування до зовнішнього світу їхнього внутрішнього стану, зокрема, природи й уподібнення та поєднання з нею людських доль), на увагу заслуговують характерні для цього жанру ліричні відступи, ніби «твори у творі» із самостійною і виокремлюваною версифікаційною будовою. Маємо тут на увазі пісні «масок», двострофові із зачином «*Чи знаєш венеційські карнавали?*» і другу чотиристрофову із уже згаданим відомим рефреном:

Во па тыт świece, śmierć wszystko zmiecie.
Robak się łęgnie i w bujnym kwiecie —
(II 2).

Є ще третя пісня, складена із двох дистихів, яку наспівує Пахолик під час розповіді Вацлаву (переривання в цьому оповіданні) про трагічну смерть Марії. Перший її двовірш добре знаний:

A kto raz ludzi porzuci,
Nigdy już do nich nie powróci.
(II 17).

Типовим для цього літературного жанру є родовий синкретизм: епіка зі значною домішкою лірики, як у формі окремих творів (пісні в «Марії»), так і зокрема в ліризмові нарації, завдяки чому зменшується дистанція між наратором і героями представленого світу. Сильний драматичний конфлікт спричинив порівняння «Марії» з

трагедією: «П'ятиактну трагедію... поет охопив двома піснями. Перша містить три заставки, експозицію і дію (перша заставка: козак у степу, Воєвода в замку; друга: Марія, Мечник, у кінці козак; третя: вони ж і Вацлав); друга пісня розкриває четвертий акт, перипетії й акт п'ятий — катастрофу»¹.

Видання 1825 р. «Марії» для романтичної епіки було грандіозною новиною в нашій літературі, незважаючи навіть на видану двома роками раніше «Гражину» Міцкевича.

---

¹ A.Brückner. Wstęp do: Antoni Malczewski, op. cit., s. XXXII.

«ЛІЛЛЯ ВЕНЕДА» ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО: МОТИВИ І ОБРАЗИ

Багато письменників, особливо романтиків, у своїй творчості зверталися до історичних джерел нації, серед них і найвидатніші: А.Міцкевич («Перші віки польської історії»), З.Красінський (п'єса «Ванда»), Ц.К.Норвід (п'єси «Ванда», «Кракус»), найбільшою ж мірою — Ю.Словацький в «Балладині», «Ліллі Венеді» й «Королі-Духу». З романтичних поетів він перший відкрив у дохристиянській Польщі, незнаній і повній таємничості, великі можливості для поетичної уяви і творчої фантазії. У той час, як його попередники (серед яких і батько Юліуша, Евзебіуш Словацький, як автор п'єси «Ванда») переважно дотримувалися у своїх творах фабульної основи хронікального переказу, автор «Балладини» робив зовсім навпаки — він творив власну, автономну візію доісторичної Польщі, візію, до якої вносив лише деякі елементи переказу, але й з ними поводився дуже вільно, зважаючи на свій поетичний задум.

Поет мав намір, як відомо з його висловлювань, створити цикл творів на тему праісторії польського народу. У листі-присвяті до «Балладини», адресованому Зигмунтові Красінському, він говорить: «“Балладина” є тільки епізодом великої поеми типу «Аріосто», і має складатися з шести трагедій, або драматичних хронік».

Цей план був реалізований поетом лише частково: Словацький написав «Балладину» і «Ліллю Венеду», а окрім цього, ще початок третьої п'єси, якій видавці пізніше дали назву «Крак». Події у трагедії, що нині є об'єктом нашої уваги, хронологічно сягають найдавнішого періоду легендарної історії Польщі — часів прибуття Леха, легендарного засновника польської держави (тому Польщу раніше називали Лехією), на надгоплянські терени, що трапилося приблизно в середині VI століття.

Текстові п'єси передуює «Другий лист до автора “Гридіона”» (перший, як відомо, передував «Балладині»), після чого йде пролог і п'ять актів, перші чотири з яких закінчуються хором. Отже, у формальній конструкції твору можна побачити часткове звернення до зразків античної трагедії: це стосується прологу (як вступу до властивого роз-

гортання драматичних подій, що має (як у Софокла) форму діалогу), та хору, який складається з дванадцяти (як переважно в Еврипіда) арфістів. Хор лише коментує події, що відбуваються.

Задля подальших міркувань незайвим буде нагадати коротко перебіг драматичного конфлікту.

Із пролового діалогу сестер, Рози і Ліллі, до якого приєднується один з арфістів, вимальовується ситуація драматичних подій: триває смертельна війна між місцевим народом венедів та лехітськими нападниками під проводом Леха. Венеди перебувають у трагічному становищі, передовсім через те, що їхній король Дервіда, володар чародійної арфи, з якою пов'язуються надії на порятунок, разом із синами Лелем і Полелем, перебуває в полоні в лехітів. Роза Венеда, пророчиця свого народу, заповідає поразку: «*Przekleństwo! Przekleństwo! Przekleństwo! Ojczyzna nasza kona, i na wieki / Widzę umarłą...*» («Пролог»). Однак вона прагне за будь-яку ціну порятунку для вітчизни, що неможливо без чародійної арфи Дервіда, тому Роза понад усе бажає повернути її. Натомість Лілля, вболіваючи за долю тих, «хто в кайданах» — за батька й братів — вирішує піти до Леха, щоб випросити для них свободу: «*Jeśli nie zbawię ojca, umrę młodą — / A wtenczas płaczcie wy biedne dziewczyny*», — говорить вона, а у відповідь на це звучать знаменні слова Рози: «*Nie czas żałować róż, gdy płoną lasy*».

У лехітському таборі Лілля застає Дервіда вже осліпленим за наказом Гвінони, дружини Леха. Трагізм батька й дочки ще більше зростає в наступних актах, коли Гвінона обдумує жорстокі способи вбивства Дервіда, погоджуючись, зрештою, на його звільнення за умови, що Лілля зможе три рази врятувати його від смерті. У другому акті Дервіда, підвішеного за волосся на гілці дерева, рятує — на прохання Ліллі — Полель, який влучним кидком сокири перетинає батькове волосся. Так здобувають свободу й обидва сини Дервіда. У третьому акті Дервіда саджають до зруйнованої вежі, повної змій, але Лілля чудовою грою на арфі змушує отруйних гадів покинути вежу. І, нарешті, у четвертому акті, вона рятує батька від голодної смерті, годуючи його водяними ліліями з вінка, який носила на голові. Таким чином, заклад виграла Лілля, але на неї чатували нові труднощі. Гвінона, довідавшись, що її син, Лехон, перебуває в полоні у венедів, постановляє затримати в себе Лілля чи арфу аж до його звільнення¹. Залишається арфа. Лілля відправляє батька до

¹ На тему цього вибору див.: M. Filek, *Wybór tragiczny Derwida*, «Zeszyty naukowe UJ. Prace Historyczno-literackie», Z. 35 (1976), S. 91–97.

венедів із наміром повернути також арфу за звільнення Лехона. Однак, саме перед їх прибуттям, Роза, почувши від Сляза брехливу звістку про те, буцімто лехіти вбили батька й сестру, у помсту власноручно вбиває Лехона, що призводить до подальших трагічних подій.

Отже, коли Лілля повертається до Івінони без сина, та, розлючена, душить її в скрині від арфи відсилає труп венедам. Скриню приніс Сляз, уважаючи, що в ній міститься арфа. Дервід, торкнувшись до обличчя мертвої дочки, впадає в розпач, протинає себе «жертвоним ножем» і, конаючи, закликає синів до помсти.

Після трагічної смерті Лілли, на надгоплянській землі відбувся вирішальний бій, пророкований Розою ще в «Пролозі», у якому загинули Лель і Полель, і взагалі всі венеди, окрім Рози, що мала відродити з праху венедських рицарів майбутнього месника (він, власне, як Попель з'являється в «Королі–Дусі»). Мотив месника, що повинен народитися в майбутньому, має давню, античну традицію: згадаймо відомі слова з «Енеїди» Вергілія (IV 625): «З наших кісток повстане якийсь месник» («Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor»). А в українському фольклорі трапляється мотив відродження з попелу, особливо в легенді про козацького отамана Семена Палія, можливо, відомій Словацькому.

Особистий трагізм героїв «Ліллі Венеди» наростає у процесі розгортання подій і в останньому акті сягає кульмінації, стаючи тотальним трагізмом цілого венедського народу.

Головна причина своерідного захоплення «Ліллею Венедою» — це її тематика та ідейні вартості. Сам поет у листі–посвяті до «Ліллі Венеди», адресованому Зигмунтові Красінському, писав, що він «залучив до неї події, вирвані з найдавніших переказів минувшини». А «події» ці — це передовсім тотальне, як говорить поет, «нещастя надгоплянського народу»: підкорення слов'янських венедів кровно чужими для них лехітами, які під проводом Леха прибули в ці землі, щоб мечем загарбати венедський край і осісти тут надовго.

У доданій до п'єси «Гробниці Агамемнона» — цьому поетичному коментарі до трагедії — було вміщено додаткові міркування про наслідки лехітського підкорення, виражено виразне переконання про етнічну двоїстість суспільства й не затерту віками двоплемінність, що мала згубний вплив на долю народу: «*O, Polsko! póki ty duszę anielską / Będziesz więziła w czerepie rubasznym: / Póty kat będzie rąbał twoje cielsko, / Póty nie będzie twój miecz zemsty strasznym...*».

Наприкінці тридцятих років XIX ст. (коли, власне, повставала «Лілля Венеда»), Словацький, дедалі більше схильний був до історіософських рефлексій, шукав також відповідь на загадку походження (етногенезу) польського народу. Він шукав не тільки тому, що ця проблематика була предметом особливої уваги в добу романтизму. До такої рефлексії схилили великі національні нещастя: колишні («поділи»), а також — більшою мірою — теперішні, тобто поразка в листопадовому повстанні і, звичайно, похмура перспектива подальшої неволі, про що свідчить «Кордіан», «Ангеллі» та аналізований нами твір.

Ці два питання, що, здавалося б, дуже віддалені одне від одного, — етногенез нації десь у мороці праісторії та його актуальна ситуація — в «Ліллі Венеді» нерозривно пов'язані, оскільки боротьба венедів, на смерть і життя, аж до останнього рицаря, символізує, по суті, прагнення польського народу і є ніби параболою листопадового повстання. У цьому, власне, полягає актуалізація легенди в п'єсі.

Словацький створював світ своєї п'єси в опозиції до традиційного розуміння історичних легенд, на які він дивився крізь призму романтичної іронії, з природи свого протиставлення усталеним стереотипам і літературним конвенціям.

Іронія має силу руйнувати усталений лад, викривати традиційних кумирів. Через те Лех, який століттями вважався національним героєм, перетворився тут на кривавого завойовника та розбійника. Карлуваті лехіти завдають ганебної поразки рослим, сильнішим фізично й численнішим венедам. Святий Івальберт — далекий від християнської святості, а подеколи — що особливо знаменно — просто смішний, як, наприклад, під кінець III акту, коли лукавий Сляз підступно вдягнув його в обладунок Сальмона. Узагалі, іронічне трактування художнього світу означає — говорячи словами самого поета з посвяти до «Балладини» — «наругу [...] над порядком і ладом», наприклад, над порядком хронологічно-історичним, виразом чого є такий, приміром, анахронізм, як християнська місія Святого Івальберта на над'юплянських землях у дуже віддалені доісторичні часи, тобто близько половини VI століття!

Проте «Лілля Венеда» виросла не тільки з історичних легенд, але й з реалій сучасності. Відомий монографіст Словацького, Юліуш Кляйнер, уважав, що до появи цієї трагедії «визвольна боротьба, листопадове повстання досі не знайшли свого вираження в жодній великій поемі. Не були нею ані «Дзяди», ані «Кордіан», ані «Ангеллі»; «Іридїон» навіть

не був такою поемою: як ідеологія, так і екзотичність не дозволяли йому стати серйозним полотном недавніх подій. Цю білу пляму заповнила велика трагедія народу, що розпачливо гине у бою»¹.

Отже, *ідейна актуалізація* цього твору полягає в переносному значенні венедексько-лехітської війни як своєрідної параболи листопадового повстання. У цьому випадку справа станового поділу як наслідку доісторичного підкорення відходить на дальній план. Народ венедеків, який бореться із нападником, символізує тут увесь польський народ, підтвердженням чого є, наприклад, слова хору дванадцяти арфістів, які завершують III акт, закликаючи до безоглядної боротьби зі смертельним ворогом.

«Лілля Венедя» насичена глибоким патріотизмом, особливо в сценах, повних гіркоти, що демонструють безсилля венедеків — рослих, фізично сильних, численних, але позбавлених віри в перемогу, що паралізує їхні сили в боротьбі. Це безсилля маніфестується надто часто, показуючи, подеколи надзвичайно яскраво, безнадійну ситуацію — з вини переможених, яким бракує крапельки відваги, як наприклад, в образі жажливої візії Розі в четвертій сцені четвертого акту, коли венедеків гинуть ледь чи не з самого тільки страху: «*Wtem ktoś cicho wykrzyknął: «Giniemy!» / I tysięcy sześć — nietkniętych żelazem — / Sześć tysięcy bez ducha upadło*».

Ці рядки можна трактувати як критичну алюзію до конкретної повстанської ситуації; йдеться про поразку великого загону поляків 13 травня 1831 р. під Дашевом, на близькій поетові Волині.

Патріотичні ідеї в «Ліллі Венеді» найсильніше підкреслював Ігнацій Хшановський, який твердив, що в «творенні художньої візії «Ліллі Венеді» важливішою була думка про збройну боротьбу 1830–31 р., «[...] аніж думка про формування польської держави. Власне, пролог, два перші акти й третій акт — аж до четвертої сцени включно, це символічний образ Польщі після придушення повстання Костюшка та перших років неволі. У трагедії, за винятком Розі Венеді, усі втрачають дух: а чи насправді було інакше? Досить почитати мемуари Скарбека, аби переконатися, що широкий загал утратив дух, утратив віру у власні сили [...]. Від п'ятої сцени четвертого акту у трагедії починається символіка листопадового повстання»².

¹ J.Kleiner, *Juliusz Słowacki. Dzieje twórczości*, t. 2. Lwów 1923, — s. 323.

² I.Chrzanowski, *Czy „Lilla Weneda” jest arcydziełem dramatu?* // I.Chrzanowski, *Studia i szkice*, t.2, Kraków 1939, s. 75–76.

Твір із настільки виразною національною проблематикою — як у фантастичній сфері, яка відсилає до казково-легендарної історії Польщі, так і в сфері патріотичній, яка асоціюється із ситуацією Польщі після розділів, особливо ж із листопадним повстанням — послуговується символікою і мотивами зі спадку європейської культури та літератури. Варто їм присвятити трохи уваги.

До них передусім належить «чародійна арфа» короля Дервіда, яка виконує в «Ліллі Венеді» дещо подібну функцію, як «чудовна корона» Леха в «Балладині», адже від неї залежить доля народу венедів. Вона має силу передбачати майбутнє, що підтверджує Дервід, говорячи Гвіноні: «*Mam w harfie ducha, co zgaduje przyszłość*». А Роза стверджує, що, «*ta harfa zwycięży narody*», бо «*Każdy harfy ton, jak rycerz w zbroi / Na rumaku wybiega szalonym*». (Акт IV).

Поставлена біля ложа Гвіноні, вона відзивається «*językiem boleśnym*», що Дервід пояснює словами: «*Kto słyszał harfy jęk, we trzy dni skona*»; і ця заповідь достоту справдиться, адже Гвінона загинула на лехітсько-венедському бойовищі. Під час вирішального бою в п'ятому акті, коли гине Сигонь, «задушений» ланцюгом Дервідових синів, Лель зітхає: «*O! Gdyby ojca harfy jęk — o! Gdyby /Jeden jęk tylko harfy Derwidowej, / A z wszystkich byłyby — o, takie trupy..*» (Акт V).

Відсутність цього інструменту під час боротьби означає для венедів поразку. Дервід не лише є королем венедів, а й архіарфістом, головним бардом, або друїдом свого народу, чому підтвердженням є і його ім'я, адже слово «дервід» у валлійській мові, одній із кельтських мов, є синонімом «друїда». У Галлії були вони в основному жерцями, займалися пожертвуваннями богам, ворожбитством і т. п., але відігравали й значну політичну роль, особливо у воєнні періоди, найбільшою мірою під час захоплення країни Цезарем (58–51 рр. до н.е.), стаючи передумовою об'єднання галлійських народів проти римських нападників, напр., під час великого повстання у 52 році.

Подібну роль у негаллійських кельтів виконували барди, однак вони були переважно поетами-піснярами й оспівували, в основному, воєнні звершення. Втрачаючи поступово своє первісне значення, бо аж до XIII ст., вони протрималися на княжих дворах у Валлії, і майже вся староваллійська поезія була створена саме ними.

Своєрідний культ барда, поета-пророка ожив наприкінці XVIII ст. і зробив пізніше незвичайну кар'єру в романтичній літературі, в осно-

вному завдяки квазі-відкриттям Макферсона. Адже в його «Піснях Осіяна» поруч із героями виступають часто барди, які оспівують воєнні звершення пісню і грою на арфах.

Арфи бардів у «Піснях Осіяна» мають подеколи магічну силу; вітер, що торкає їхні струни, видобуває з них стогін, який означає, що одному з героїв загрожує смертельна небезпека. А сам Осіян, сліпий король-арфіст, бард над бардами й останній з їх грона, увічнею в пісні часи минулої слави і таємничий та дикий краєвид Півночі.

Таким чином, неважко помітити, що певні осіянські мотиви присутні і в «Ліллі Венеді», допасовані, звичайно, до тону грози венедського трагізму, отже, в основному позбавлені осіянської сентиментальності.

Ще більш природним здається зближення загального настрою грози у венедській трагедії із суворим, варварським світом скандинавської «Едди», либонь, неперевершеної з точки зору накопичення найрізноманітніших жахів. Звідти, безсумнівно, почерпнув Словацький думку про порятунок Дервіда Ліллею, яка грала на арфі, у той час як король був заточений у вежі, повній отруйних змій. Король Атлі наказав замкнути брата своєї дружини, Гуннара, у вежі зі зміями. Саме тоді його коханка, Одруна, потаємно принесла йому арфу, і він, зі зв'язаними руками, торкав струни пальцями ніг, усиплюючи музикою все гаддя, окрім однієї змії, укусу якої виявився смертельним.

Юліуш Кляйнер вказував на подібність Розі до віщунки з «Едди», які знали «рунічні знаки, що мають чародійну силу, особливо коли над цими літерами співають рунічні пісні [...]». Оскільки Словацький називає Розу Есхіловою Евменідою, її духовний тон найближчий тонові «Едди»¹.

І справді, Роза Венедя «до заходу сонця співає рунічну інвокацію» як читаємо в дидакаліях до четвертої сцени IV акту, причому варто додати, що гіпотезу (зрештою, помилкову, як показали пізніші дослідження) про існування слов'янських рунів висунув Вавжинець Суровецький.

Роза нагадує також друїдесу Велледу з «Мучеників» Шатобріана, наділену незвичайною силою, коли вона закликає і закликає галлів до боротьби з римлянами. Як і Роза, вона також є жрицею й «ворожкою народу нещасливого», яка викликає співчуття, коли про її долю розповідає Еродій (у книзі IX і X) і коли сама вона промовляє до свого наро-

---

¹ J. Kleiner, *op cit.* — S. 317.

ду (книга IX). Її правзірцем є, звичайно, історична Веледа з «Історії» Тацита, що передбачила поразку римських легіонів і перемогу германів.

На особливу, врешті, увагу заслуговують Лель і Полель, цей «рицар з двома серцями — як каже поет в листі-посвяті, — з єдиним мечем, складеним із Телла, з Кастора і Поллюкуса [...], вождь, що мав дві душі і два тіла; нещастя народу [...]. Вождь із двояким і не смішним вже більше прізвищем [...]».

Хшановський уважав, що вищенаведені слова дають повне право трактувати двоголового вождя алегорично, і, на його думку, «не випадає сумніватися, що Лель і Полель — це гірка сатира на вождів листопадового повстання, між якими не було згоди, а понад усе — сатира на двох вождів битви під Гроховом, Радзівілла і Хлопіцького»¹.

Кляйнер поєднує ці два образи, на підставі звукової подібності, з племінною двоїстістю польського суспільства, що складається з лехитів і полян; і це «розрізнення» в добу романтизму «набрало значення визнаної історичної правди»; крім того твердить, що джерелом зіставлення Леля і Полеля з Кастором і Поллюксом була «Хроніка» Стрийковського. Поет додає ще й Телля і висловлює переконання, що імена Леля і Полеля вже більше не осміюватимуться.

Отож, цей двоголовий вождь із «Лілли Венеди» має в літературі свого попередника: у згадуваних уже «Мучениках» Шатобріана, де той же самий герой і оповідач, Еродій, що в іншому місці розповідає про Велледу, у книзі VI згадує зі співчуттям про двох франків, які боролися з ворогом, будучи зв'язані ланцюгом.

Роман Шатобріана, події в якому відбуваються наприкінці III століття, показує початки розвитку тих народів, які в подальшому почнуть відігравати щоразу більшу роль і сформують нові суспільні утворення на просторах Західної Європи.

Отож, має значення, очевидно, той факт, що під час перебування Словацького в Парижі, коли, власне, повставала «Лілля Венеди», проблематика формування європейських держав і народів в історичному процесі належала до найактуальніших у наукових і літературних колах. З 1833 р. в Колеж де Франс викладав французьку літературу знаний тоді Жан-Жак Ампер, який розглядав її в порівнянні з літературними пам'ятками інших народів (старша й молодша «Едда», «Пісні про нібе-

---

¹ I. Chrzanowski, *op cit.* — S. 93.

лунгів», пам'ятки рунічної поезії і т. ін.). Перший том його праці «Історія французької літератури до XII в.» був насичений відомостями про культуру кельтських галлів та інших народів, про їхні звичаї та вірування; про друїдів і бардів, котрі, наприклад, під час бою з ворогом сходили на пагорб і грою на арфах додавали відваги своїм воїнам; про значення арфи в первісній кельтській культурі (скажімо, арфа наявна в гербі Ірландії) і т. ін. Ампер говорить навіть про дванадцять каменів і дванадцятьох друїдів–арфістів, що нагадує дидаскалія до п'ятої сцени останнього акту «Лілі Венеди»: *«Derwid na tronie kamiennym, wokolo dwunastu harfiarzy na dwunastu siedzą kamieniach, przy każdym harfa złota [...]»*.

Не йдеться тут, звичайно, про переоцінку тих чи інших впливів, наголошуємо лише на тому, що певні мотиви і символи архетипного характеру, одвічні й повторювані в європейській культурі, потрапили також до «Лілі Венеди». Джерела ж походження цього твору були — як ми пробували показати вище — національні.

ЛЬВІВСЬКА ДОВОЄННА ПОЛОНІСТИКА

Окремі філологічні науки у Львівському університеті розвивалися неодноразово й нестабільно. Тобто деякі філологічні науки почали викладатися раніше, деякі — пізніше, деякі розвивалися краще, деякі — гірше. І навіть у міжвоєнний період в університеті не існувало стільки філологічних напрямів, як, наприклад, зараз в Університеті Яна Казимира.

Однією з перших у Львівському університеті була, звичайно, полоністика, і, без сумніву, в умовах поневолення вона була найважливішою з точки зору національних інтересів. Кафедра польської мови і літератури була створена царським імператорським декретом від 7 серпня 1817 року, коли в результаті освітньої реформи була відновлена діяльність університету (припинена австрійською владою з 1773 по 1784 і з 1805 по 1817 роки). Кафедра була створена за сприяння Максиміліана Оссолінського (у цьому ж році було також створено «Оссолінеум»). Але не було відповідного кандидата на посаду професора! Тому протягом дев'яти років лекції на цій кафедрі не читалися, і лише наприкінці 1825 року на цю посаду призначили першого куратора Бібліотеки Оссолінських Миколая Міхалевича, який у січні наступного року почав читати лекції і керував кафедрою протягом дев'ятнадцяти років — до 1844 р.

Міхалевич мав сильний характер, але не відзначався ані науковою самостійністю, ані педагогічним талантом, тож не дивно, що кількість слухачів була мізерною — як правило, до 20 осіб. Після його смерті (1846 р.) лекції читав молодий куратор Бібліотеки Оссолінських Ян Кант Шляхтовський (1817–1871), якого вже за кілька років було звільнено, і полоністика не мала керівника ще протягом чотирьох років. Лише в 1856 р. на посаду завідувача кафедри було призначено справжнього вченого і педагога — Антонія Малецького (1821–1913), який переїхав до Львова з Інсбрука, де очолював кафедру класичної філології. Народжений у Великопольщі, він спеціалізувався на класичній філології, завдяки освіті й роботі в німецьких університетах, але із

часом став одним із завідувачів кафедри історії полоністики, і не лише львівської.

Його дуже хвилювала доля львівської кафедри, про що він двічі розмовляв з міністром Туном у Відні. У Львові Малецький викладав польську мову, його авторству належить «Граматика польської мови» у двох версіях (так звана менша й більша). Окрім цього, він читав лекції про літературу, якій приділяв значну увагу не лише в аспекті її естетичної цінності, але й через присутні в ній національно-патріотичні ідеї, що мало велике значення в умовах поневолення. Учений оприлюднив свої ідеї в 1869 році в присутності Кароля Лібельта. У промові, виголошеній із цієї нагоди, Малецький зазначив: *«Для того, щоб зрозуміти чому, незважаючи на погані стосунки, нація тримається разом, варто звернути увагу на літературу [...] Література — це організм, у ній міститься національна єдність, як раніше містилася політична єдність; політичні праці пристосовуються під відносини, обставини і місце, а от література по всій Польщі — єдина [...] Вороги можуть стримати все, але літературу не подужають; вона зберігає національну солідарність і тримає її серед нас»*¹.

Загалом для професорської діяльності Малецького характерні були патріотичні виступи; наприклад, він вимагав, аби процедура захисту докторської дисертації і лекція Романа Пілата проводилися польською мовою, проти чого була більшість членів університету (австрійців, звичайно), котрі навіть прийняли рішення, яке виключало застосування польської мови у таких випадках. На знак протесту Малецький залишив комісію із захисту докторських дисертацій, не зважаючи на те, що захищався його учень, майбутній професор кафедри. Врешті-решт справу розглянуло міністерство у Відні, і Малецький добився свого.

Цей випадок є одним зі знаменних епізодів у боротьбі професорів-поляків за викладання польської мови, що було дозволено розпорядженням австрійської влади від 4 липня 1871 року, хоча воно і вступило в силу трохи пізніше. Це сталося уже в період автономії Галичини, на отримання якої істотно вплинула поразка австрійської армії під Садовою 1866 року у війні з прусами. Не дивно, що популярність Малецького зростала, і він став першим польським ректором Львівського університету в період 1872–1873 рр.

---

¹ B. Gubrynowicz, *Antoni Małcki* (1821–1913), Lwów 1920, s. 201.

За часів Малецького полоністика почала відроджуватися. Уже в перший рік викладання на посаді професора його лекції слухали 50 осіб, і ця цифра швидко зростала. Наприклад, у 1861–62-ому навчальному році до нього записалося вже 148 слухачів, у 1856–66 рр. їх було вже більше 200, а деякі лекції монографічного характеру, наприклад, «Про Короля Духа або про Конрада Валленрода» слухало понад 300 осіб. Таким чином, кафедра полоністики стала живим осередком польської науки і культури, що було значним досягненням в умовах поневолення.

Якими були найбільші досягнення Малецького як історика польської літератури? Наприклад, він почав писати історико-літературні монографічні праці ще до того, як переїхав у Львів, стверджуючи, що серйозні тези повинні підкріплюватися ґрунтовними дослідженнями джерел, які, за його словами: «є належним завданням, а не щоразу новою історією літератури [...], виконаної поспіхом, [що] не мають ніякої цінності, а скоріше викликають жаль, адже автори марнують свій час і сили, переписуючи одне одного»¹.

Він сам написав дві такі монографічні роботи: «Про Яна Анджея Морштина»² і «Про Анджея Фрича Моджевського»³. Достатньо сказати, що про найвидатнішого нашого поета епохи бароко (цього терміна в літературі Малецький ще не знав; його увів пізніше Порембович) було відомо лише як про перекладача «Сіда» Корнеля, а також «Психе» (уривок поеми «Адоніс» Маріно), та й не завжди йому приписувалось авторство цих перекладів. У 1844 році видано невелику частину його віршів, але під іменем Збігнева Морштина (також поета).

Лише Малецький відкрив його як поета, яким ми його знаємо зараз, тобто автора поетичних збірок «Лютня» і «Канікула», а також як перекладача «Амінти» Тассо, учений дослідив його біографію і виділив серед інших Морштинів, яких раніше постійно плутали. Малецький також оцінив художню цінність поезії Яна Анджея і певною мірою

---

¹ A. Małecki, *Andrzej Frycz Modrzewski // Od antyku do romantyzmu*. Wybór i opracowanie J. Maślanka, Biblioteka Filiologii Polskiej (seria B: Literaturoznawstwo pod red. T. Ulewicza), Warszawa–Kraków 1979, s. 91. Першодрук: „Biblioteka Ossolińskich” 1864, t. 5, s. 124–210. Див. теж: J. Maślanka, *Antoni Małecki jako historyk literatury polskiej // Z dziejów literatury i kultury*, Kraków 2001, s. 243–260.

² *Jan Andrzej Morsztyn, poeta polski XVII wieku i jego imiennicy // Pismo zbiorowe*, wyd. przez J. Ohryzkę, t. I. Petersburg 1859, s. 268–334; передрук в: *Od antyku...*, s. 155–227.

³ Див. посилання 2.

долучився до переоцінки польської літератури XVII століття, на яку раніше не звертали уваги. Щоправда і в Малецького час від часу траплялися зневажливі нотки, але перемагав інший тон, що доводив наявність у Морштина непересічного таланту до «справжнього жарту і володіння мовою та віршем [...]. Без таланту, — читаємо, — ці твори не заслуговували б жодної уваги. Але за такої беззаперечної поетичної майстерності вони становлять новий тип, який матиме майбутнє в нових періодах польської літератури»¹.

Морштин перед відкриттям Малецького належав до майже невідомих письменників, натомість латинські твори Моджевського із самого початку були відомі в Польщі та Європі. Про нього писали багато такого, що Малецький піддав критичній оцінці, порівнявши з доступними йому джерелами і написав нову біографію Фриза. У вступі ж до своєї праці вимагав — як було згадано раніше — солідних монографічних досліджень, а не робіт, повних «тез не дослідників, а дилетантів»².

* * *

В університетських лекціях, у силу своїх педагогічних обов'язків, Малецький розкривав усю історію польської літератури³, але свою особисту увагу присвятив романтикам. 21-річним юнаком він дебютував зі статтею «Про життя і роботи Адама Міцкевича» у «Науковому віснику» (1842), а, отже, тоді, коли Міцкевич викладав у Колеж де Франс. Це була перша спроба опрацювати біографію автора «Пана Тадеуша», що спиралася в основному на інформацію, отриману від брата поета, Францішека, з яким Малецький зустрічався. Можна припустити, що творчість Міцкевича на довго стане предметом досліджень Малецького, але сталося інакше. Через багато років він ще написав статтю «Місце народження Адама Міцкевича»⁴ і виголосив промову під час львівських урочистостей з нагоди сотої річниці з дня народження поета⁵.

---

¹ A. Małecki, *Jan Andrzej Morsztyn // Od antyku*, s. 193.

² A. Małecki, *Od antyku*, s. 90.

³ B. Gubrynowicz, *Antoni Małecki*, s. 171–173.

⁴ «*Tygodnik ilustrowany*» 1886, t. I, s. 102, 115–117, 131–132.

⁵ Промова, виголошена під час святкування сотої річниці з дня народження Адама Міцкевича // *Rok Mickiewiczowski. Księga pamiątkowa wydana staraniem Kółka Mickiewiczowskiego we Lwowie, Lwów 1899, cz. 2, s. 35–39.*

Натомість його зацікавили драми Красінського й здавалося, що він планував глибше їх дослідити, але опублікував лише два великі фрагменти. Перший — «Про місце і твори автора «Іридїона»¹, другий під назвою — «Іридїон»².

Вражає влучність, з якою молодий дослідник описав ідеологічну роль безіменного тоді драматурга (відомо, що Красінський видав свої драми анонімно), звернув увагу на загальнонаціональний характер його творчості, а також на жертвний патріотизм головного героя, на історичну ідейну сторону даної драми, роль виняткових жіночих образів і постать самого Іридїона, якого назвав «пам'ятником любові до батьківщини».

Красінський, прочитавши цю роботу, у листі до Станіслава Козьмяна від 2 травня 1847 року поцікавився невідомим йому критиком: «*А хто це в «Огляді» («Przegląd») так чудово розібрав до останньої нитки постать Іридїона? Так розумно її проаналізував...»*³.

Малецького вразили драми Красінського, але й цього разу він не продовжував роботу. Натомість, через якийсь дивний і щасливий парадокс, він присвятив багато років дослідженню і редагуванню творчості Юліуша Словацького. Можна говорити про парадокс, адже до автора «Балладини» Малецький довго ставився з упередженням і не цінував його творів. Наприклад, намагаючись обґрунтувати багатівковий сон Іридїона, зневажливо згадав Словацького: «*Той, хто, вивчаючи цей образ, спробує охарактеризувати його легким словом фантастичність, помиляється, адже такому поету, яким є автор «Іридїона», фантастичність невласлива. Надприродність у художніх творах здається відсутністю майстерності і скидається на «бога з машини» [...]. Але можливо, Словацький любить часом прикрашати свої твори незрозумілими й бурхливими вибріками фантазії»*⁴.

Однак доля розпорядилася так, що у львівський період до рук Малецького потрапила кореспонденція Словацького, передана йому родиною поета через Кароля Шайноху. Зацікавлено читаючи її, він вирішив, як пише у вступі до монографії про Словацького, «розгля-

---

¹ Druk w «Rok 1845 pod względem oświaty, przemysłu i wypadków czasowych» (wyd. 1846), s. 90–100.

² Druk w «Przeglądzie Poznańskim» 1847, t. IV, s. 74–111.

³ Z. Krasiński, *Listy do Koźmianów*, opracował Z. Sudolski, Warszawa 1971, s. 484.

⁴ A. Małecki, *Od antyku*, s. 392.

нути автентичну лінію життя Словацького, нікому ще не відому». Така зацікавленість, а із часом захоплення, особистістю і поезією автора листів поступово, але постійно зростали, хоча упереджене ставлення зникло не відразу. Наприклад, у лекціях 1859 року Малецький назвав «Ангеллі» високохудожнім твором, але написаному: *«У хворобливому стані, адже не можна зрозуміти думку, яку, мабуть, у своїй фантастичності і сам автор не розумів. Цей твір здається гарною й чуттєвою музичною композицією, яка своїми сумними нотами будить у слухача тугу [...]. Туга ця розбурхує дивовижні чисті думки, дивну чуттєвість, якої так багато на сторінках, але все це не в'яжеться ані у фавулу, ані в ідею, ані в якусь значущу цілісність»*¹.

Не дуже добре висловлювався Малецький і про «Балладину», адже назвав її фантазмагорією, простою сільською піснею². У «Мазепі» його вразила бурхлива чуттєвість, відсутність обґрунтування трагічного конфлікту, чіткої ідеї, а також розбурханість подій. А от «Беньовський» — це «безсмертний монумент гордості й доказ обмеженості поета, зведений собі самому»³. «Король Дух» здавався йому поемою «сонною і фантастичною, родом із часів давнього слов'янства, що базується на поглядах метемпсихози, узятих у Платона, написаний наче у божевільному маренні»⁴.

У своїх лекціях Малецький так охарактеризував усю творчість автора «Короля Духа»: *«Словацький належить до тієї категорії письменників, твори яких аж ніяк не стосуються їхнього таланту. Його талант був однією з найкращих поетичних здібностей. Безмежна фантазія [...], глибокі й гарячі почуття, досконале володіння мовою. Але цій дивовижній і талановитій постаті чогось не вистачало. Спокою, володіння собою і зібраності, розуміння своїх потреб [...]. Він був однією з перших зірок на небі нашої поезії, але не сонцем, яке гріє, не планетою, яка стоїть на місці..., а кометою, яка дивує, пролітаючи над нами, та зрозуміти її ніхто не може. [...] Словацький зробив романтичне в нашій поезії досконалим. Він був ідеальним романтиком»*⁵.

---

¹ B. Gubrynowicz, Antoni Małeck, s. 242.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само, с. 243.

⁵ Там само, с. 243–245.

Це був 1859 рік. Відтоді ставлення Малецького до творів Словацького змінювалося дуже швидко. Щоразу краще і глибше розумів він творчість великого романтика, особливо його драми. Уже 1861 р. в рецензії на «Мазепу», поставленого на львівській сцені, він писав, що це «чудовий твір одного з найбільших наших поетів»¹ (прем'єра відбулася 13 грудня 1861 року) і вимагав поставити «Марію Стюарт», що наступного року і зробив львівський театр.

У монографії, виданій 1866–1867 рр., він висловив думку, яка стала ключовою в розумінні його ставлення до Словацького: *«Роботи звичайних талантів найбільше подобаються після першого прочитання [...] Із творами Словацького все зовсім інакше. Чим довше ти про них думаєш, чим частіше їх читаєш, тим більше знаходиш у них беззаперечні цінності»*².

У монографії Малецький докладно описав постать поета на підставі кореспонденції, яка саме в цій праці була опрацьована й цитована. Біографія, задокументована в такій формі, була визначною історико-літературною подією. Але передусім творчість поета була представлена зовсім в іншому світлі, ніж у попередніх лекціях. Наприклад, «Марію Стюарт» Словацького було порівняно з драмою Шиллера з такою самою назвою³.

Позитивно оцінено сценічні й естетичні особливості «Мазепи» (прем'єра у Кракові 1851 р.), «Балладини», «Лілі Венеди» та інших драм. «Балладина» була визнана досить оригінальним твором, попри певну подібність до «Короля Ліра» чи «Сну літньої ночі» Шекспіра: *«Випадкова схожість у певних деталях новіших творів на старіші не повинна нікого дивувати чи вражати. Рідко буває, щоб думки геніальних людей, які виникають під час спостереження за життям суспільства, не збігалися»*⁴.

¹ „Dziennik Polski” 1861, nr 68 z 15 XII.

² A. Małecki, Juliusz Słowacki. Jego życie i dzieła w stosunku do współczesnej epoki, wyd. trzecie, Lwów 1901, t. I, s. 106. — Це видання, так само, як і друге 1881 року, було «доповнене» — як можемо прочитати на титульній сторінці — збагачене новими матеріалами, але думки й оцінки не змінилися в порівнянні з першим виданням 1866–1867 рр., що було з'ясовано завдяки докладному зіставленню. Нагадуємо, що, наприклад, З. Красінський уже 1841 року в анонімній статті *«Kilka słów o Juliuszu Słowackim»* (у познанському «Tygodniku Literackim») високо оцінював творчість автора «Ballady». Нижче ж, С. Norwid, *O Juliuszu Słowackim w szczęściu publicznych posiedzeniach*, Paryż 1861.

³ Там само, т. I, с. 136.

⁴ Там само, т. II, с. 288.

«Лілля Венета» була названа одним із найцікавіших і найважливіших творів Словацького, хоча його дещо вражала надмірна ірраціональність і символічність, зокрема арф венедів: *«Ми занурюємось у його [тобто поета] ідеї, розуміємо багато, але не все, адже у деяких сценах суть губиться у глибинах символіки, зачиненій на сім замків»*¹.

Малецький не розумів деяких творів містичного періоду, особливо драм — «Ксьондз Марек» і «Срібний сон Саломеї». Натомість високо оцінив «Короля Духа». Не лише художню майстерність, визнану ще до Малецького, але передусім детально і ґрунтовно проаналізував зміст усього твору, усіх рапсодів, виданих ним на той час із рукописів (як відомо, лише перший рапсод був виданий за життя поета). І мабуть, ще важливіше те, що він спробував пояснити головні ідеї філософії духу Словацького.

Малецький, як відомо, також був першим видавцем неопублікованого за життя поетичного (і загалом літературного) доробку Словацького, що було дуже складною і важливою ініціативою. «Посмертні твори»² відібрано з надзвичайним філологічним відчуттям. Ідеться про тлумачення й форму подачі незакінчених творів, а також творів, які мають багато версій. Про те, у якому стані він отримав «Короля Духа», Малецький писав: *«Рукопис «Короля Духа», знайдений після смерті Словацького, являв собою купу найрізноманітніших паперів... у якійсь хаотичній формі [...]. І було б справжнім неподобством не розібратися в цих паперах. ...Досягнуте коштувало стільки часу й зусиль, що важко передати»*³.

Із невиданими за життя поета піснями «Беньовського» (пісня VI й наступні) було так само. Малецький як видавець й автор монографії створив філологічно-текстологічну базу для рукописного доробку Словацького й загалом для дослідження творчості поета, який за життя, і ще довго після смерті, не був оцінений належним чином. Найбільший дослідник творчості Словацького професор Університету Яна Казимира Юліуш Кляйнер (1886–1957) написав про Малецького, що «монографія про Словацького, а також видання «Посмертних тво-

---

¹ Там само, т. III, с. 30.

² *Pisma pośmiertne Juliusza Słowackiego staraniem A. Małeckiego*, Lwów 1866, t. 1–3.

³ A. Małeki, *Juliusz Słowacki*, t. III, s. 154.

рів» були в душі епохи [...]. Уперше видатний польський учений присвятив так багато зусиль пізнанню творів і життя поета¹.

* * *

Розбурхана Малецьким цікавість до творчості автора «Короля Духа» швидко зростала у всій Польщі, особливо у львівському колі, де цю тему інтенсивно досліджували. Особливо багато їх зроблено в період найбільшої популярності — у соту річницю народження поета (1909 р.), яку святкували в багатьох польських містах. Тоді на тему Словацького з'явилися численні роботи, статті, спеціальні номери журналів і книжок, як, наприклад, тритомник, написаний близько п'ятдесятьма авторами і виданий «стараннями Комітету святкування сотої річниці [...] у Львові» (Львів, 1909 р.) з такою посвятою: «Безсмертному поетові, Королю Духу — учителі середніх шкіл в низькому поклоні»; або видана гроном львівських молодих ентузіастів книга «Тіням Юліуша Словацького, лицаря повітряної боротьби за нашу національність» (1909) зі вступним словом професора (Львівського університету з 1904 р.) Юзефа Калленбаха (1861–1929). Серед одинадцяти авторів знаходимо там Кляйнера і Манфреда Крідля. З нагоди цієї річниці в Польщі було видано кілька великих редакцій творів Юліуша Словацького й багато добірок його поезії в різних польських осередках, але «перша критична праця» у 10 томах за редакцією Броніслава Губриновича (1870–1933) і Віктора Гана (1871–1959) була видана у Львові 1909 р. і стала видатним редакторським досягненням.

До грона дослідників творчості Словацького належав також Ян Гвальберт Павліковський (1860–1939), який, щоправда, не працював в університеті, але був тісно пов'язаний із львівським науковим осередком і його атмосферою. Він написав низку статей про містичні твори, особливо про «Короля Духа», твір, який на межі XIX і XX століть уважали найкращим твором Юліуша Словацького. В ювілейний рік Павліковський опублікував книгу «Вивчення „Короля Духа“. Частина перша. Містика Словацького» (Львів, 1909 р.), а кілька років потому вийшов відредагований варіант «Короля Духа» (Львів, 1924, т. 1–2), що складалася з тексту твору, а також величезного коментарю, написаного в співавторстві із сином Міхалом.

---

¹ J. Klajner, *Antoni Malecki*, w tego ż: *W kręgu historii literatury*, wybór i opracowanie A. Hutnikiewicz, Biblioteka Filologii Polskiej // *Literaturoznawstwo* pod red. T. Ulewicza, Warszawa 1981, s. 495.

Популярність Словацького у колі львівських дослідників не зменшилася також і в міжвоєнний період, тоді в атмосфері культу 1927 року останки поета було перевезено з Парижа на Вавель. Тоді «у величому Вавельському замку прозвучали слова Юзефа Пілсудського, який у боях за незалежність ніколи не розлучався з «Беньовским»: «Від імені уряду Польської республіки наказую перенести останки Юліуша Словацького до королівського склепу, бо він був справжнім королем»¹.

А найвидатніший науковий пам'ятник Словацькому створив тоді Кляйнер — чотиритомну монографію² під назвою «Історія творчості», а також ним були видані «Усі твори Словацького»³. І хоча відтоді про Словацького було написано багато, і видавалися його твори, ані монографія Кляйнера, ані критична редакція не втратили наукової цінності. Кляйнер був видатним теоретиком редакторської справи, доказом чого став великий вступ до вищезгаданої редакції «Про методи видання „Усіх творів”», який Крідль у своїй рецензії⁴ назвав «філологічною поемою».

Кляйнер був ученим із сильною методологічною свідомістю, філософським сприйняттям і рідкісним знанням світової літератури. Це дуже добре видно в його літературній компаративістиці, при цьому порівняння й аналогії були в його розумінні доказом відмінності і оригінальності, індивідуальності досліджуваного літературного твору. Польську літературу він розглядав в контексті європейських і світових літератур. Наприклад, у монографії про Красінського розглядав «еволюцію думки» у творчості поета на тлі європейських філософських течій, на які міг спиратися автор «Тридіона». Монографія про Словацького «Історія творчості» «містить, мабуть, найбагатшу в польській науковій літературі характеристику європейського романтизму, а кожна деталь у ній розглядається, як правило, у контексті

---

¹ J. Klejner, *Słowacki*, Lwów [1938], s. 296.

² J. Klejner, *Juliusz Słowacki. Dzieje twórczości*, Ossolineum, Lwów 1918–1927, t. 1–4. Останнє видання: «Wydawnictwo Literackie», Kraków 1999. Вступ і опрацювання Ю.Старнавського. Варто звернути увагу на дві польськомовні книжки чеського полоніста на тему сприйняття Словацького в Польщі і Чехії: *Jarmil Pelikán, Recepta twórczości Juliusza Słowackiego w literaturze i społeczeństwie polskim w latach 1849–1867*, Praha 1963; *Juliusz Słowacki wśród Czechów*, Brno 1973.

³ Lwów 1924–1939, wyd. Ossolineum, wyd. 2, Wrocław 1952–1972; *Króla–Ducha* opracował J. Kuźniar.

⁴ Рецензія Крідля була опублікована в «Pamiętniku Literackim», 1925–26, s. 743–760.

аналогічних явищ»¹. Він зміг пов'язати історично-літературні явища з філософськими, і якщо навіть використовував думки Дільте, Бергсона, Кроче, то завжди доцільно й розважливо, маючи власний погляд, усвідомлюючи, що справжній літературний твір є складним індивідуальним організмом, «багатоаспектним за своєю природою»².

* * *

Університет Яна Казимира був найкращим не лише в сфері досліджень над Словацьким, але й усього польського романтизму. У 1886 році у Львові було створено Літературне товариство імені Адама Міцкевича, головним ініціатором і першим головою (1886–1901) якого був Роман Пілат (1846–1906). Він також був першим редактором «Щоденників Літературного товариства імені Адама Міцкевича», які виходили з 1898 року (з 1902 року до сьогодні «Літературний щоденник»). У 1898 році святкували соту річницю з дня народження Міцкевича, і головним осередком усіх заходів, організованих на всіх поневолених територіях, а також за межами Польщі, був Львівський університет, що підтвердив ювілейний том (664 сторінки максимального формату) під назвою «Рік Міцкевича»³.

У Львівському університеті протягом 1904–1919 рр. кафедру очолював Юзеф Калленбах⁴, автор монографії «Адам Міцкевич» (Краків, 1897, т. 1–2), яка до 1926 року мала чотири видання. Низка праць про творчість Міцкевича належить Кляйнеру, перша з них — монографія під назвою «Адам Міцкевич. Історія Густава» (Львів, 1934) описує період творчості до «Сонетів» включно, а після Другої світової війни було видано другий том «Адам Міцкевич. Історія Конрада»⁵.

¹ A. Hutnikiewicz, *Słowo wstępne*, w: J. Kleiner, *W kręgu historii i teorii literatury*, s. 16.

² Там само, с. 21.

³ Див. посилання 9. У ювілейному 1898 році було відкрито пам'ятник пророка у Кракові (27.06) авторства Теодора Рігера і у Варшаві (автор — Ципріан Гудебський). У Львові ж почав діяти комітет зведення пам'ятника, відкритого у 1904 році (автор — Антоній Попель), про що згадується в «Ilustracji Polskiej» (Kraków) 1904, nr 4: *Budowa kolumny Mickiewicza we Lwowie*.

⁴ Про нього див.: W. Woźniowski, *Józef Kallenbach (1861–1929) // Uniwersytet Jagelloński. Złota księga Wydziału Filologicznego*, pod red. J. Michalika i W. Waleckiego, Kraków 2000, s. 155–166.

⁵ Люблін (КУЛ) 1948–1949 разом з відновленим першим томом. Незакінчений твір. Із літератури про Кляйнера див.: A. Hutnikiewicz, *Słowo wstępne*, w: J. Kleiner, *W kręgu historii*, s. 5–34; H. Markiewicz, *Juliusz Kleiner (1886–1957)*, w: *Uniwersytet Jagielloński*.

Кляйнер під час святкування ювілею 40-ліття наукової діяльності в Католицькому університеті в Любліні сказав: «Я хотів у великих працях ставити пам'ятники найбільшим авторам або описувати всю польську літературу»¹. Такі пам'ятники–монографії він поставив трьом пророкам, раніше за всіх третьому з них у згаданому творі «Зигмунт Красінський. Історія творчості» (Львів, 1912–1913) у соту річницю з дня народження поета. Щоправда, це була не перша об'ємна монографія про Красінського, адже ще 1892 р. у Кракові було видано двотомник Станіслава Тарновського (оновлений у ювілейному 1912 році), а пізніше Юзеф Калленбах видав свою працю «Зигмунт Красінський. Життя і творчість юних років (1815–1838)» (Львів, 1904), але праця Кляйнера значно розширила знання про творчість автора «Не–Божественної комедії».

Кляйнер не встиг написати заплановану монографію про Красінського, але залишив низку ґрунтовних праць про найбільшого поета польського просвітництва². Вони були черговою базою для літературних досліджень того періоду, які раніше у львівському середовищі розвивались дуже успішно, особливо завдяки багатьом новаторським працям про літературу й культуру станіславівських часів директора Оссолінеум Людвіка Бернацького. Наприклад, його твір «Театр, драма і музика за Станіслава Августа» (Львів, 1925). Або завдяки професорові Університету Яна Казимира Вільгельма Брухнальського (1859–1938), різнопланового ученого, автора багатьох невеликих, але цінних статей про нашу літературу від середньовіччя до романтизму включно. Серед них піонерські праці про версифікацію в стародавній поезії (наприклад, у «Богородиці»), про латинську і польську середньовічну поезію, ренесансний епістолярій, кілька праць про Рея, особливо монографічний нарис «Розвиток творчості Миколая Рея»³, що описує творчість письменника «на надзвичайно широкому порівняльному тлі»⁴.

Złota księga, s. 343–353; J. Starnawski, *Juliusz Kleiner w tegoż: Sylwetki lwowskich historyków literatury*, Łódź 1997, s. 150–175.

¹ Промова Юліуша Кляйнера, виголошена 3 лютого 1946 року в КУЛ (у збірній праці): Juliusz Kleiner, *Księga zbiorowa o życiu i działalności*, red. F. Araszkiewicz i J. Starnawski, Lublin 1961, s. 7.

² Важливіші праці про Красіцького опубліковані у книзі Кляйнера *O Krasickim i Fredrze dziesięć rozpraw*, Wrocław 1956.

³ «Rozprawy Wydz. Filologicznego AU w Krakowie», t. 44, 1908, s. 112–197.

⁴ J. Kleiner, *Wilhelm Bruchnalski*, w: W. Bruchnalski, *Między średniowieczem a romantyzmem*, Biblioteka Filologii Polskiej (seria B: Literarturoznawstwo, pod red. T. Ulewicza), wybór i opracowanie J. Starnawski, *Sylwetki*, Warszawa 1975, s. 10.

До найважливіших його наукових творів належить праця «Міцкевич–Немцевич. Історично–літературне дослідження»¹, де представлені, зокрема, «важливість „Історичних пісень” у польській культурі [...], міркування над сутністю балади [...] і над поетичним стилем»². Новітньою є стаття «З історії панегірика в Польщі»³, про цей жанр у нашій літературі XVI–XVIII ст.

Брухнальський був редактором «Століття «Львівської газети» у річницю, що виповнилася 1911 року. Він також опублікував свої монографічні роботи: «Галицька журналістика 1773–1811», «Історія «Львівської газети» 1811–1848», а також «Історія «Різноманітностей» 1827–1859» (про літературний додаток до «Газети») у двох великих томах (Львів 1911–1912). Брухнальський був видатним редактором, він написав монографічні вступи до «Мишеїди. Пісня Х» Красіцького (1921), «Гражини» (1922) і «Конрада Валленрода» Міцкевича (1922); видав збірку документів про історію Оссолінеуму, він також належить до перших польських (після Пілата⁴) теоретиків наукового редагування, яке зародилося саме у Львові. Час від часу керував Сеймовим виданням «Творів» Міцкевича як автор роботи «Спроба видавничого упорядкування збірної редакції «Усіх творів» Міцкевича»⁵. У цьому виданні він упорядкував текст «Пана Тадеуша», а Пігонь написав критичний відгук.

* * *

Окрім великої трійки романтичних поетів, предметом піонерських досліджень у Львівському університеті стала також творчість Олександра Фредро — завдяки Євгеніушеві Кухарському. Він автор низки робіт про комедіографа Фредро і його твори, серед яких вступ до «Помсти» (1920), «Дівочих обіцянок» (1920), а також «Пана Йовяльського» (1921) у серії Національної бібліотеки. Дослідник звертав особливу увагу на зв'язок цих

¹ Lwów 1907. Раніше у «Pamiętniku Literackim» 1903–1905.

² J. Kleiner, *Wilhelm Bruchnalski*, s. 12. Пор. теж *Wilhelm Bruchnalski*, w: J. Starnawski, *Sylwetki*, s. 75–83.

³ «Kwartalnik Historyczny» 1917, z. 1–2, s. 45–54 i tabela.

⁴ Р. Пілат на з'їзді у Кракові 1884 р. у трьохсоту річницю смерті Яна Кохановського вголосив доповідь на тему: *Jak należy wydawać dzieła polskich pisarzy XVI i XVII w.* (druk w: „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1886, t. 5, s. 97–111), який вважається теоретичним початком польського наукового редагування.

⁵ „Pamiętnik Literacki” 1923, s. 126–154.

творів із політичною ситуацією в Галичині, а також національно-політичних і виховних цінностях, що Бой-Зелінський у «Фредрівських підсумках» (1934, раніше в пресі) визнав ідеалізацією занадто консервативних поглядів у літературних творах високого рівня. Така прискіплива критика змусила Кухарського відмовитись від подальшого вивчення творчості Фредро¹, що стало втратою для науки, тим більше, що дуже важливе й об'ємне видання «Усіх творів» (1926–1927) Фредро в його опрацюванні не було закінчене. Із запланованих восьми томів було видано шість, які містять усі комедії, а невидані сьомий і восьмий повинні були містити решту творів, а також критичне опрацювання². Попри відсутність двох томів, ця редакція була основною аж до післявоєнного видання творів Фредро в опрацюванні Пігоня. Після того, як Кухарський у 1927 році очолив кафедру порівняльного літературознавства, він продовжував дослідження у сфері історії літератури, започатковані раніше, роботою «Про метод естетичного опрацювання літературних творів» («Літературний щоденник», 1923 р.). Цю ж проблематику він описував у наступних публікаціях у цьому ж журналі: «Літературна композиція. Її історія і дослідження» (1928), «Поетика новели» (1936), «Теорія літератури та метод літературних досліджень» (1936) та інших. Кухарський був одним із перших польських теоретиків літератури, який, зламавши позитивістський історизм і генезис тих, хто вважав літературні твори документами цієї цивілізаційної епохи, — літературний твір вважав автономним твором. Він не керувався модними тенденціями і напрямками. Його «система поглядів [...] була далекою від теорії духовних структур Дільте, адже в центрі інтересів дослідника стояв сам твір, а не особа і біографія письменника»³. Він не приймав теорію формалістів, естетику Кроче, думки феноменологів, які звертали увагу на «схеми ідеальних об'єктів відчуття, а не на очевидні літературні факти»⁴. Незалежність поглядів Кахарського цінували його учні (наприклад, Артур Гутнікевич, Владислав Флоріян, Яном Тшинадльовський), але для більшості вона була суперечливою.

---

¹ A. Hutnikiewicz, *Kucharski Eugeniusz*, PSB, t. 16, s. 48.

² Див. J. Starnawski, *Sylwetki*, s. 214–215.

³ A. Hutnikiewicz. *Słowo wstępne* do: E. Kucharski, *Między teorią a historią literatury*. Biblioteka Filologii Polskiej (seria B: Literaturoznawstwo pod red. T. Ulewicza), wybór i opracowanie A. Hutnikiewicz, Warszawa 1986, s. 24.

⁴ Там само.

У 1924 році в Університеті Яна Казимира виникла дещо споріднена з полоністикою кафедра, але ближча до історичних наук Кафедра історії освіти та навчання, яку очолив Станіслав Лемпіцький (1886–1947), з 1933 року звичайний професор, автор монографії «Діяльність Яна Замойського у сфері навчання (1573–1605)» (Краків, 1921 р.), а також багатьох есе і статей, частина яких була видана після смерті автора у величезній збірці «Ренесанс і гуманізм у Польщі» (Краків, 1952), а через сорок років було видано том (понад 900 сторінок), що містив велике зібрання його робіт з історії культури та літератури¹.

* * *

Очолити кафедру в університеті без захисту докторської дисертації було непросто, як у випадку Єжи Ковальського у 1920 році, а раніше, у 1909 році екстраординарним професором і у 1912 ординарним порівняльної літератури у Львівському університеті став поет Ян Каспрович, який протягом тринадцяти років працював дуже інтенсивно, а з 1922 року (після закінчення ректорської діяльності), коли його здоров'я почало погіршуватися, усе частіше перебував у Закопаному. Підставою для створення для нього персональної кафедри були численні переклади творів в його виконанні з кількох зарубіжних літератур: грецької (Есхіл, Еврипід), англійської (Шекспір, Шеллі, Кітс), німецької (Гете, Шиллер, Гейне та інші), норвезької (Ібсен), італійської (д'Аннунціо). Він також видав у власному перекладі дві антології: «Англійські поети» (1907 р.) та «Шедеври європейської драматичної поезії» (1912 р., т. 1–2). Він проводив семінари «Мотив Інокентія в поезії» (1912), «Мотив Саломеї в поезії» (1913), «Початки європейської романтики» (1919–1920)². Мав багато лекцій про англійську літературу, наприклад, про драми Шекспіра (1910–1911), це важливо, адже у Львові тоді ще не було англійської філології й лише в 1923–1924 роках було створено кафедру, яку очолив Владислав Тарнавський (1885–1951)³, кандидатуру якого раніше висував Каспрович.

---

¹ Див. S. Łempicki, *Wiek złoty i czasy romantyzmu w Polsce*, Biblioteka Filologii Polskiej (seria B: Literaturoznawstwo pod red. T. Ulewicza), wybór i opracowanie J. Starnawski, Warszawa 1992.

² Про Каспровича див. J. Starnawski, *Sylwetki*, s. 120–130.

³ Про Тарнавського там само, с. 237–242.

Англійська філологія в Польщі з'явилася досить пізно: перша кафедра — у Ягеллонському університеті, яку з 1911 року очолював Роман Дибоський (1883–1945). Під його керівництвом Тарнавський вивчав з 1908 року англійську літературу і мову, тут він захистив кандидатську дисертацію в 1913 році з роботою «Про польські переклади драм Шекспіра» (видана у 1914 році в Кракові), а докторську — у 1922 році в університеті Яна Казимира з монографією про життя і творчість Кшиштофа Марлоу. Новоствореною кафедрою у Львові керував протягом 1923–1924 рр. 1922 року було створено третю таку кафедру у Варшавському університеті, її очолив випускник Ягеллонського університету Анджей Третяк (1886–1944).

Тарнавський був єдиним професором–англіцистом у Львові в міжвоєнний період із перервою в роках 1934–1937, коли через опозиційність Міністерство релігії та народної освіти звільнило його, а кафедру було зачинено, і відновлено лише за нового міністра Войцеха Свентославського. Тарнавський був видатним ученим, дослідником і перекладачем творів Шекспіра. У своєму перекладі, в серії Національної бібліотеки, він видав драми: «Антоній і Клеопатра» (1921), «Ромео і Джульєтта» (1924) і «Юлій Цезар» (1924), а після його смерті були видані «Гамлет» (1955), «Король Ричард II» (1956), «Король Лір» (1957), «Буря» (1958), «Сон літньої ночі» (1970), решту перекладів Шекспіра залишив у рукописах, які було передано до Ягеллонської бібліотеки. Тарнавський також був першим автором двотомного польського видання «Історія англійської літератури від найдавніших часів до Мільтона і Драйдена» (Львів, 1930). Цю працю він не продовжив, але у «Великій світовій літературі» (т. 3, с. 67–242) є повна розвідка «Англійська література» його авторства. Він також написав популярно–наукову монографію «Шекспір» (Львів, 1931). Деякі твори Шекспіра перекладав у мокотівській в'язниці служби безпеки, де й помер. Його було заарештовано в Кракові 1946 року, оскільки після смерті Дибоського саме він очолював кафедру англійської філології в Ягеллонському університеті. Тоді ж краківську кафедру було зачинено¹.

¹ Див. М. Gibińska-Marzec, *Władysław Tarnawski (1885–1951)*, w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota księga Wydziału Filologicznego*, s. 316–317. Біографічна інформація про Тарнавського взята з його біографії, опублікованої у книзі J. Starnawski, *Sylwetki*, s. 237.

Значно раніше ніж англістика у Львівському університеті виникла романістика. Першим романістом був видатний учений і перекладач Едвард Порембович (1862–1937), який очолював львівську кафедру з 1899 року. Щоправда, ця кафедра виникла ще раніше, але працювала не дуже активно, якщо не рахувати того, що в період 1897–1890 рр. на ній викладав Максиміліан Кавчинський (1842–1906), який у 1892 став професором романістики в Ягеллонському університеті. Порембович першим переклав на польську мову Д. Леопарді «Збірка віршованих і прозових творів» (1887), «Драми» (1887) Кальдерона, створив «Провансальську антологію» (1887). Геніально переклав «Божественну комедію» Данте (1906). Одночасно опублікував монографію про великого флорентійця («Данте», 1906), а ще раніше «Святий Франциск з Ассізі» (1899). Наблизив до поляків майже всі романські літератури, включаючи провансальську, каталонську, іспанську, португальську. У 1893–1898 роках у багатотомній «Ілюстрованій історії літератури» під редакцією Пьотра Хмелевського, виданій у Варшаві Самуелем Левенталем, розмістив нариси: історії італійської літератури (до XVIII ст.), іспанської та португальської¹. А ще пізніше для «Великої світової літератури» (1930–1933) під редакцією Станіслава Ляма опрацював історію французької (до Першої світової війни), провансальської і латинської літератур середніх віків. Середньовічна культура віддавна була йому близька. Уже в 1904 році у Львові було видане його «Опрацювання історії середньовічної літератури» (тут також «Теорія середньовічної давньої любові»), а пізніше написав синтетичну працю, яку високо оцінили дослідники середньовіччя — «Нова краса середніх віків» (Львів, 1916)². Цікавився також народною європейською літературою і переклав «Народні кельтські, германські і романські пісні» (Львів, 1909). Був видатним компаративістом із величезною базою знань. Поєднував філологічний аналіз тексту з деякими постулатами позитивізму, визнавав вплив середовища на літературну творчість, але наполягав на індивідуальній естетичній вартості літературних творів. У 1893 році оприлюднив у «Записках філологічного факультету наукової академії» важливу роботу «Анджей Морштин, представник бароко у польській поезії», вводячи з образотворчого мистецтва до літератури поняття бароко; окреслив його визначення і обґрунтував доцільність.

¹ Див.: А. Biernacki, *Porębowicz Edward*, PSB, t. 27, s. 649–650.

² Там само, с. 650.

А в праці «Польська поезія нового століття» («Літературний щоденник», 1902) літературу на межі ХІХ–ХХ століть назвав неоромантизмом, це поняття функціонувало аж поки не виникла назва Молода Польща¹.

У 1922 році у Львівському університеті виникла нова кафедра романістики, вужчої спеціалізації, тобто французької філології, яку очолив учень Порембовича Зигмунт Черни (1888–1975), він спочатку був заступником професора, з 1925 року — екстраординарним професором і з 1933 — ординарним професором, протягом певного часу працював разом зі своїм учителем. Після того, як Порембович пішов на пенсію (1931) його замінив інший учень, Казімеж Ярецький (1878–1939), який лише 1930 р. захистив докторську дисертацію з романської філології.

Черни в основному спеціалізувався на французькій літературі (Р. Шатобріан, Т. Готьє, А. Рембо, Ш. Моррас та ін.); писав про французьку поезію ХХ ст., провансальську літературу (Ф. Міністраль, Ж. Дарбо і М. Андре), є автором об'ємних вступів до творів іспанських письменників: Сервантеса і Кальдерона де ля Барка. На жаль, не всі праці Черного дочекалися публікації, як, наприклад, монографія про історію освіти й науки у Франції, нарис із французького віршування та інші. Після Другої світової війни Черни працював в університетах Торуня, Познані, Вроцлава, а найдовше в Кракові, зробивши «найбільший внесок у справу відбудови польської романістики»².

* * *

Починаючи з 1888 року у Львівському університеті існувала кафедра славістики, яку очолював Антоній Каліна (1846–1906), родом з Великопольщі; він був мовознавцем і, можна сказати, що в славистиці там домінувало мовознавство й надалі, натомість дослідження слов'янських літератур не мали такої сильної позиції, зрештою, не лише у Львові. Великою заслугою Каліни було створення в 1895 році Народознавчого товариства, яке він очолював до 1905 року, а також друкованого органа цього товариства «Люд», яке він редагував у цьому ж десятилітті.

¹ Див. теж: J. Starnawski, *Sylwetki*, s. 55. Ще книжка Я. Кшижановського має назву *Neoromantyzm polski – 1890–1918*, Вроцлав–Варшава–Краків 1963.

² Див.: W. Mańczak, *Zygmunt Czerny (1888–1975)*, w: *Uniwersytet Jagiellonski. Złota księga*, s. 405–408.

* * *

Германська філологія натомість уже в перші роки існування університету (1784–1805) була зачинена через відсутність слухачів і аж до 1852 року такої кафедри не існувало¹. Лише через тридцять років з'явився перший видатний германіст Ричард Марія Вернер (1854–1913), народжений у Моравії, професор Львівського університету з 1883 року (ординарний з 1886 року), автор праць про лірику, зокрема, цінної монографії «Лірика і лірики» («*Liryk und Liryker*», 1890). Писав про творчість Лезінга, Гете, Кляйста, Ленау та Гебеля. Мав видатних учнів, серед яких прекрасний учений із широкою спеціалізацією, германіст, теоретик літератури, дослідник культурних і літературних течій, професор Варшавського університету (1919–1939) Зигмунт Лемпіцький (1886–1943), вбитий німцями в концентраційному таборі Аушвіц². Учень Вернера також був Здзіслав Жигульський (1888–1975), після Другої світової війни професор в Лодзькому університеті, а потім у Вроцлавському. У Вернера також училися такі видатні полоністи як Кляйнер і Крідль³.

* * *

Нарешті, перейдемо до класичної філології, яка у Львівському університеті була ровесницею полоністики, хоча як самостійна наукова дисципліна сформувалася значно пізніше. Віддавна предметом її вивчення були обидві класичні мови, особливо латина як службова мова для теології, права й меншою мірою інших дисциплін. Але вона не була філологічною наукою. Навчальні програми та історія окремих філологій у Львівському університеті після виникнення цього наукового закладу (спочатку він називався Академією, створеною з езуїт-

---

¹ Див.: F. Jaworski, *Uniwersytet Lwowski. Wspomnienie jubileuszowe [...] w dwusetną pięćdziesiątą rocznicę założenia*, Lwów 1912, s. 27–28.

² Див. Z. Lempicki, *Wybór pism*, opracował H. Markiewicz, t. 1–2, Warszawa 1966. Тут про автора в т. I: B. Suchodolski, *Zygmunt Lempicki jako teoretyk literatury*.

³ А. Гутнікевич у вступному слові до вибору творів Я. Кляйнера «*W kręgu historii i teorii literatury*» (Варшава 1981, с. 8) пише: «Германістику Кляйнер закінчував під керівництвом відомого Ріхарда Марії Вернера, відому свого часу книгу *Liryk und Liryker* (1890), якого вдячний учень рекомендував власним студентам у наукових порадниках». Див. теж про Вернера J. Starnawski, *Sylwetki*, s. 35–44.

ської колегії, завдяки акту короля Яна Казимира в 1661 році) маловідомі, в основному тому, що багато невивчених документів було знищено великою пожежею в 1848 році¹. Після виникнення Львівського університету на австрійський лад у 1784 році за панування імператора Юзефа II класична філологія була включена до філософії, яка також не мала статусу окремої науки, але була своєрідним вступом до навчання для окремих лекцій на різних факультетах. Через десять років після третього розподілу і приєднання до Австрії так званої Західної Галичини з Краковом у 1805 році після чергової освітньої реформи в Австрії Львівський університет перестав існувати, а на його місці було створено так званий ліцей, у якому філологія зникла взагалі. І навіть після створення Франциском I університету у 1817 році, латина і грека понад тридцять років належали до факультативних предметів. Лише після нової освітньої реформи 1848 року, коли міністром освіти у Відні за підтримки видатного філолога Бонітца став Лео Тун, класична філологія стала самостійною наукою. Тоді ж виникли відомі восьмирічні гімназії, які існували навіть у міжвоєнний період. Однак про класичну філологію як про науку в повному розумінні цього слова можна говорити лише після реполонізації (тобто повернення польській мові статусу мови навчання в цьому науковому закладі та в Краківському університеті), яка почалася лише в 1873 році².

До того часу, тобто протягом дев'яноста років з моменту згаданої реформи 1784 р. і до реполонізації, у львівському університеті працювало по черзі вісім класичних філологів–професорів, серед яких шість німців (австрійців), один чех і один українець. Результати їхньої роботи досить докладно представив Ян Смерека в 1937 році, стверджуючи, що це була філологія на дуже низькому рівні³. Жодного із цих професорів навіть частково не можна порівняти з Гродеком, який працював у Вільні, коли там учився Міцкевич.

---

¹ «Вранці 2 листопада 1848 року австрійські «гармати генерала Гаммерштайна [...] були спрямовані на Університет, який вважався головним осередком революційного руху; [...] палала Академія, разом із бібліотекою і цінними виданнями». — пише Францішек Яворський (*Uniwersytet Lwowski*, s. 33).

² Див.: F. Jaworski, *Uniwersytet Lwowski*, s. 35.

³ Див.: J. Smereka, *Filologia klasyczna w Uniwersytecie Lwowskim do czasów Zygmunta Węclewskiego i Ludwika Cwiklińskiego*, «Eos», z. 1, s. 61–75, a zwłaszcza s. 65.

Ситуація з класичною філологією у Львові радикально змінилася на краще, коли кафедру (а пізніше дві) з цієї дисципліни очолили поляки. Першим був Зигмунт Венцлевський (1824–1887, родом з Великопольщі) талановитий учений, професор університету у 1873–1887 роках, який зрештою, також у 1873 році став членом Академії наук. Наукові праці писав латинською і польською мовою. Перед тим, як стати професором у Львові, видав ще в 1851 році в Познані латинсько-польський словник (видання 2, Краків, 1868), а у львівський період спеціалізувався на елліністиці, перекладав великих грецьких трагіків; також переклав на польську мову майже всю творчість Еврипіда (Познань 1881–1882 — три томи), деякі трагедії Есхіла і Софокла (Познань, 1875), дав ґрунтовний коментар до «Короля Едіпа» Софокла, писав про грецький театр і грецьку буколічну поезію. Ці праці були величезним кроком до розвитку львівської елліністики. Він також був піонером у дослідженнях польської латинської поезії, автором праці «Про життя, твори та видання Климента Яницького» («*De Clementis Janicii vita, scripsit editionibus*», 1864) та «Про поезію Анджея Кшицького» («Щоденник Академії наук», 1874).

Через три роки після очолення кафедри Венцлевським, у 1876 році у Львові було створено другу кафедру класичної філології для Людвіка Цвіклінського (1853–1942, родом із Великопольщі), який протягом одинадцяти років працював із Венцлевським. Цвіклінський уже ранніми працями про творчість Фукідіда: «Дослідження про час, у який Фукідід написав першу частину своєї історії» («*Quaestiones de tempore, quo Thucidides priorem historiae suae partem composuerit*», Гнезно, 1873) та «Про походження другої частини історії Фукідідіда» («*Die Entstehungsweise des zweiten Teils der Thukydideischen Geschichte*», «Гермес» XII, 1877), на тему ґенези і хронології окремих частин грецького історіографа здобув наукове визнання¹. Писав про творчість Геродота, Ксенофонта, Гомера, у тому числі про сприйняття автора «Ілліади» в Польщі: «Гомер і гомерики. Про вивчення і переклади Гомера, особливо в Польщі» (Львів, 1881); про Катутла («Римський лірик») і т.д. А беручи приклад зі старшого колеги Венцлавського, бага-

¹ S. Hammer, *Historia filologii klasycznej w Polsce*, PAU, Historia Nauki Polskiej w Monografiach, t. XXVI, Kraków 1948, s. 18–20.

то уваги присвятив латинській поезії Яніцького, видав на цю тему ряд статей, апогеєм цих досліджень є опрацьована ним редакція творчості поета у виданні Польської академії наук: «Зібрання найдавніших польсько-латинських поетів» («*Corpus antiquissimorum poëtarum Poloniae Latinorum*», т. VI, 1930). Він має також великі заслуги як ініціатор і засновник у Львові у 1893 році Філологічного товариства (до сьогодні існує як Польське філологічне товариство), був його головою, а також засновником наукового часопису товариства «Еос», який редагував протягом перших семи років (нині теж видається у Познані).

У 1899 році Цвікліньський став депутатом віденського парламенту, а потім головою відділення в міністерстві освіти, врешті в 1917 році — міністром освіти, тому переїхав жити до Відня. На цій посаді зробив свій внесок у покращення ситуації з освітою в Галичині і в Цешинській Сілезії. Спочатку у Львівському університеті його заміняв учень Станіслав Вітковський, який у 1902 році очолив кафедру. А після повернення Польщі незалежності в 1919 році Цвікліньський повернувся додому до Познані, а потім став почесним професором Познанського університету (1927) і повторно в 1929 році головою Польського філологічного товариства.

Після смерті Венцлевського професором класичної філології став у 1888 році Броніслав Кручеквич (1849–1918), на чотири роки старший за Цвікліньського, вихованець Ягеллонського університету. Він працював у Львівському університеті тридцять років. Був видатним мовознавцем-латиністом, але в його доробку є також праці про літературу, наприклад, про поему «Етна», яку він приписав Вергілію: «Поема про гору Етну, авторство якої краще приписати Вергілію» («*Poëma de Aetna monte Vergilio auctori potissimum esse tribuendum*», Краків, 1883). А до нашої теми зарахувати можна його праці про польсько-латинську літературу, що вийшли в серії Польської академії наук «Зібрання найдавніших польсько-латинських поетів» («*Corpus antiquissimorum poëtarum Poloniae Latinorum*»), про гуманістів: Павла з Кросна і Яна з Вісліци (1887) та «Пісні» Пьотра Ройзюша (2 томи) з монографічним вступом, що налічує 135 сторінок, написаних «справді цицеронівською латиною»¹. Він також багато писав про цих авторів польською мовою

---

¹ Там само, с. 22.

в «Записках філологічного факультету академії наук» (1887 і серія II 1898)¹.

Сильну львівську філологічну школу започаткували Венцлевський і Цвіклінський; її розвиткові допоміг Кручкевич, але черговим світилом був дослідник Станіслав Вітковський (1866–1950), учень Цвіклінського, який під його керівництвом захистив докторську дисертацію (1899) і після нього очолив кафедру у 1902–1935. Був видатним елліністом, але його наукові дослідження охоплювали не лише елліністику, але й широке коло питань з різних знань про античність. Такий підхід був характерний філологам останніх десятиліть XIX ст., а також міжвоєнного двадцятиліття, а з львівських філологів стосується передусім Вітковського, який у своєму багатому доробку має роботи виключно філологічні (текстологічні), історико–літературні, а також інтерпретаційні, що описують твори Гомера, Сафони, Каллімаха, Аристофана. Він автор двотомної праці «Грецька історіографія і споріднені науки» (ПАН, 1925–1927), та двотомника «Грецька трагедія» (Львів, 1930). Писав про устрій Афін і Спарти в праці «Грецькі держави» (1938), був також піонером польської єгиптології, автором книжки «Історія Єгипту в епоху Птолемеїв» (Львів, 1938), монографії «Клеопатра» (Львів, 1939), а особливо знавцем папірусів і їхньої мови, за що здобув визнання за кордоном. Саме йому було довірено для лейпцизької серії Тойбнера том «Приватні грецькі листи, які зберігаються на папірусах доби Лагідарів» («*Epistulae privatae Graecae, quae in papyris aetatis Lagidarum servantur*», I видання 1906; II: 1911), раніше ж в «Записках філологічного факультету академії наук» (1897) видав «Вступ до граматики грецьких папірусів доби Лагідарів» («*Prodromus grammaticae papyrorum Graecorum aetatis Lagidarum*»). За традицією, заведеною на кафедрі його попередниками, не забув про польсько–латинську поезію, доказом чого є праця «Класичні відголоски в Міколая Семпа–Шажинського» (1916)².

Не менш широкі тематично були дослідження Ришарда Гансенця (1888–1958), еллініста, який, однак, далеко виходив за межі елліністики в прямому сенсі цього слова. Був професором Львівського університету протягом усього міжвоєнного двадцятиліття. Предметом його дослідницьких інтересів були такі явища, як релігії і вірування (в

¹ Там само.

² Там само, с. 22–24.

основному античні), магія, ворожіння, святкові обряди і т. п., які найчастіше він описував у невеликих текстах: статтях чи навіть енциклопедичних статтях, оригінальних і часто новаторських. Уже після його смерті в збірному «Нарис про історію релігії» (Варшава, 1964, вид. 2: 1968) були видані праці з релігії: егейську, ахейську, грецьку, етрусську і найдавнішу римську. Літературознавчих праць він залишив небагато, але — як підкреслює Ромуальд Турасевич — «вони мають першорядне значення»¹. У львівський період вони зосереджені навколо генези епосу і трагедії, двох основних жанрів грецької літератури, а в післявоєнні роки, коли Гансенець був професором Ягеллонського університету, його цікавило найбільше виникнення і розвиток літературних мов у Греції.

Із першим серед названих літературних жанрів пов'язана майже столітня наукова дискусія на тему так званого питання Гомера, викликаного книгою Фредерика Августа Вольфа «Пролегомени до Гомера» (1795), що стосується виникнення грецьких епопей². Протягом довгого часу думки дослідників змінювалися стосовно певних деталей, і хоча авторство Гомера перестало піддаватися сумнівам, справа до-Гомерівської усної традиції (співання), яка була основою для виникнення грецької епопей, ще на початку ХХ ст. була предметом досліджень. Саме цього питання стосується праця Гансенця «Виникнення епопей» і друга «Оригінальність „Вступу до Гомера”» («L'originalité des Prolegomena ad Homerum»³). Висновок Гансенця дуже складний і взагалі дискусія, що стосується авторства грецьких епопей, сьогодні, здавалося б, уже в минулому, але в цій дискусії було приділено увагу різним важливим питанням, пов'язаним з історією епосу. Це стосується також роздумів Гансенця «на тему композиції «Одисеї», [які] і сьогодні не втратили своєї цінності [...]». Він доходить висновку, зрештою, влучного, що «Одисея» — це не єдине продовження чи наслідування «Іліади» [...]. Найкрасивішим твором, поряд з епопеями Гомера, була «Атіопіда» поета Арктиноса, відома виключно з переказів у прозі. [...]

---

¹ Див.: R. Turasiewicz, Ryszard Gansieniec (1888–1958), w: *Uniwersytet Jagielloński. Złota księga*, s. 385–397.

² Щодо розголосу цієї дискусії в Польщі див.: J. Maślanka, *Literatura a dzieje bajeczne*, Warszawa 1990, s. 130 i 159.

³ R. Turasiewicz, Ryszard Gansieniec, s. 390–392.

Арктинос прагнув справити враження, що його твір за змістом є продовженням «Іліади»¹. І такої мети автор цього епосу досягнув.

Так само, як його львівські попередники, Гансенець був дослідником середньовічної і ренесансної польсько-латинської поезії, а також епістолярії. Варто згадати такі роботи, як «Латинсько-польські поезії XV ст.» («Звіти Львівського наукового товариства», 1924) та «Пісні мандрівників» (Львів, 1937); він писав про поезію Анджея Кшицького («Еос», 1921), а після Другої світової війни про поетичну творчість Станіслава Цьолека («Історичні річники», 1957), видав працю «Лірика Галла Аноніма» («Літературний щоденник», 1958), книгу гімнів Яна Дантишека, здійснював піонерські дослідження над середньовічними поетикою та розмірами.

Окрім цього, Єжи Ковальський (1893–1948), вихованець Ягеллонського університету, працював протягом усього міжвоєнного двадцятиліття в університеті Яна Казимира, де в 1920 році, у віці 27 років, став надзвичайним професором (без докторського ступеня), а в 1929 році — звичайним. Він був дуже талановитим філологом, але жив недовго (55 років). Найбільше його запам'ятали як дослідника грецької риторики, автора таких робіт: «Риторичні дослідження» («*Studia rhetorica*», «Еос», 1928),

«Про риторичне мистецтво» («*De artis rhetoricae*», 1933), «Про риторичне мистецтво» («*De arte rhetorica*», 1937) та інших. Він автор праці «Коперник як латинський філолог і письменник» (1924). Особливо багато часу він присвятив реконструкції «Лозанських лекцій» Міцкевича і лише частину цієї величезної праці видав у VII томі Сеймового видання «Твори Міцкевича» (1936); решта зберігається у Бібліотеці Оссолінеум у Вроцлаві.

---

¹ Там само, с. 391.

ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА НА РУСІ У XVII І XVIII СТОЛІТТІ

У цій статті представлено аналіз видання Ришард Лужний. **Письменники кола Києво–Могилянської академії і польська література. З історії культурних польсько–східнослов'янських зв'язків XVII–XVIII ст.** — Краків, 1966. — 169 с. і 4 фотографії. Наукові зошити Ягеллонського університету CXLII. **Історично–літературні праці, зошит 11.** (Ryszard Łużny. *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko–Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko–wschodnio–słowiańskich XVII–XVIII w.* — Kraków, 1966. — 169 s. i 4 zdjęcia. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CXLII. Prace Historycznoliterackie, zeszyt 11*).

Згадаємо спочатку видану в 1900 році книжку Олександра Яблоновського «Києво–Могилянська академія. Історичний нарис на фоні загального розвитку західної цивілізації на Русі» («Akademia Kijowsko–Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi»). Вона відображала не повною мірою, але відповідно до тогочасного стану досліджень, роль польської літератури і культури в історії Києво–Могилянської академії, створеної на початку XIX століття після розпуску заснованого в 1632 році Петром Могилою попереднього навчального закладу. Видання Яблоновського було сприйнято несподівано критично. Так, у журналі «Труды Киевской Духовной Академіи» (№ 3 від 1902 року) з'явилася стаття «Урок с Запада», у якій Яблоновського звинувачено в необ'єктивності та перебільшенні значення польської мови і культури в науковому житті Київської академії. Але це не був удар із відкритим забралом¹. Автор сховався під криптонімом Ф.Т., ніби йому не вистачило сміливості на заперечення очевидних фактів, які раніше не обговорювалися в ряді попередніх руських публікацій. Ці факти досить широко розкривав дещо раніше Еміліан Огоновський у своїй «Истории русской литературы» (Львів 1887, т. 1–4), що була першою спробою повного опису українського письменництва, де автор згадував роль і значення (з певними застереженнями) письменників кола Києво–Могилянської академії, які в тому числі

---

¹ А. Яблоновський відповів рецензентові статтею *W sprawie «Akademii Kijowsko–Mohylańskiej»*, *Kwartalnik historyczny*, R. XVI (1902), s. 549–586.

писали польською мовою, а більш ранній період (роки 1386–1632) називав навіть (скоріше з політичного погляду) польсько–руським періодом.

Варто також згадати точку зору Івана Франка. Франко оцінював літературну діяльність учителів і учнів «київської школи», таких як: Інокентій Гізель, Сильвестр Косів, Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський, Степан Яворський та ін., що на той час в Україні були найбільш життєздатним та власне єдиним великим літературним середовищем, — не лише з погляду впливу на розвиток літературної мови, але й враховуючи вплив цього творчого середовища на піднесення загального рівня української культури. У першому випадку оцінка була радикально негативною. Те, що письменники цього наукового кола використовували польську, церковнослов'янську, російську, латинську мови як літературні й лише іноді (тільки деякі письменники) українську, яка тільки формувалася з руської мови як знаряддя народної літератури, надовго загальмувало правильний розвиток останньої і, звичайно, не сприяло розвитку національної літератури. «Така строкатість — писав Франко, — на превеликий жаль для правильного розвитку літературної мови Русі, триває до кінця XVIII століття»¹.

Однак оцінка Франка стосувалася не лише мови, у ній детально розглянуто вклад письменників кола «київської школи» в українську культуру. І, звичайно, у такому широкому розумінні він також позитивно охарактеризував вплив польської літератури і культури на Русі. Цей вплив сягав, підкреслює Франко, завдяки Києво–Могилянській академії далеко на схід, після 1685 року аж до Москви, коли деякі з київських письменників переїхали до царської столиці².

Те, що цей період, особливо XVII століття, відзначався найбільшим, поширеним на схід, культурним впливом Польщі — загальновідомий факт. «Ці впливи, — писав колись Олександр Брюкнер, — охоплювали усі прояви життя, незважаючи на мовну й релігійну різницю, і для Русі велике значення мали всі польські звичаї, вона наслідувала польські зразки, найбільше в навчанні й літературі»³. Учений, який мав чималі наукові заслуги на цій ниві⁴, говорив про необхідність ґрунтовних досліджень даної про-

---

¹ I. Franko, Charakterystyka literatury ruskiej XVI–XVIII wieku, Kwartalnik Historyczny, R. VI (1892), s. 712.

² Там само, s. 718.

³ A. Brückner, Pieśni polsko–ruskie, Pamiętnik Literacki 1911, s. 181.

⁴ Поп.: A. Brückner. Pieśni polsko–ruskie, Pamiętnik Literacki 1911, s. 181–197 та його Pieśni ruskie, там само, 1913, s. 217–219.

блематики, а також про обов'язкове вивчення архівів, у яких знайшлося б не одне цікаве відкриття як для історії руської літератури, так і польської. Адже раніше бібліотечні та архівні пошуки, а ще частіше випадкові відкриття, приносили позитивні результати, іноді навіть дуже плідні. Були віднайдені невідомі руські або русько-польські збірки поезій та пісень (нерідко вони містили також тексти польською мовою), варто лише поглянути на знахідки і наукові праці Михайла Грушевського, Володимира Перетца чи різностороннього Івана Франка¹. І якщо ми тут згадуємо вищенаведені обговорення і деталі, то не лише для того, аби додати кілька дрібниць, пропущених у праці, описаній нижче, але передусім для того, аби підкреслити вагомість питання історії польсько-руських культурних зв'язків у XVII і XVIII столітті, аби довести, що постулат Брюкнера залишається актуальним до сьогодні, особливо щодо польськомовних письменників на Русі. Тому добре, що наявну в цьому питанні прогалину значною мірою заповнила книжка краківського русиста, а також дві попередні статті цього автора, надруковані в «Славія Орієнталіс»².

Цінність згаданої на початку книжки Ришарда Лужного «Письменники кола Києво-Могилянської академії і польська література» головним чином полягає в тому, що висвітлені в ній питання спираються на нові архівні матеріали, цікаві не лише для русистів, але більшою мірою також для істориків польської літератури, адже в ній представлені факти про польську літературну творчість київських письменників. Ця книжка формально поділена на три частини, перша з яких вводить у проблематику усієї праці, а, отже, є вступом до двох наступних частин, що становлять її основу. Друга частина містить найбільше, мабуть, нових фактів та відкриттів і майже повністю спирається на архівні матеріали, які раніше не досліджувалися. У ній на підставі ґрунтовного аналізу збережених підручників чи рукописів поезії і риторики показано, в якому обсязі і в якій концентрації проявилася польська культурна традиція, головним чином, звичайно, літературна, у навчальній практиці Києво-Могилянської академії. Сама структура академії була пронизана традицією польського шкільництва, а деякі з київських викладачів (І. Гізель, Л. Баранович, І. Яворський та ін.) були вихованцями польських навчальних закладів, що мало вплинути на їхню професійну діяльність. Лужний ретельно дослідив латинські компен-

¹ Поп.: А. Brückner, *Pieśni polsko-ruskie, Pamiętnik Literacki* 1911, s. 183.

² Teofan Prokopowicz a literatura polska, *Slavia Orientalis* 1965, nr 3, а також Psalterz rymowany Symeona Polockiego і Psalterz Dawidów Jana Kochanowskiego, там само, 1966, № 1.

діуми та рукописні підручники як анонімні, так і відомих авторів (наприклад, С.Полоцького). Вони спираються переважно на польські зразки, на теоретичні підстави поетики Сарбевського (це в деяких випадках легко встановити), але використаний у них літературний матеріал — що особливо цікаво — щедро запозичений із польської літератури. Тут часто наведено цитати наших поетів як латиною (особливо Сарбевський), так і польською мовою. Найчастіше це Ян і Пьотр Кохановський, Веспазіан Коховський і Самуель Твардовський, хоча не бракує й низки інших, менш відомих прізвищ. Вищезгаданим поетам, як найпопулярнішим серед київських професорів у навчанні поетики й риторики, Лужний навіть присвятив окремі розділи, у яких висвітлив та оцінив їх роль і значення у формуванні київської «науки про літературу» у цей період.

Переїмання теоретичних засад і канонів поетики з польського письменництва, а передусім часте використання польської поезії як матеріалу для прикладів у викладенні принципів поетики — це одна зі сторін питання. Другою, не менш цікавою стороною, є власна польськомовна поетична творчість київських авторів, яка часто включалася до рукописних конспектів лекцій чи підручників. Вона становить певний анклав польської поезії, невідомої, але дуже численної. Серед цього доробку трапляються твори з правильною формою і високим художнім рівнем, як, наприклад, вірш Степана Яворського в поетиці від 1719 року, повністю наведений Лужним (ст. 86), початок якого звучить так: «Де ти, гучна Славо, в якій частині світу?» («Gdzieś, głośnobrzmiąca Sławo, w której świata stronie?»). Іноді це були переклади (наприклад, пера Т. Прокоповича) класичних авторів польською мовою, або вірші, що наслідують якогось із польських поетів. Лужний подає значну кількість прикладів, наводить фрагменти творів і у багатьох випадках намагається вказати польські джерела і зразки. На увагу заслуговує також факт, що в багатьох творах домінує польська тематика, особливо історична, а найбільш характерним із цієї точки зору прикладом є додана до риторики Іларіона Ярошевицького від 1703 року віршована історія Польщі, тобто цикл віршів, укладений у хронологічному порядку, про окремих польських правителів — від Леха до Собеського. Вони наскрізь пронизані — що досить знаменно — польським патріотизмом, як, зрештою, і більшість наведених у згаданій книжці, (наприклад, у вірші про Ванду, чи про Генрика Валечного, с. 57)¹.

¹ Скоріше за все, це результат переможного впливу і популярності польської історіографії на Русі, особливо Стрийковського і Бельського. Див., наприклад:

У третій частині (с. 109–141) автор розглядає діяльність трьох письменників: Симеона Полоцького, Лазаря Барановича та Теофана Прокоповича, творчість яких представлена скромним вибором їхніх віршів, уміщеним у додатку (с. 145–161), але не тих віршів, що представлені в тексті праці, що, звичайно, збагачує книжку. Автор пояснює, що обмежився тут лише «постатями першоплановими в цьому колі» (с. 109), натомість оминув інших, чий прізвисько багаторазово з'являються в розділах про поезику й риторичку. Вибір, без сумніву, був обов'язковим, адже детальний розгляд усіх письменників, пов'язаних з Академією, включаючи й другорядних поетів, вимагав би подальших і складних пошуків та досліджень, неспівмірних з результатом. Але виникає питання, чи такий вибір був найбільш вдалим, і чи «першоплановість» стосується лише літературних досягнень? Ці питання не виникають стосовно Полоцького чи Прокоповича. Обидва, без сумніву, є найвидатнішими з усієї плеяди київських поетів, що писали польською мовою, і заслуговують на більшу увагу. Варто підкреслити, що з польського письменництва вони до цього часу були виключені (хоча ім'я Прокоповича трапляється, наприклад, у Естрайхера), і відкриває їх історії нашої літератури власне Лужний. Особливо твори Симеона Полоцького періоду 1648–1656 тут вперше були опубліковані з рукописів. Сумніви викликає лише Баранович, і то з двох причин. По–перше, він давно вже міститься в наших бібліографіях (Естрайхер, «Корбут» і «Новий Корбут»), включений до історії польської літератури, починаючи з М. Вишневського, і згадується у багатьох працях, як, наприклад, у книзі Т. Грабовського «З історії унійно–православної літератури в Польщі» («Z dziejów literatury unicko–prawosławnej w Polsce»), 1630–1700 (Познань, 1922). Крім цього, мабуть, уся його творчість доступна у друкованих виданнях. По–друге, він поет досить посередній, що підтверджує також оцінка Лужного. У такій ситуації ми б охочіше бачили на місці Барановича, наприклад, Степана Яворського, поета майже невідомого, і як можна зрозуміти з його вірша, наведеного на с. 86 — талановитішого. Але в даному випадку можна згадати вислів, що отримавши багато, хочеться отримати ще більше. Адже праця Лужного несе багато нового, містить відкриття і збагачує наші знання про польську літературу епохи бароко, про що говорилося вже кілька разів.

S. Ptaszyckiego, *Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego*. Karta z dziejów promieniowania kultury polskiej na wschód, *Pamiętnik Literacki* 1933, s. 168; а також свіжу працю радянського дослідника А. І. Рогова. Русско–польские культурные связи в эпоху возрождения (Стриковский и его «Хроника»). — Москва, 1966.

ВМІЩЕНІ У КНИЖЦІ НАУКОВІ ПРАЦІ ПЕРЕКЛАДЕНО ЗА:

1. Народознавчі дослідження З.Д.Ходаковського // Maślanka J. Zorian Dołęga Chodakowski. *Jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne*. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1965. — S.21–87.
2. Доля і недоля З.Д.Ходаковського і його спадщини // Zorian Dołęga Chodakowski. *Śpiewy słowiańskie pod strzechą wiejską zebrane*. Opracował z rękopisu, wstępem i komentarzem opatrzył Julian Maślanka. Teksty pieśni odkryła Leonila Małasz–Aksamitowa. Przedmową poprzedził Julian Krzyżanowski, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1973. — 306 s.
3. Міфологізація фольклору в першій половині XIX століття // *Z dziejów literatury i kultury*. Kraków: Instytut Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001. — S. 52–72.
4. Парадокси сарматизму // *Niektóre paradoksy sarmatyzmu* // *Ruch Literacki*. — 2004, nr 4/5, S. 381–389.
5. Іван Мазепа: від історії до літератури і мистецтва // *Z dziejów literatury i kultury*. Kraków: Instytut Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001. — S. 261–300.
6. Мефодіївські традиції в польській романтичній літературі // *Chrześcijanin w świecie* // *Zeszyty ODiSS*. — Nr. 146, Listopad, 1985. — S. 29–40.
7. Слов'янські літератури в паризьких лекціях Міцкевича // *Z dziejów literatury i kultury*. Kraków: Instytut Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001. — S. 150–175.
8. Міцкевич і **Карамзін про російський деспотизм** // **Подається за авторським машинописом**.
9. Поема глибокого песимізму («Марія» Антонія Мальчевського) // *Z dziejów literatury i kultury*. Kraków: Instytut Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001. — S. 73–101.
10. «Лілля Венеда» Юліуша Словацького: мотиви і образи // Юліуш Словацький і Україна // *Київські полоністичні студії*. — Том II. — Київ, 2000. — С. 183–192.
11. Львівська довоєнна полоністика // *Lwowskie literaturoznawstwo*, [W:] *Universitati Leopoliensi trecentesimo quinquagesimo anniversarium suae foundationis celebranti in memoriam*. Uniwersytetowi Lwowskiemu dla pamiętnienia trzysta pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały z sesji zorganizowanej w dniach 14–15 stycznia 2011 w Krakowie przez Uniwersytet Jagielloński, Wyższą Szkołę Filozoficzno–Pedagogiczną „Ignatianum” w Krakowie, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Polską Akademię Umiejętności, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2011, s. 349–374.
12. Польська література і культура на Русі у XVII і XVIII столітті // *Kultura i literatura polska na Rusi w XVII i XVIII wieku* // „*Ruch Literacki*” R. VIII (1967), Z. 1 (40), S. 57–59.

ЗМІСТ

<i>Ростислав РАДИШЕВСЬКИЙ</i> Юліан Маслянка — літературознавець, фольклорист, історик	3
Народознавчі дослідження З.Д.Ходаковського	26
Доля і недоля З.Д.Ходаковського та його спадщини	91
Міфологізація фольклору в першій половині XIX століття	111
Парадокси сарматизму	129
Іван Мазепа: від історії до літератури і мистецтва	143
Мефодіївські традиції в польській романтичній літературі	174
Слов'янські літератури в паризьких лекціях Міцкевича	187
Міцкевич і Карамзін про російський деспотизм	217
Поема глибокого песимізму («Марія» Антонія Мальчевського)	234
«Лілля Венеда» Юліуша Словацького: мотиви і образи	247
Львівська довоєнна полоністика	256
Польська література і культура на Русі у XVII і XVIII столітті	281